

RENDHAGYÓ NYELVTÖRTÉNET

K R E

H. VARGA MÁRTA

BÖLCSESZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR

K R E

| KÁROLI GÁSPÁR
REFORMÁTUS EGYETEM

H. VARGA MÁRTA

RENDAHAGYÓ NYELVTÖRTÉNET

Károli Könyvek

jegyzet

Sorozatszerkesztő: Sepsi Enikő

A szerkesztőbizottság tagjai:

Boros Gábor, Bozsonyi Károly, Csanády Márton, Fabiny Tibor,
Furkó Péter, Homicskó Árpád, Horváth Géza, Kendeffy Gábor,
Kocsev Miklós, Miskolczi-Bodnár Péter, Mogyorósi András, Pap Ferenc,
Sepsi Enikő, Zsengellér József

A Magyar nyelv-tanári segédkönyveket gondozza: Nádor Orsolya

H. VARGA MÁRTA

RENDAHAGYÓ NYELVTÖRTÉNET

A MID OKTATÓI ÉS DIÁKJAI SZÁMÁRA

Károli Gáspár Református Egyetem • L'Harmattan Kiadó
Budapest, 2020

Felelős kiadó:
Gyenes Ádám, a L'Harmattan Kiadó igazgatója és Horváth Géza, a KRE BTK dékánja

Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060
Fax: 455-9062

© Károli Gáspár Református Egyetem, 2020
© L'Harmattan Kiadó, 2020
© Szerzők, 2020

A kötetet lektorálta: Fazakas Emese

A könyvsorozat a *Bethlen Gábor Támogatáskezelő Zrt.* támogatásával valósult meg.

Kiadja a Károli Gáspár Református Egyetem és a L'Harmattan Kiadó
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezményrel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: +36-267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu • webshop.harmattan.hu

TARTALOMJEGYZÉK

I. BEVEZETÉS.....	7
II. A MAGYAR NYELVTÖRTÉNET KORSZAKAI	9
III. RÖVIDÍTÉSEK, GRAMMATIKAI SZIMBÓLUMOK	11
IV. MORFOSZINTAKTIKAI KÉRDÉSEK	13
1. Hogyan alakultak ki a többalakú tövek?.....	13
2. Hogyan alakultak ki a toldalék-morfémák?.....	19
3. Milyen minőségű előhangzót kell használni a főnévi szótő és a toldalék összekapcsolásakor?	24
4. Miért nincs magánhangzó-illeszkedés néhány lexémánkban?	32
5. Miért van kétféle igeragozási sor (határozott és határozatlan ragozás) a magyarban?.....	37
6. Van-e (még) külön ragozásuk az ikes igéknek?.....	40
7. Mire való a -lAk rag?.....	45
8. Mi az oka a birtokos személyjelezés és a határozott igeragozás alaki hasonlóságának?.....	48
9. Tényleg csak egyetlen múlt idő van a magyarban?.....	50
10. Azonos eredetű-e a befejezett melléknévi igenév képzője és a múlt idő jele (-t, -Vtt)?	56
11. Miért nincs egyszerű jövő idő a magyarban?	60
12. Van-e kötőmód a magyarban?	62
13. <i>El kell mennem</i> vagy <i>el kell menjek</i> ?.....	68
14. Miért nincs passzív igeragozás a magyarban?.....	71
15. Valóban germanizmus a <i>meg van írva</i> típusú szerkezet?	75
16. Hány eset van a magyarban?	77
17. Miért nincs birtokos eset (genitívusz) a magyarban?.....	83
18. Mi a magyarázata annak, hogy a birtokos személyjeles főnév (E/1-2.-ben) tárgyrag nélkül is betölthet tárgyi funkciót a mondatban?	87
19. Állhat-e ragtalanul melléknév határozói funkcióban?	89
20. <i>Pécsett</i> vagy <i>Pécsen</i> ?	92
21. Miért nincs grammatikai nem (genus) kategória a magyarban?	97
22. Mivel magyarázható az egyes szám dominanciája a magyarban?	107
23. Mi az oka annak, hogy a '2' számnév két alakváltozatban is él a magyarban: <i>két</i> ~ <i>kettő</i> ?.....	110
24. Analogikus változások is lehetnek a nyelvi változások hátterében? ..	112

V. SZÓFAJTANI KÉRDÉSEK	116
25. Hogyan alakult ki a határozószói szófaj?	116
26. Hogyan alakultak ki a névutók?	121
27. Mióta használ a magyar nyelv igekötőt?	123
28. Mikortól használunk névelőt a magyarban?	126
VI. HANGJELÖLÉSSSEL KAPCSOLATOS KÉRDÉSEK	128
29. Miért jelöljük a [j] hangot kétféle betűvel: <i>j</i> -vel (jével) és <i>ly</i> -nal (ellipszilonnal)?	128
30. Miért nem jelöli a helyesírás a zárt <i>e</i> hangot (az <i>ě</i> -t), ha az a nyelvterület nagy részén megvan?	130
31. Mit lehet tudni a székely rovásírásról?	134
32. Mit lehet tudni a magyar helyesírásról?	138
33. Mássalhangzóra vagy magánhangzóra végződő <i>tő</i> -e <i>a méh</i> , <i>a dűh</i> , a cseh?	142
VII. NYELVROKONSÁG, TIPOLÓGIAI ROKONSÁG	143
34. Miért finnugor nyelv a magyar?	143
35. Miért agglutináló nyelv a magyar?	152
VIII. BIBLIOGRÁFIA	157

I. BEVEZETÉS

A nyelv saját törvényei szerint és a beszélők ösztönös, spontán nyelvalkoto tevékenységének eredményeként állandóan változik. A jelenben közvetlenül érzékelhető nyelv is tele van mozgással, nyelvi változásokkal és változatokkal, nyelvhasználati módosulásokkal, ingadozásokkal. Mivel minden nyelvi jelnek szűkebb és tágabb rendszerkapcsolatai is vannak, így az egyes nyelvi jelek változásai – közvetlen vagy közvetett – hatással vannak a velük szorosabb vagy lazább viszonyban lévő rendszerelemekre és kapcsolatokra is. Mivel a nyelvi változások általában nemcsak egy, hanem több nyelvi szinthez, (rész)rendszerhez is kötődnek, ezért nagyon komplexek, kérdések egész sorát vetik fel. Előfordul, hogy egyetlen apró módosulás gyökeres változásokat eredményez az egész nyelvi rendszerben, tehát a fonológiában, a morfológiában és még az erősen strukturált mondattani rendszerben is regisztrálhatók változások.

A mai nyelvállapot sok mindent őriz a múltból, a megelőző nyelvtörténeti korszakok különféle fázisaiból, tehát a szinkroniában mindig benne van a diakrónia: a nyelv egész története. A mai nyelvállapot megismerésében és megértésében, a mai nyelvi jelenségek és változások közötti eligazodásban és a bekövetkezett változások magyarázatában sok esetben nagy segítséget jelent a történeti szemlélet érvényesítése. A nyelvi rendszer számos „szabálytalanságá”-nak, látszólagos logikátlanságának, kivételesnek minősített nyelvi (grammatikai, jelentésbeli, stilisztikai stb.) jelenségének magyarázatáért érdemes korábbi nyelvtörténeti korok eseményeihez, tényeihez visszanyúlnunk. Mai nyelvhasználati dilemmáink eldöntésében is segítségül hívhatjuk a nyelvtörténeti ismereteket.

A nyelvtörténeti kutatások eredményei nemcsak a magyarnak mint anyanyelvnek, hanem a magyarnak mint idegen nyelvnek az oktatásában is felhasználhatók: a magyar mint idegen nyelvi órákon elsősorban a jelenségek okát feltáró háttérismeretként érdemes alkalmazni őket. A nyelv történeti szempontú vizsgálata egyébiránt fontos lehet mind a nyelvoktatás elvi alapjainak a kialakításához, mind az egyes jelenségek tudományosan is helytálló megvilágításához, pl. a magyar és a finnugor

nyelvek történetének bizonyos tényei, a nyelvi változások általános törvényszerűségei jól alkalmazhatók a nyelvi órákon a leíró nyelvészeti ismeretek kiegészítésére és az egyes jelenségek magyarázatára.

Több tekintetben – tartalmilag és formailag – is rendhagyónak tűnhet ez a „nyelvtörténet”. Nem mérhető a nyelvünk történetéről íródott korábbi nagy ívű nyelvtörténeti monográfiákhoz (pl. Bárczi – Benkő – Berrár 1967, Benkő 1991, 1992, 1995, Kiss – Pusztai 2003/2005, 2018), hiszen nem nyújt rendszeres és módszeres áttekintést a magyar nyelv nagy történeti korszakairól. A teljesség igénye nélkül csak egy színes kis csokrot kívántam összeállítani és átnyújtani azokból a magyar mint idegen nyelvi órákon elhangzó, gyakran ismétlődő legfontosabb kérdésekből, amelyekre válaszul adott rövid nyelvtörténeti észrevételek hozzájárulhatnak a mai magyar nyelvtani rendszer és nyelvhasználat jobb megértéséhez, könnyebb elsajátításához.

A kötetben szereplő témakörök feldolgozása is formabontónak tűnhet. Mivel munkámat oktatókönyvnek tekintem, ezért a nyelvtörténeti aspektussal (is) rendelkező témák boncolgatásakor egy régi módszert elevenítettem fel, amely egyrészt az ógörög filozófiában, másrészt a tágabb értelemben vett katekizmusban alkalmazott kérdés-felelet formára megy vissza: mintha tanár és tanítvány nyelvi kérdésekről folytatott párbeszédét rögzítettem volna. A téma minden esetben a címben fogalmazódik meg tanulói kérdés formájában (*Hogyan? Miért? Mikor? Milyen? Van-e? Mi az oka? Mi a magyarázata?* stb.), amelyre értekező formában következnek a rövid nyelvtörténeti magyarázatok. A kötet 35 kérdés-feleletben foglalja össze a magyar mint idegen nyelvi órákon leggyakrabban előkerülő grammatikai kérdésekkel kapcsolatos legfontosabb nyelvtörténeti tudnivalókat. Ezek a fejtegetések elsősorban a MID-tanárok és a (felnőtt korú) nyelvtanulók számára nyújthatnak hasznos információkat, de az olvasók között szívesen köszöntünk mindenkit, aki érdeklődik a nyelvi változások és a nyelvtörténeti kérdések iránt. A kötetet nem folyamatos, hanem inkább fejezetenkénti olvasásra ajánlom, elsősorban az érdeklődéstől, a kíváncsiságtól, a kérdések vagy a problémák aktualitásától függően.

Balatongyörök, 2020. március – június

H. Varga Márta

II. A MAGYAR NYELVTÖRTÉNET KORSZAKAI

Nyelvünk eddigi története a legközelebbi nyelvrokonoktól való elszakadástól (kb. i.e. 1000) a mai napig tart. A nyelvtörténeti korszakolás a hozzávetőleg 3000 éves magyar nyelv élettörténetében való könnyebb tájékozódást, eligazodást teszi lehetővé. Általában egy-egy rekonstruálható nyelvtörténeti kor számít határnak, de a kijelölhető időpontok bizonytalanok, ebből adódóan a nyelvtudomány által meghatározott időbeli határok sem lehetnek élesek. A különböző korok nyelvéllapottai nemigen különböztek lényegesen a közvetlenül megelőzőktől és a közvetlenül utánuk következőktől sem, hiszen a nyelv viszonylag lassan változik, gyakran évszázadokon át érthető marad a beszélők számára. A 21. században is szinte minden nehézség nélkül megértjük Balassi Bálint és Zrínyi Miklós írásait, igaz, a Halotti Beszéd megértése már némi iskolázottságot igényel, noha ez a szöveg is magyar nyelven íródott.

A kötetben szereplő korszakolás Kiss – Pusztai (2003: 16–17) korszakolását követi:

NYELVEMLÉKEK NÉLKÜLI KOR (kb. 5000 év)

1. Előmagyar kor: ie. 4000-től ie. 1000-ig (kb. 3000 év),
2. Ósmagyar kor: ie. 1000-től iu. 896-ig (kb. 2000 év),

NYELVEMLÉKES KOR (kb. 1122 év)

1. Ómagyar kor: 896-tól 1526-ig (kb. 630 év),
2. Középmagyar kor: 1526-tól 1772-ig (246 év),
3. Újmagyar kor: 1772-től 1920-ig (148 év),
4. Újabb magyar kor: 1920-tól napjainkig (100+ év).

1. Előmagyar kor: az uráli, finnugor és ugor alapnyelvek együttélésének időszaka. Ebben a korban magyar nyelvről még nem beszélhetünk, így ennek a korszaknak a bemutatása és elemzése nem tárgya a magyar nyelvtörténetnek.

2. Ósmagyar kor: a magyar nyelvnek a legközelebbi rokonaitól való elszakadásától a honfoglalásig tart. A nomád törzsi szervezetekben élő

népesség törzsi nyelvjárásokat beszélt. A magyar nyelvközösség sok, korábban ismeretlen nyelvvel került kapcsolatba.

3. Ómagyar kor: a letelepedő magyarság új szomszédokkal került kapcsolatba, új nyelvekkel érintkezett. A kereszténység felvétele és az önálló államiség megteremtése fokozatos műveltségváltással járt. A törzsi nyelvjárások területi nyelvjárásokká váltak. Megjelent a latin betűs írásbeliség. Erős volt a latin és a szláv hatás.

4. Középmagyar kor: Mohács után az ország három részre szakadt, a magyarság jelentős része fizikailag megsemmisült. A háborúk, majd a betelepítések jelentős népmozgást eredményeztek, a nyelvjárások is keveredtek egymással. A reformáció és a könyvnyomtatás következményeként az anyanyelv írásos használatának kiterjedését, az irodalmi nyelv egységesülését és a magyar nyelvhasználat színtereinek bővülését érdemes megemlíteni. Erős volt a német hatás.

5. Újmagyar kor: ekkor zajlott le a nyelvújítás, a Magyar Tudományos Akadémia 1832-ben megjelentette az első helyesírási szabályzatot, amely kodifikálta a köznyelv írott és beszélt változatát (*Magyar helyesírás' és szóragsztás' főbb szabályai*), a magyar 1844-ben hivatalos nyelvvé vált. Az iskoláztatás kötelezettségével kiszélesedett az írni-olvasni tudók köre. A nyelvváltozatok egyre inkább konvergáltak egymás felé.

6. Újabb magyar kor: a trianoni békediktátumnak (1920. június 4.) nemcsak geo- és gazdaságpolitikai, hanem nyelvi következményei is voltak. E politikai döntés következtében a beszélőközösség jelentős része Magyarország határain túlra, kisebbségbe került: a kényszerű kétnyelvűség eredményeként felerősödtek a nyelvi különfejlődés jelei, a helyi nyelvváltozatra jelentős hatást gyakoroltak (gyakorolnak) az államnyelvek is. A 20. századi modernizálódás (tudományos-technikai és informatikai forradalom) élet- és szemléletmód-változásokhoz vezettek (urbanizálódás, globalizáció). Csökkent a nyelvjárások szerepe, egyre nagyobb teret nyertek a csoportnyelvek. Nagymértékben bővült a szóbeli és az írásbeli kommunikáció, megnőtt az „írott beszéltnyelviség” (e-mail, sms, cset stb.) szerepe.

III. RÖVIDÍTÉSEK, GRAMMATIKAI SZIMBÓLUMOK

C	= a mássalhangzó jele (vö. latin consonans),
N	= a főnév (nomen) rövidítése,
SOV	= alapnyelvi (alany – bővítmény – ige) szórend,
V	= a magánhangzó jele (vö. latin vocalis),
á	= ajakréses (illabiális) <i>a</i> hang,
ä	= nyílt <i>e</i> hang,
ë	= középső nyelvállású (zárt) <i>e</i> hang,
ě	= nagyon rövid <i>e</i> hang,
ə	= redukált <i>e</i> hang,
í	= mély (veláris) <i>i</i> hang,
ĩ	= <i>i</i> -utótagú diftongus
u	= <i>u</i> -utótagú diftongus,
ũ	= <i>ü</i> -utótagú diftongus,
β	= bilabiális zöngés spiráns (réshang),
γ	= veláris zöngés spiráns (réshang),
ø	= bármely mély (veláris) magánhangzó, melynek hangértéke közelebbről nem határozható meg,
ö	= bármely magas (palatális) magánhangzó, melynek hangértéke közelebbről nem határozható meg,
3	= bármely magánhangzó, amelynek hangértéke közelebbről nem határozható meg,
Ø	= a testetlen (ún. zéró) morféma jele,
E/1-2-3.	= egyes szám első, második, harmadik személy,
T/1-2-3.	= többes szám első, második, harmadik személy,
>	= a nyíl a változást irányát jelöli: a nyíl bal oldalán mindig a kiinduló alak, a jobbán a változás eredményeként létrejött új alak áll,

'...'	= félidézőjel, amelyben a jelentések szerepelnek,
[...]	= a szögletes zárójel a kiejtés érzékeltetésére szolgál,
*	= a szó elé tett csillag a kikövetkeztetett, rekonstruált alakokat jelöli,
†	= a szó elé tett kereszt a kihalt, már önállóan nem létező alakokat jelöli,
PU	= kikövetkeztetett uráli alapnyelvi forma,
PFU	= kikövetkeztetett finnugor alapnyelvi forma,
TA.	= A tihanyi apátság alapítólevele (1055) – hazai szórványemlék,
HB.	= Halotti Beszéd és Könyörgés (1192–1195 között) – magyar nyelvű szövegemlék
ÓMS.	= Ómagyar Mária-Siralom (1300 körül) – magyar nyelvű szövegemlék,
GyS.	= Gyulafehérvári Sorok (1320 körül) – magyar nyelvű szövegemlék,
BécsiK.	= Bécsi Kódex (15. század) – a legrégebbiről fennmaradt magyar bibliafordítás,
KeszthK.	= Keszthelyi Kódex (1522) – magyar nyelvű zsoltároskönyv.

IV. MORFOSZINTAKTIKAI KÉRDÉSEK

1. HOGYAN ALAKULTAK KI A TÖBBALAKÚ TÖVEK?

A magyar szótövek tárgyalásakor hasznosak lehetnek rövid nyelvtörténeti magyarázatok. A szókészlet elemeinek elsajátításakor a magyarul tanuló külföldieknek meg kell tanulniuk az egyes szavak (főnevek, melléknevek és igék) eltérő, szótári és melléktöveit is és azok használatát a különböző toldalékok előtt. Érdekes rámutatni, hogy a mai tőtípusok nem a véletlen játékeként alakultak ki, hanem a különböző – az ómagyar kor folyamán zajló – hangváltozási tendenciáknak köszönhetően. A későbbi nyelvtörténeti korszakokban újabb tőtípusok nem jelennek meg. Később keletkezett szavaink, illetve a jövevényszavak – hangfelépítésüktől függően – a már meglévő tőtípusok valamelyikébe illeszkedtek be.

A többalakú tövek kialakulásának okai

A többalakú tövek kialakulását több, közel azonos időben – az ósmagyar kor végén, az ómagyar kor elején – lezajlott hangváltozás segítette elő.

(1) Az ósmagyar kor elején a magyarban valamennyi szótő egyalakú volt: vagy *j*-utótagú diftongusra, vagy rövid, alsó vagy középső nyelvvállású magánhangzóra (*a*, *e*, *o*, *ě*), úgynevezett tövéghangzóra végződött, pl. **hala* 'hal', **loβa* 'ló', **keze* 'kéz'. Később ezek a tövégi magánhangzók – bizonyos sorvadási folyamat után (véltetően az első szótagi hangsúly és a gyorsuló beszédtempó következtében) először záródtak, azaz felső nyelvvállású *i*, *u*, *ü*-vé váltak (**halu*, **loβu*, **kezü*), majd ezek – redukált ejtésüknek köszönhetően – az ómagyar kor elejére kivétel nélkül lekoptak a *tő* végéről (*hal*, *ló*, *kéz*), és az egyes toldalékok előtt különbözőképpen kezdtek viselkedni. Ez vezetett a többalakú tövek kialakulásához. A véghangzós teljes *tő* csak az ősi, egyelemű formánsok, az úgynevezett primér toldalékok előtt jelentkezett (pl. az *-s* melléknévképző, a *-k* többesjel, az *-m* E/1. birtokos személyjel előtt: *hala-s*, *hala-k*, *hala-m*), alanyesetben (pl. *hal*) és a fiatalabb, testes (két vagy több hangból álló), úgynevezett szekunder toldalékok előtt pedig a tövéghangzó nélküli (ún. csonka) *tő*alak jelent meg (pl.

hal-ban, hal-nak). Ha tehát a hallgatók ismerik a toldalékok korát (melyik régebbi keletkezésű és melyik újabb), akkor többé-kevésbé el tudják dönteni, melyik toldalék előtt melyik töváriánst kell használni (kivételekkel természetesen mindig kell számolni).

(2) A tövéghangzó megmaradása a teljes töváltozatban a kétnyíltszótagos tendencia érvényesülését hozta magával, amelynek eredményeként megváltoztak a három vagy többszótagú szavak tövei is. „Figyelmes hallgatóink rákérdezhetnek arra, vajon miért esik ki toldalékolás során a második szótagbeli magánhangzó a *korom* : *kormot*, *árok* : *árkot*-féle tövekből, s a harmadik magánhangzó a *szerelem* : *szerelmes*, *hatalom* : *hatalmas*-féléből” (Forgács 2019). E tövek kialakulásához a tövégi magánhangzó lekopása, illetve az ún. Horger-törvény (a kétnyíltszótagos tendencia) vezetett. A Horger-törvény azt mondja ki, hogy a három vagy annál több nyílt (azaz magánhangzóra végződő) szótagot tartalmazó szavakból többnyire kiesik a második (háromnál több nyílt szótag esetén a második vagy a harmadik) szótag magánhangzója. Így jön létre a szláv eredetű *malina*, *palica* szavakból a *málna*, *pálca* változat, és ez a törvény működik a *bokor* : *bokrot* > *bokrot*-típusú ún. hangzóhiányos (vagy hangzóvesztő) töváltozatok létrejötté során. „Fel kell azonban hívni a figyelmet arra, hogy noha szinkron szempontból a *szerelem* : *szerelmet* töváltozatok is ugyanígy működnek, történetileg épp a folyamat fordítottjával van dolgunk. Ezek ugyanis nem elveszítették a harmadik szótagbeli magánhangzójukat, hanem a tövégi magánhangzójuk (vö. *zerelmu*, TESz. III: 735) lekopása után – különösen mássalhangzós kezdetű toldalékok esetében – mássalhangzó-torlódás lépett fel bennük, ezért a töbe egy bontóhangot iktattak be a kiejtés megkönnyítése érdekében (*szerelm* > *szerelem*). Vagyis a *korom* : *kormos* és a *szerelem* : *szerelmes* tövek ma egyaránt az ún. hangzóhiányos tőtípusba tartoznak, létrejöttük tekintetében azonban pont ellentétes tendenciák (hangzóvesztés, illetve hangzótoladás) zajlottak le” (Forgács 2019).

A magyar nyelvbe később bekerülő, két mássalhangzóra végződő szavak analógiásan „hozzaídomultak” a hangzóhiányos tövekhez, pl. n. *Turm* > m. *torony* (*tornyot*, de *toronyban*), szl. *kopr* > m. *kapor* (*kapros*, de *kaporral*). Ezek a jövevények ugyanúgy viselkednek, mint az ómagyar kor elején létrejött hangzóhiányos tövek.

(3) Három olyan hangzóvesztő névszótó van a magyarban, amelyben hangátvetés (metatézis) is történik, ezek: *teher* ~ *terhek*, *kehely* ~ *kelyhek* és *pehely* ~ *pelyhek*. A *kehely* és a *teher* német jövevénytörzsek (vö. n. *Kelch*

és *Trächt*)¹. Mindkettőnek van *kelyeh*, *tereh* régi, illetve nyelvjárásokban élő alakja, amely a szóvégi mássalhangzó-torlódás feloldásával jött létre. Mivel a magyar beszélők általában nem kedvelik a szó végén a *h-t*, ezekben a szavakban hangátvetés történt. A hangátvetéses *tő* a nominatívuszi forma, ez jelenik meg a testesebb toldalékok előtt is, míg a primer ragok a hangzóhiányos *tő*höz járulnak, vö. *terhek* ~ *teherrel*, *kelyhek* ~ *kehelyben*. A *pehely* hangutánzó szó (*pih* + *l* képző), valószínűleg a *teher* és a *kehely* analógiájára alakult ki a *pelyh-* tőváltozat.

(4) A *kéz* ~ *kezet*, *madár* ~ *madarat*, *víz* ~ *vizet*-típusú tövek keletkezése szintén a tővéghangzó lekopására vezethető vissza. Ezekben a szavakban történeti szempontból valójában nem hangzórövidítés, hanem többsejji hangzónyújtás történt, pl. PFU **käte* > m. *käze* > *küzü* > *kéz*, *mádu* > *madár*, *tüzü* > *tűz*, *kutu* > *kút*: a tővégi rövid magánhangzó zártabbá válása, majd lekopása után pótlónyújtás eredményeként vált a többsejji (eredetileg) rövid magánhangzó hosszúvá (*é-vé*, *á-vá*, *ú-vá*, *ü-vé*, *í-vé*).

Ez a változás nagyrészt a névszótöveket érintette, az igék körében sokkal kevesebb az efféle változás, vö. pl. *ád* ~ *adok*, *hág* ~ *hagyok*, *kél* ~ *kelek*, *lél* ~ *lelek*. A főnevekhez hasonló szabályos változás az igealakokban sohasem alakult ki teljesen és következetesen. A hosszú magánhangzós igealakok ma archaizmusnak vagy nyelvjárási jelenségnek tekinthetők.

(5) A tővégi időtartamot váltakoztató névszótövek közé az *a* és *e* magánhangzóra végződő névszótakat soroljuk, pl. *fa*, *lecke*. Ezekben (az eredetileg egyváltozatú) tövekben az ómagyar kor elején még minden szóalak, a toldaléktalan alanyeset is hosszú magánhangzóra (*á-ra* vagy *é-re*) végződött. A rövid magánhangzós tövek a tővégi hosszú magánhangzók 13. században lezajlott rövidülésének eredményei: esetükben valójában a hosszú magánhangzós forma (*fá*) őrzi az eredeti alakot, míg a rövid magánhangzót tartalmazó tőváltozat (*fa*) az újabb, fiatalabb alakulat. Míg alapalakban a rövid magánhangzós tövet használjuk, a toldalékok előtt megőrződött a hosszú magánhangzós változat, pl. *fa* ~ *fák*, *lecke* ~ *leckéről*, és ezekben a lexémákban a tővégi magánhangzó – a toldalékok korától függetlenül – csaknem minden esetben megnyúlik. Ennek pedig az a magyarázata, hogy az a hangváltozási tendencia

¹ A baj.-osztr. *Trächt* 'teher, terhesség' a mássalhangzótorlódás feloldásával, valamint a tárgyragnak felfogott szóvégi *t* elhagyásával válhatott *tereh* alakúvá. A *teher* a *trógerrel* 'teherhordó, hordár' és a *trágárral* is etimológiai kapcsolatban van (vö. Benkő 1976: 875–876).

(magánhangzó-rövidülés), „amelynek ez a tőtípus a létezését köszönheti, jóval később játszódtott le, mint a szóvégi magánhangzók eltűnése. Ezek ugyanis csak nagyon lassan koptak le, a folyamat már az ősmagyar korban megkezdődött a tövégi magánhangzók redukálódásával, és nagyon sokáig tartott, hiszen még a honfoglalás után is találunk nyelvemlékben tövéghangzóval rendelkező szavakat (pl. TA.: *hodu utu, harmu* stb.). A szóvégi *-á* és *-é* megrövidülése viszont csak a 13. század elején kezdődött, és nagyon hamar lejátszódtott. Ebben az időben azonban szinte már minden ma is használt magyar esetrag agglutinálódott, azaz ezek már korábban hozzákapcsolódtak a szótövekhez. Ezért fordulhat elő, hogy ennek a tőtípusnak az esetében csaknem minden rag a hosszú magánhangzóra végződő tővariánshoz járul, s a rövid magánhangzós szabad tővariáns pedig szinte csak az alanyesetben fordul elő, vagy az olyan egészen fiatal toldalékok előtt, amelyek a 13. századnál később keletkeztek (vö. pl. *óra-kor, fa-ként, alma-szerű* stb.)” (Forgács 2019).

E tövek esetében az analógiás hatás olyan erős, hogy a szókinszbe került (rövid) *-a-ra, -e-re* végződő újabb lexémák is mind beilleszkedtek ebbe a tőtípusba, tehát véghangzóik mindig megnyúlnak a toldalékok előtt, pl. *Obama ~ Obamá-t, kóla ~ kólá-k, maffia ~ maffiá-val*.

(6) A tövéghangzók lekopásával a szóvégre került bilabiális zöngés spiráns (β)² és a veláris zöngés spiráns (γ)³ vokalizálódott, félhangzós *u* vagy *ü* lett belőlük, majd a félhangzó az előtte álló magánhangzóval diftongust alkotott, amely később monoftongizálódva hosszú magánhangzóvá vált, pl.

**loβa > loβu > lou > ló,*

**ideye > ideyü > ideü > idő.*

A veláris zöngés spiráns (γ) magánhangzóközi helyzetben kiesett, a keletkezett hanghiányt pedig hiátustöltő mássalhangzó, többnyire a *j* szüntette meg (pl. *mezejét > mezeét > mezejét, ideyét > ideét > idejét*). E hangváltozások eredményeképpen egy szabályos tőtípus alakult ki, pl. *fő ~ feje, mező ~ mezeje, nő ~ neje, szőlő ~ szőleje* stb. Ez a tőtípus mára elavult: a legtöbb *-ó-ra, -ő-re* végződő többi tő ma már az egyalakú tövek közé sorolható, pl. *hintó, bimbó, csikó, csípő, szőlő*.

² β : bilabiális zöngés spiráns (réshang);

³ γ : veláris zöngés spiráns (réshang); mindkét spiráns – képzésük helye és módja révén – közelebb álltak a magánhangzókhoz, mint a mássalhangzókhoz (ezért könnyen vokalizálódtak *u, ü*-vé, illetve *i*-vé, és a megelőző magánhangzóval diftongust alkottak);

Azokban a szavakban, amelyek (bilabiális) β -t tartalmaztak, a spiráns hangzóközi kiesése nyomán létrejött hiátust általában ν hang töltötte be, pl. **loβak* > *loβu* > *loak* > *lovak*. Ezekből lettek az időtartamot változtató ν -s tövek, pl. *kő* ~ *köves*, *fű* ~ *füves*.

Az ebbe a csoportba tartozó tövek mindegyike β -t tartalmazó töre megy vissza (tehát a ν alanyesetben korábban a $t\ddot{o}$ része volt). A tövégi magánhangzó lekopása után, a szó végére kerülve az előtte álló magánhangzóval diftongust alkotott, majd ez a kettőshangzó az ómagyar kor folyamán monoftongizálódott: hosszú magánhangzová lett, de a toldalékos formákban a $t\ddot{o}$ megőrizte a tövéghangzót, így a β megmaradt, csak később dentilabiális ejtémódú lett (ν):

A hangszínt és időtartamot váltakoztató ν -s tövek a következőképpen keletkeztek: **jaβa* > *jaβu* > *jaβ* > *jaυ* > *jó* // **jaβa* > *jaak* > *javak*.

A hangzóhiányos ν -s tövek a következőképpen keletkeztek: alanyesetben bekövetkezik a monoftongizáció, pl. **hamuβ* > *hamú* > *hamu* // **hamuβas* > *hamvas* (vö. Berrár 1967: 225–226, Sárosi 1992: 258–260 és 2003: 353–355).

„A ν -s tövű igék egy része a névszókéhoz hasonló töváltakozást mutat: *lő* : *lövök*, *hí* : *hívom*, *nő* : *nevel*. Más részében a ν nem vagy nemcsak magánhangzóval, hanem mássalhangzóval is váltakozik: például *sz*-szel hét igénél (*tesz*, *vesz*, *lesz*, *hisz*, *visz*, *eszik*, *iszik*). Az *sz* eredetileg valószínűleg gyakorító képző volt, és funkcióváltás eredményeként lett a $t\ddot{o}$ alak része. Más igéknek van ν -s, *sz*-es és *d*-s tövük is: *alvó* ~ *alszom* ~ *aludni*. A *d* eredetét nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Szórványosan előfordulnak másféle igető-változások is: például *fú* : *fúvok* ~ *fújok*. Ez úgy alakult ki, hogy a hangzóközi β kiesése nyomán keletkezett hiátust nemcsak a (viszszatöltődő β >) ν , hanem időnként a *j* is betölthette: *fúok* > *fúvok* ~ *fújok*. Ez az alak olyan életképesnek bizonyult, hogy egyre inkább kiszorította az eredeti ν -st, és egyúttal teljes egyalakúságot valósított meg: *fúj* : *fújok*, *fújnak* stb.” (Sárosi 2003: 354).

Ahogy fentebb láttuk, a különböző tőtípusok létrejöttét az ős- és ómagyar korban lejátszódó hangváltozási tendenciák eredményezték. Újabb, hasonlóan nagyszabású, a nyelvterület jelentős részét érintő tendenciák azóta nem voltak, tehát a középmagyar kortól (a 16. századtól) új tőtípusok nem alakultak ki. Az újabb (belső keletkezésű, illetve jövevény)szavak valamelyik – hangtani felépítésüknek leginkább megfelelő – már meglévő tőtípusba sorolódnak be (pl. latin eredetű *cimbalom* a

BécsiK.-ben még egyváltozatú tő volt: *cimbalomocban*, de a sok *-Alom* végű szó analógiájára hamarosan beilleszkedett a hangzóhiányos tőtípusba: *cimbalmok*). Az újonnan bekerülő szavak mindinkább az egyalakú tövekhez igazodnak, de a régebbi, többalakú tövek között is észlelhető az egyalakúságra való törekvés: az analógia igyekszik visszaállítani az egyváltozatúságot (pl. *szó: szavak ~ szók, lé: levek ~ lék*), és „az a jövőben dől el, hogy hatásuk áterjed-e a hagyományos, régebbi jövevény, illetve belső keletkezésű szavakra is” (Sárosi 2003: 800–801).

2. HOGYAN ALAKULTAK KI A TOLDALÉKMORFÉMÁK?

„Az alapnyelvi mondatok az ómagyar koriaknál vagy a még későbbiek-nél jóval analitikusabbak voltak: vagyis a grammatikai viszonyokat nem annyira toldalékok, mint inkább önálló szavak, pontosabban az önálló szavaknak a mondatban szigorúan megszabott, kötött szórendje mutatta meg. (...) Ahogy a nyelv haladt a szabad szórend felé, úgy lett egyre nagyobb szükség arra, hogy a grammatikai viszonyokat az addigi szórendi hely helyett a szavakkal együtt mozgó alaki kitevők, azaz ragok fejezzék ki: vagyis visszaszorult az analitikus szerkesztésmód, és teret hódított a szintetikus” (Sárosi 2003: 159). A magyar nyelv fokozatosan ragozó nyelv lett, olyan, amelyben a grammatikai jelentéseket főként toldalékmorfémák (képzők, jelek és ragok) hordozzák.

A ragok és a jelek keletkezésének módjai

(1) *Meglévő ősi (primér) toldalékokból*

Ősi toldalékaink hangalakja rövid volt, többségük egyetlen hangból (általában mássalhangzóból) állt. Ez a formáns gyakran magához vonta az előtte álló tövéghangzóját, azzal együtt alkotva új, alakilag és jelentésében is elkülönülő toldalékot. Az ősmagyar korban például még meglehetősen sok jelentése volt az *-n* határozóagnak, amely az ősi eredetű tövéghangzók segítségével (magához vonásával) testesedett, két hangból álló toldalékmorféma lett belőle. Mivel a tövéghangzó lehetett alsó és középső nyelvéllásfokú is, ezért képes volt két testes ragot is létrehozni önmagából: (1) a középső nyelvéllású tövéghangzóval az *-on/-ën/-ön* helyhatározóragot, (2) az alsó nyelvéllású tövéghangzóval pedig az *-an/-en* mód- és állapot-határozóragot. A többes számú birtokos személyjel (*-Unk*) is a teljes tö tövéghangzójának magához vonásával (véghangzó-adaptációval) jött létre. A szóalak hangteste tulajdonképpen ugyanaz maradt, de belső szerkezete, tagolása eltolódott, pl. *R. kezü-nk > kez-ünk*.

(2) *A ragok nagy része agglutináció (grammatikalizáció) eredményeként keletkezett az önálló szavak funkcióbeli önállótlanodásával.*

„A három toldalékfajta közül a ragok azok, amelyek a mondatbeli, szintaktikai viszonyokat jelölik. Mivel ezeket a viszonyokat az alapnyelvben és az ősmagyar kor elején is jórészt önálló szavakkal fejezték ki, világossá

válik, hogy miért önálló szavakból lett az újabb ragok többsége, miért a grammatikalizáció a messze leggyakoribb ragkeletkezési mód” (Sárosi 2018: 137).

Az igei személyragok közül ilyen pl. a határozott ragozás legtöbb ragja: *-m*, *-d*, *-i*, amelyek személyes névmásokból (**mi* 'én', **ti* 'te', **si* 'ő') agglutinálódtak.

A névszóragok legnagyobb része is önálló szóból keletkezett, például a belső helyviszonyt kezdetben analitikus szerkezetben egy névszó és egy ragos névszó kapcsolata fejezte ki, pl.

- *ház bel-en* 'a ház belsejében' (inesszívusz) > > *házban*, amelyben a 'belső rész'-t jelentő *bél* szó lokatívuszraggal van ellátva,
- *ház bele-ul* 'a ház belsejéből' (ablatívusz) > > *házból*,
- *ház bel-é* 'a ház belsejébe' (latívusz) > > *házba* stb., vö. még HB. *vilagbele* 'világba', *munhu uruzagbele* 'mennyei országba'.

A hangsúlyviszonyok következtében a ragos névszó hangalakja rövidülésen ment keresztül, és fokozatosan elvesztette önálló jelentését a szerkezetben belül. E folyamat eredményeként a szerkezet már nem két önálló szóból, hanem egy főnévből és egy névutóból állt: *ház ben*, vö. HB. *muncaf vilagbele* 'gyötrelmes világba', *uruzagbele*, *timnucebeleul*. Az egykori önálló szó akkor vált végérvényesen raggá, amikor alakja tovább rövidült (egyszótagúvá vált), hozzákapcsolódott az előtte álló tőhöz, és illeszkedett is hozzá: *ház-ban*. A Halotti Beszéd korában (12. század vége) ez a toldalék még magas és mély hangrendű szóhoz egyformán *-ben* alakban járult, ahogy a *-nek* rag is egyalakú volt még ekkor, pl. *halal-nec*, *muga-nec*, *pukul-nec*. A kb. 100 évvel későbbi Ómagyar Mária-Siralomban azonban már képes illeszkedni, vö. *virág-nak*, *iunhum-nok*, *fyom-nok*.

A *hová?* kérdésre felelő *-ra* külső helyviszonyrag (szublatívusz) a 'közeli' jelentésű **raj* tőszó -*á* (latívusz) ragos alakjából fejlődött ki, vö. TA. *feheruuaru rea* 'Fehérvárra', *utu rea* 'útra'.

A ragok keletkezésében tehát körforgásszerű mozgás figyelhető meg: ragos névszó → névutó → újabb rag, pl. **bele* 'belső rész' + *-n* határozórag = **belen* 'belső részben' → névutó 'valaminek a belsejében' → *-ben* rag.

Az ősmagyar kor folyamán a fentieken kívül önálló szóból alakultak ki a következő ragok is: *-hOz*, *-nAk*, *-nÁl*, *-rÓl*, *-tÓl*, *-vAl*. Raggá válásuk csak az ómagyar korszak elején történt meg. Szintén önálló szóból, de nem névutói közvetítéssel jöttek létre a *-ként*, *-nként* (valószínűleg mindkettő az 'akarát, tetszés' jelentésű *kéj* ~ *kény*

-*t* lokatívuszragos alakjából), a -*szOr* (a 'sor, rend, mód' jelentésű *szer* főnévből) és a -*kor* toldalék is (a *kor* főnévből) a kései ómagyar korban.

(3) Toldalékhalmozással (bokrosodással)

Primer ragok összekapcsolódásából is keletkeztek újabb ragok, pl. -*ig*, -*st*, -*stUl*, -*lAn*, -*lAg*, bár a ragok keletkezésének ez a módja meglehetősen ritka a magyarban.

A képzők keletkezésének módjai

(1) Meglévő ősi (primer) toldalékból

A ragokhoz hasonlóan képzők is keletkeztek úgy, hogy egy ősi formáns magához vonta az előtte álló szó tövéghangzóját. Így például az ősi -*t* főnévképzőből jött létre az ómagyar korban az -*At* képző (pl. *olvas-at*), amely ebben a formájában már el tudott különülni a befejezett melléknévi igenév képzőjétől (pl. *az olvas-ott* könyv) és a vele etimológiai kapcsolatban álló múlt idő jelétől (pl. *Egész nap olvas-ott*), megszüntetve a korábbi homonímiát. Az -*sz* névszóképzőből is így keletkezett az -*Ász* foglalkozásnév-képző, pl. *halász*, *vadász*.

(2) Önálló szavakból (agglutinációval)

Előfordul, hogy a ragok keletkezéséhez hasonlóan képző is keletkezett önálló szóból. A mai köznyelvben is gyakori, eredetileg 'halad, behatol' jelentésű *hat* igéből keletkezett a képesség vagy lehetőség jelentésárnyalatait kifejező -*hAt* képző (pl. *tud-hat*, *néz-het*). Az ősmagyarban született névszóképzők közül pedig a -*sÁg* vezethető vissza önálló szóra, mégpedig a 'halom, domb' jelentésű *ság* főnévre. Ebből a jelentésből jól magyarázható a képző gyűjtőnévképzői szerepe (pl. *magyar-ság*), ebből pedig az elvontság kifejezésének képessége (pl. *szép-ség*). A -*né* asszonynévképző is önálló szói eredetű toldalék, mégpedig a *nő* önálló főnév régi *né* változatából vagy birtokos személyjeles *neje* alakjából vált képzővé (pl. *Kovácsné*, *királyné*).

(3) Toldalékhalmozással (bokrosodással)

Különösen a képzők keletkezésében játszik fontos szerepet. „A képző-bokrok több egyszerű képző összetapadásából keletkeznek, olyan módon, hogy egy, már képzővel ellátott alapszóhoz újabb képző, esetleg

több újabb, azonos vagy különböző funkciójú képzőelem járul, s idővel a nyelvérzék számára az összeforrt, több képzőelem együttesen tölt be valamilyen jelentésmódosító szerepet” (D. Bartha 1958: 27). Ezt általában az idézte elő, hogy idővel bizonyos egyelemű képzők funkciója elhomályosult, ezért annak támogatására, felélesztésére a régivel azonos szerepű képző csatlakozott a szóhoz. Van, amikor az elhalványult jelentésű képző önmagával bokrosul (elemismélteléses bokrosulás). Így keletkezett pl. a *-lAl* vagy a *-tat* képzőbokor. A *-tat* az eredeti *-t* képző műveltetői funkcióját egy újabb *-t* elemmel erősítette meg az ősmagyar korban. Máskor rokon értelmű képzők erősítették egymást (szinonim képzők bokrosulása), a *-gAt* képző is így született meg a *-g* (gyakorító) és a *-t* (műveltető) képzőkből.

A mai beszélő a több képzőből összeforrt képzők legnagyobb részét már nem tudja elemeire bontani. A szinkronia vizsgálója ma egységes képzőnek minősíti pl. a *-gAt*, *-gÁl*, *-ni*, *-vA*, *-kOd* stb. nyelvtörténetileg összetett képzőket. A toldalékhalmazos „összetett képző” elsősorban tehát nyelvtörténeti kategória.

(4) Más toldalékból funkcióváltással

Így keletkezett az *-i* melléknévképző az *-é* birtokjelből, pl. *(a) királyé (a) birtok* típusú szerkezetekben az állítmány melléknévvé értékelődött át: > *királyi birtok*.

(5) Adaptáció eredményeként (ráértés vagy szóvég-megelevenítés: tévesen kikövetkeztetett toldalék)

Az ómagyar korból származó első példa a *-nOk* képző, amely szláv eredetű szóvégekből adaptálódott, pl. blg. *столник* > *asztalnok*, blg. *бойник* > *bajnok*, or. *дворник* > *udvarnok*, és önálló életre kelt, pl. *pohár-nok*, *el-nök*, *ül-nök*, *mér-nök*, *dal-nok*, *fő-nök*. A nyelvújítás idejéből adatolható képzőink között is vannak olyanok, amelyek ráértéssel vagy szóvég-megelevenítéssel jöttek létre. A leggyakoribbak közül való a *-dA* és az *-Onc*, de néhány új szó alkotásához felhasználták a *-cA* és a *-mA* szóelemeket is.

- A *-da* főnévképző (első adata 1787-ből való) a *kaloda*, *csárda* szavak végződésének meglevenítéséből született. Tömegesen alkottak vele új szavakat a cselekvés helyének megnevezésére, pl. *tan-oda*, *gyül-de*, *csillag-da* 'csillagvizsgáló', *zene-de*. A mai nyelvhasználatban újra felfedezték, ma a termékeny képzők között tartjuk számon,

pl. *kajál-da*, *másol-da*, *szépül-de* 'szépségszalon', *gombóc-da* 'fagyizó' (vö. Sólyom 2008).

- Az *-Onc* is a nyelvújítóktól tévesen kikövetkeztetett toldalék. Nagy számban alkottak vele személyt jelölő főneveket, pl. *küld-önc*, *kedv-enc*, *új-önc*, *tan-önc*, *nyüzsg-önc*.
- A ritkábbak közül való a *-cA* névszóképző. A magyarban meghonosodott *-ca* végű jövevényszavak végződését (pl. szláv *pálca*, *mérce*, olasz *tálca*) a nyelvújítók képzőként alkalmazták, pl. *ál-ca*, *tár-ca* szóalakok megalkotásakor.
- Ritka a *-ma* névszóképző is. A nyelvújítók a *-mA* végű szavak (pl. *elme*) alapján mesterségesen következtették ki, és alkottak vele származékokat, pl. *ad-oma*, *gyur-ma*, *játsz-ma*, *ér-me*, *szőr-me*.

(6) Jövevényképzők (más nyelvekből való átvételek)

Főleg a 19–20. században kerültek be nagy számban a magyar nyelvbe olyan képzett idegen szavak, amelyek képzője egy idő után belső keletkezésű szavakból vagy jövevényszavakból hozott létre származékokat. Ilyen jövevényképző pl. a latin *-ista* képző (amely már a 17–18. századtól jelen van a magyarban, vö. Ladányi 2018: 620), pl. *egyetem-ista*, *elem-ista*, *gyurcsány-ista*. Vö. még *-izál* (pl. *polit-izál*, *allerg-izál*), *-íroz* (pl. *forsz-íroz*, *finansz-íroz*), *-árium* (pl. *bronz-árium*, *webin-árium*), *-ítás* (pl. *lojal-ítás*, *spontane-ítás*).

3. MILYEN MINŐSÉGŰ ELŐHANGZÓT KELL HASZNÁLNI A FŐNÉVI SZÓTŐ ÉS A TOLDALÉK ÖSSZEKAPCSOLÁSAKOR?

MILYEN TÖVEKET TOLDALÉKOLUNK A GÁZ TŐ MINTÁJÁRA (GÁZ-OK)
ÉS MILYEN TÖVEKET A HÁZ TŐ MINTÁJÁRA (HÁZ-AK)?

A toldalékolással kapcsolatban a nem magyar ajkúak számára a(z egyik) fő formai gondot a főnevek, melléknevek, igék toldalékait kapcsoló előhangzók helyes megválasztása jelenti. Az anyanyelvi nyelvtanok figyelmen kívül hagyják (mert figyelmen kívül hagyhatják) ezt – az anyanyelvi kompetencia szerves részét képező – ismeretet, hiszen minden magyar anyanyelvű ösztönösen tudja az alkalmazandó használati szabályokat. Az idegen ajkúak oktatásában mindez eltérő tárgyalásmódot követel.

A tőtől és a toldaléktól is függő, meglehetősen sokféleképpen kapcsolódó rövid magánhangzó-fonémáknak (*o, ö, a, e*), az úgynevezett előhangzóknak a felbukkanása elsősorban a mássalhangzóra végződő szótövek és az ugyancsak mássalhangzóval kezdődő toldalékmorfémák között (pl. *asztal-ok*), illetve két toldalékmorféma között valószínűsíthető (pl. *asztal-ok-at*), azonban nem feltétlenül jelennek meg ugyanannak a tönek minden toldalékos alakjában (pl. *baj: baj-ok, baj-om, baj-os, de baj-öt, baj-öban*), illetve nem minden esetben vannak jelen ugyanazon toldalék előtt sem (pl. *rész-öt, de méz-et; gáz-öt, de ház-at*), ráadásul az előhangzó gyakran akkor is megjelenik a toldalék előtt, ha a szó magánhangzóra végződik, pl. *női-es, vidéki-ek*.

Az idegenajkúaknak meglehetősen komplikáltnak tűnik annak megértése, vajon a tipológiailag azonosnak tűnő tövek toldalékoláskor miért kéri hol zártabb, hol nyíltabb előhangok társaságát. Különösen a főnevek tárgyesetének és többes számának tanításakor vagyunk tanácstalanok: ahogyan fentebb már említettem, az előhangzó minősége nemigen jósolható meg a főnév morfológiai felépítése, szemantikai vagy egyéb sajátossága alapján, tehát a főnévi nyitótövűség látszólag nem függ semmitől.

A magyarul tanuló külföldinek kettős kérdést kell megválaszolnia: (1) a szótő és egyes toldalékok összekapcsolásakor kell-e használni előhangzót vagy sem, (2) ha kell, akkor az milyen minőségű legyen. Mivel a magyar nyelv rendszerének meglehetősen bonyolult jelenségéről van szó, és a magyar nyelvnek idegenként való tanításában (is) lépten-nyomon beleütközünk ezekbe a problémákba, éppen ezért érdemes egy kicsit részletesebben is alaposabban is tárgyalni a főnévi nyitótövűség kérdéseit.

Az előhangzó hangszíne

Ennek a szótó és a toldalék között található, egyetlen rövid magánhangzó-fonémából álló kötött elemnek a hangszínét mindig a tő hangszíne határozza meg, tehát a magánhangzó-harmónia szabályozza. Magas hangrendű főnevek után az előhangzó *ö* és *e* lehet, mély (vagy vegyes) hangrendű szavak esetén pedig *o* és *a* lehet.

Igazi nehézséget a mély hangrendű szavak utáni (középső nyelvallású) *o* és (alsó nyelvallású) *a* közötti, valamint a magas hangrendű szavak utáni (középső nyelvallású) *ö* vagy (alsó nyelvallású) *e* közötti választás jelenti, hiszen az előlségi és a kereksegi harmónia alapján nem lehet eldönteni, hogy melyik (a zártabb vagy a nyíltabb) variációt kell használni (vö. pl. *gáz-ok* ~ *ház-ak* / *gömb-ök* ~ *hölgy-ek*). Tipológiailag azonosnak tűnő tövek vajon miért kérik hol zártabb, hol nyíltabb előhangok társaságát?

<i>ház-Ø</i>	<i>gáz-Ø</i>
<i>ház-ak</i>	<i>gáz-ok</i>
<i>ház-at</i>	<i>gáz-Øt</i>
<i>ház-am</i>	<i>gáz-om</i>
<i>ház-as</i>	<i>gáz-os</i>
<i>ház-acska</i>	? <i>gáz-ocska</i>

A tövéghangzók mai kettőssége nem újabb fejlődés eredménye, hanem ősmagyar előzményekre vezethető vissza. A mai nyelvallapotban a névszótövek tövégi (toldalékmorfémák előtt megőrzött) magánhangzóinak minősége terén mutatkozó látszólagos logikátlanság (pl. *fal-ak* ~ *dal-ok*, *vas-ak* ~ *kas-ok*, *haj-as* ~ *baj-os*) nem a véletlen műve, hanem több, egymástól függetlenül működő tényező hatására jött létre (jóllehet megfelelő adatok és ismeretek hiányában még mindig nem sikerül mindenre kielégítő magyarázattal szolgálni).

A zártabb és a nyíltabb előhangzók használatának nyelvtörténeti magyarázata

Az ősmagyar kor elején a magyarban valamennyi szótó egyalakú volt: vagy *i*-utótagú diftongusra, vagy rövid, alsó vagy középső nyelvallású magánhangzóra, úgynevezett tövéghangzóra végződött, pl. **hala* 'hal', **loþa* 'ló', **keze* 'kéz' (a tövéghangzó hangszíne és nyelvallásfoka – a hangjelölési bizonytalanságok miatt – nem mindig állapítható meg egyértelműen). Később ezek a tövégi magánhangzók – bizonyos sorvadási

folyamat után (véltetően az első szótagi hangsúly és a gyorsuló beszédtempó következtében) először záródtak, azaz felső nyelvállású *i*, *u*, *ü* hangzóra váltak, majd ezek – redukált ejtésüknek köszönhetően – az ómagyar kor folyamán lekoptak a tő végéről, pl.

**hala* > *halu* > *hal*,

**keze* > *kezü* > *kéz*,

**loþa* > *loþu* > *loþ* > *lou* > *ló*,

**ideye* > *ideyü* > *idey* > *ideü* > *idő*.

E változásnak az lett a következménye, hogy (a β -re és a γ -re végződő tövek kivételével) valamennyi, korábban magánhangzós végű tőből más-salhangzóra végződő tő jött létre. Ez a tövéghangzó nélküli (ún. csonka) tőalak jelenik meg alanyesetben (pl. *hal*) és a fiatalabb, testes (két vagy több hangból álló) toldalékok előtt (pl. *hal-ban*, *hal-nak*).

A tövéghangzós teljes tő a 13. századtól csak ősi formánsaink (az úgynevezett primér toldalékok, pl. *-s* melléknévképző, *-k* többesjel, *-m* E/1. birtokos személyjel) előtt jelentkezik. Ilyenkor a tövéghangzó speciális funkcióval rendelkezik: a tövet a toldalékkal kapcsolja össze a szó könnyebb kiejtése végett. Ez a funkció az esetek többségében a mai napig fennmaradt, pl. *hala-k*, *hala-m*, *hala-s*. A *-k*, az *-m* és az *-s* toldalékmorfémák előtti rövid magánhangzó – amelyet a leíró nyelvészet előhangzóként tart számon – eredetére nézve tehát az alapnyelvből örökölt tővégi vokális. „A tőváltakozásnak azt a módját, amikor bizonyos esetekben a szónak a tövéghangzóját vesztett csonka töve mutatkozik, más esetekben pedig a tővégi vokálist megőrző teljes töve, (...) csonka tő ~ teljes tő váltakozásnak nevezzük” (Sárosi 2003: 132).

Azok a szavak, amelyek a nyelvtörténet valamelyik későbbi korszakában keletkeztek (újabb belső keletkezésű szavak és jövevényszók) alkalmazkodtak a régiekhez, az analógia segítségével beilleszkedtek az adott alaktani rendszerbe, és besorolódtak az alakjuknak megfelelő tőtípusba. A legújabb kölcsönszavak is az alapnyelvek analógiájára másodlagosan kapnak megfelelő hangszínű tövéghangzót, amely ugyanazon helyzetekben van jelen (vagy nincs jelen), mint az alapnyelvi eredetű szavak esetében, pl. *laptop*: *laptop-nak*, *laptop-ról*, de *laptop-ok*, *laptop-os*.

A zártabb és a nyíltabb előhangzók kérdése leíró nyelvészeti szempontból

A mássalhangzóra végződő, mély hangrendű magyar főnévi tövek többsége a *gáz* tő mintájára vesz fel toldalékokat (többes számuk tehát szabályosan *-ok*), és mivel a *ház* típusú szavak toldalékolása (látszólag indokolatlanul) eltér a szabálytól, ezért – leíró nyelvészeti szempontból – ezt a tövet (az úgynevezett nyitótövet) tekintjük kivételesnek, rendhagyónak. A főnevek között tehát a szabályos, nem nyitótövek alkotják a produktív, termékeny mintát, hiszen az új jövevényelemek, valamint a potenciális és a nonszensz szavak sem nyitótóként illeszkednek a magyarba. Új jövevényelemek pl. *facebook-ot*, *laptop-ok*, *fájl-ok*, *grapefruit-ok*, *blog-ok*, *ombudsman-ok*, *snowboard-ok*, *napkollektor-ok*; *kűr-ök*, *sönt-ök*, *sofőr-ök*, *allűr-ök*; *menedzser-ék*, *bróker-ék*, *projekt-ék*.

Az előhangzók nyíltsága főnévi tövek esetén

Úgy tűnik, hogy az előhangzó nyíltságának szabályozása főnevek esetén az egyes szótövek egyedi tulajdonsága, „önkéntes lexikai jegy” (maga a tő „szól bele” abba, milyen nyíltságú előhangzó jelenjen meg a toldalék előtt), amely a főnév hangtani felépítése, szemantikai vagy egyéb sajátossága alapján nemigen jósolható meg. Hogy egy főnév nyitótő-e vagy sem, látszólag nem függ semmitől. A nyitótövűség ugyan nem foglalható szabályba, de néhány szabályszerűsége mindenképp érdemes felfigyelni, pl. a következőkre:

- A nyitótövűség főnevek esetében leggyakrabban az ősi, egytagú szavak körében tapasztalható, pl. *ház-ak*, *vár-ak*, *fal-ak*, *hal-ak*, *hát-ak*, *láb-ak*, *vaj-ak*; *méz-ek*, *föld-ek*, *fül-ek*, *kép-ek*. Ezek a szavak zárt, nem bővíthető csoportot alkotnak, számuk csak úgy nőhet, ha az idetartozó szavak új szóösszetételekben utótagként jelennek meg, pl. *sejtfal-ak*, *ökoház-ak*, *bioméz-ek*.
- A nyitótövűség a fentebb említett ősi, egytagú szavakon kívül elsősorban a többváltozatú tövek sajátossága; ezek közül nyitótövek pl. (1) a többeseji időtartamot váltakoztató tövek, pl. *tél ~ tel-ek*, *nyár ~ nyar-ak*, *tűz ~ tűz-ek*, *híd ~ hid-ak*, *víz ~ vizek*, *úr ~ ur-ak*, beleértve a többszótagú ilyeneket is, pl. *darázs ~ darazs-ak*, *madár ~ madar-ak*, *szamár ~ szamar-ak*;

- (2) a hangzóhiányos tövek általában a rövidebb tőváltozatukhoz és többnyire zártabb előhangzóval kapják a *-k* jelet, pl. *bo-kor ~ bokr-ok*, *szobor ~ szobr-ok*, *terem ~ term-ék*, *tücsök ~ tücsk-ök* (vö. még *árok*, *csokor*, *gyomor*, *hurok*, *iker*, *kölyök*, *majom*, *ólom*, *ökör*, *köröm*, *pokol*, *selyem*, *szurok*, *torok*, *verem*). Közöttük is vannak azonban nyitótövek, pl. *sátor ~ sátr-ak*, *fátyol ~ fátyl-ak*, *ajak ~ ajk-ak*, *méreg ~ mérg-ek*, *ezer ~ ezs-ek* stb., valamint az összes *-AlOm*, *-dAlOm* képzős származék, pl. *síralom ~ síralm-ak*, *kérelem ~ kérelem-ek*, *forradalom ~ forradalm-ak*, *hiedelem ~ hiedelm-ek*;
- (3) minden véghangzóhiányos változatú tő, pl. *varjú ~ varj-ak*, *ifjú ~ ifj-ak*, *borjú ~ borj-ak*;
- (4) minden *-v-s* változatú tő:

- (a) a változatlan tőhangzósak, pl. *mű ~ műv-ek*;
- (b) az időtartam-váltakoztatók, pl. *ló ~ lov-ak*, *cső ~ csöv-ek*, *fű ~ füv-ek*, *lé ~ lev-ek*;
- (c) a hangszínt és időtartamot váltakoztatók, pl. *szó ~ szav-ak*, *tó ~ tav-ak*;

- (d) a véghangzóhiányos *v-s* változatúak, pl. *falu ~ falv-ak*, *daru ~ darv-ak*, *odú ~ odv-ak*; *tetű ~ tetv-ek*.

- Előfordul, hogy nem a tő, hanem a toldalék határozza meg az előhangzó minőségét: az előhangzó alsó nyelvéllása tehát nemcsak a tő, hanem a toldalék tulajdonsága is lehet. A toldalékoknak egy csoportja állandó nyíltsági fokú előhangzóval kapcsolódik a szótőhöz. Ilyen pl. a többes számú első személyű birtokosra utaló toldalék előhangzója, amely mássalhangzóra végződő tövek után mindig *-u/-ü*, pl. *asztal-unk*, *szék-ünk*, és ilyen a fosztóképző *-Atlan* allomorfa, amely minden főnévi (és igei) tőhöz alsó nyelvéllású előhangzóval járul, pl. a *pár*, a *párt*, a *tök*, az *álm* nem nyitótövek, mégis *pár-atlan*, *párt-atlan*, *tök-etlen*, *álm-atlan*. Ez a fosztóképző előtti nyílt magánhangzó is eredetileg (történetileg) alsó nyelvéllású véghangzó volt, amely hozzátapadt a formánshoz, ezért mutat nyílt formát a képző előtti magánhangzó nem nyitótövek esetén is. A fosztóképző előtt állandósult véghangzó minősége egyrészt a nyílt véghangzós névszókbeli képzett származékok (pl. *lába-tlan*, *feje-tlen*) analógiás hatásával, másrészt a képzőbeli nyílt magánhangzók indukáló erejével magyarázható (D. Bartha 1964: 103). Leíró nyelvészeti szempontból ezt a kivételesnek tűnő toldalékot önnyitó toldalékoknak nevezi a szakirodalom (vö. Törkenczy – Siptár 2000: 79–80).

A „nyitás” eredménye

(1) A köznyelvben a nyitás eredménye a mély hangrendű tövek körében tapasztalható közvetlenül, pl. *ház-ak*, *hid-ak*. Ha a tő magas hangrendű, és utolsó magánhangzója ajakréses (illabiális), a nyitó hatás közvetlenül csak azokban a nyelvjárásokban figyelhető meg, amelyek megkülönböztetik a középső (ē) és az alsó nyelvéllású e hangot. Ez a különbségtétel a köznyelvben nincs meg.

(2) A nyitó hatás eredménye azokban a magas hangrendű tövekben is közvetlenül felismerhető, amelyek utolsó szótagjukban kerek (labiális) magánhangzót tartalmaznak, azok ugyanis a kerekességi harmónia szempontjából szabálytalanok: az előhang az ajakkerítéses magánhangzót tartalmazó tövek után is kénytelen (alsó nyelvéllású) e lenni. A magyarban – az egyetlen mezősségi nyelvjáráson kívül – sehol nem található meg erőteljes és kiterjedt formában az alsó elülső kerek magánhangzó, a nyílt ō [œ], vö. Juhász 2011, pl. *föld-ek*, *fül-ek*, *csöv-ek*, *könyv-ek*, *szög-ek*, *szüz-ek*, *ügy-ek* (szemben pl. a *bűn-ök*, *tőr-ök* alakokkal). Az említett esetekben tehát a kerekesség hiánya utal az előző tő nyitó voltára. Vannak toldalékok (ilyenek pl. az *-n*, *-on*, *-én*, *-ön* vagy a *-hoz*, *-höz*), amelyek előtt nincs látható, nyilvánvaló jele a fenti tövek nyitótövétségének: ezek a toldalékokban – tőtől függetlenül – mindig középső nyelvéllású magánhangzók vannak, így hát a nyitótövek is „kénytelenek” elviselni azokat, pl. *fül-höz*, *könyv-ön*, *csöv-ön*.

(3) Ha a névszótő nyitótő, tárgyesetben rendszerint akkor is megjelenik az előhangzó, amikor ennek nincs fonotaktikai oka, a szóalakok ugyanis jólformáltak lennének előhangzó nélkül is. Megfigyelhető, hogy hasonló alakú, nem nyitótövekhez előhangzó nélkül kapcsolódik a *-t*, vö. pl. a *baj* nem nyitótő (*baj-ok*, *baj-om*, *baj-os*), és a tárgy ragja előhangzó nélkül kapcsolódik a tőhöz: *baj-Ōt* (vö. még *bor*: *bor-ok* ~ *bor-Ōt*, *kar*: *kar-ok* ~ *kar-Ōt*, *tojás*: *tojás-ok* ~ *tojás-Ōt*, *király*: *király-ok* ~ *király-Ōt*, *banán*: *banán-ok* ~ *banán-Ōt*, *lány*: *lány-ok* ~ *lány-Ōt* (az *orr* kivételnek számít: nem nyitótő, ennek ellenére előhangzóval kapcsolódik hozzá a tárgy ragja: *orr-ot*, pedig szóvégi *-rrt* szekvencia létezik a magyarban, pl. *varr-t*, jöllehet [vart]-nak hangzik). A *haj* viszont nyitótő (*haj-ak*, *haj-am*, *haj-as*), és tárgyesetben is van kötőhangzó: *haj-at* (vö. még *vár*: *vár-ak* ~ *vár-at*, *vaj*: *vaj-ak* ~ *vaj-at*, *hát*: *hát-ak* ~ *hát-at*, *láb*: *láb-ak* ~ *láb-at*). Mellékesen jegyzem meg, ezek között is előfordulnak kivételek, pl. *szakáll*: *szakáll-ak*, de *szakáll-Ōt* (jöllehet az előhangzós változat is létezik:

szakáll-*at*); *báj*: *báj-ak*, de *báj-Øt*; *könyvtár*: *könyvtár-ak*, de *könyvtár-Øt*; *oldal*: *oldal-ak*, de *oldal-Øt* (a teljes listát ld. Papp 1975). Néhány egytagú főnév esetében pedig jelentés szerinti megoszlás (szóalakhasadás) figyelhető meg a tárgyrag előhangzós vagy előhangzó nélküli kapcsolásának függvényében, pl. *jel-t ad* 'észlelhető jellel: cselekvéssel, mozdulattal, hanggal figyelmeztet valamire' ~ *jel-et tesz valahová* 'maradandó ábrát', *hely-t ad valaminek* 'érdemben foglalkozik vele' / *helytáll* 'derekasan küzd; megállja a helyét' ~ *hely-et (át)ad valakinek* 'átenged, rendelkezésre bocsát', *pár-t választ* 'társat' ~ (egy) *pár-at kér* 'kettőt vagy néhányat'.

A nyitásnak ez a mellékhatása lehetővé teszi, hogy az előlépzett ajakrészes magánhangzót tartalmazó nyitótövek (pl. *méz*, *mell*, *szenny*, *szél*) akkor is felismerhetők legyenek, ha a magánhangzó nyelvallása (a köznyelvben) nem segít: ezek a tövek ugyanis tárgyesetben (fonotaktikailag indokolatlanul) kapnak előhangzót: *méz-et*, *mell-et*, *szenny-et*, *szel-et*. Az utóbbi példában (*szél* – *szel-et*) nemcsak a tárgy előhangzóssága miatt ismerhető fel a nyitótövűség, hanem a többeli magánhangzó rövidülése miatt is.

Előfordul, hogy a nem nyitótövek után is megjelenik az előhangzó a tárgy ragja előtt, de csak fonotaktikailag motivált esetben, pl. akkor, ha (i) a tö maga is *-t*-re végződik, pl. *bot-ot*, *barát-ot*, *öt-öt*, *rét-et* vagy (ii) a tö olyan mássalhangzóra végződik, amellyel a *-t* nem képes zárlatot alkotni, pl. **ct*, pl. **malact* ~ *malac-ot*, **cst*, pl. **ácsst* ~ *ács-ot*, **mt*, pl. **dómt* ~ *dóm-ot* vagy (iii) a tö mássalhangzó-kapcsolatra végződik, pl. *párt-ot*, *palack-ot*, *rajz-ot*. E csoportban is akadnak kivételek, pl. *pénz-Øt*, *docens-Øt*, *aspiráns-Øt* és a tövégi gemináták némelyike, „amely úgy viselkedik, mintha rövid mássalhangzó volna: a tövégi /ss, šš, zz, nn, nyny, ll, rr, jj/ után rendszerint nincs előhangzó, tehát éppen azok után a gemináták után, amelyeknek rövid megfelelője jólformált szótagzárlatot tud alkotni a *-t*-vel” (Törkenczy – Siptár 2000: 72), pl. *modell-t* [modelt] (vö. *folt*, *holt*), *finn-t* [fint] (vö. *kint*, *bent*), *plüss-t* [plüšt] (vö. *fest*, *test*), *pissz-t* [pist] (vö. *halaszt*, *választ*). „Megjegyzendő, hogy a /nyny/ és a /jj/ látszólag nem tartozik ide: *genny-et*, *menny-et*, *szenny-et*, *könny-et*; *gally-at*, *ujj-at*” (Törkenczy – Siptár 2000: 72), azonban ezekben a szavakban az előhangzó megjelenése éppen a nyitótövűséggel magyarázható.

(4) A szuperesszívusz toldaléka *-(O)n* – tőtől függetlenül – megköveteli a középső nyelvallású előhangzót *(-on/-ən/-ön)*, így hát a nyitótövek is „kénytelenek” elviselni ezeket, pl. *ház-on*, *vár-on*, *hav-on*. Ennek az a magyarázata, hogy az *-An* morfémaváltozatok más funkcióval rendelkeznek:

modáliszi-esszívuszi jelentésűek. Szembenállásukban az előhangzó jel-megkülönböztető funkciójával kell számolnunk.

(5) Vannak olyan főnévi (elsősorban inflexiók) toldalékok, amelyek bármely tövet nyitótővé változtatnak: olyan relatív töveket hoznak létre, amelyek alsó nyelvválású előhangzós toldalékalternánsokat vonzanak, pl.

(a) a többes szám *-k* jele, pl. *gáz-ok*, de *gázok-at*,

(b) a birtokos személyjelek, pl. *bot-ot*, de *botom-at*. Többszörös toldalékolás esetén a jelek által létrehozott relatív főnévi tövek – pontosabban az utánuk következő toldalékok – előhangzója sokkal inkább megjósolható, mint az abszolút tövek utáni pozíciók.

A tapasztalatok szerint a főnévi nyitótövekkel kapcsolatban meglehetősen sok az ingadozás, pl. *sár: sár-os ~ sar-as, sárt ~ sar-at* (az alakváltozatok jól mutatják az időközben végbement tőtípuscserét), *olaj: olaj-ok ~ olaj-ak*; előfordul, hogy a tő korábban nyitótő volt, ma pedig nem az (vagy fordítva), pl. az *arany* ma nyitótő, pl. *arany-ak, arany-at*, de régen nem volt az, vö. pl. a lexikalizálódott jelentéssel rendelkező *arany-os* 'kedves, édes' vagy *arany-oz*; *sátor: sátr-ak ~ sátor-ok, sátor-os (ünnepe) ~ sátr-as (kirándulás)*; *máz: (mézes-)má-z-os* 'csábítóan, túlzottan kedveskedő' ~ *máz-as* 'mázzal bevont (pl. kancsó)'; *láb: láb-os* 'alacsony, kétfülű főzőedény' (fn.) ~ *láb-as* 'lábbon, talapzaton álló', pl. *láb-as óra, láb-as ház* (mn.) (ebben az esetben a szóalakhasadás szófaji elkülönülést eredményezett); *horg: horg-os (kapocs)* 'amin horg, kampó van' ~ *horg-as (orr)* 'görbült, hajlott', (*hóri*) *horg-as* 'feltűnően magas, sovány'. Az *oldal* nyitótőként viselkedik általában, pl. *oldal-ak, oldal-am, oldal-as*, de tárgy esetben nem jelenik meg az előhangzó: *oldal-Øt* (talán az *oldalt* határozószó gyakori előfordulásának köszönhetően) (vö. még: *gát-ak*, de *gát-ol*; *gyár-ak*, de *gyár-os*; [*könyv*]*tár-ak*, de *tár-ol*, [*könyv*]*tár-os*, [*szó*]*tár-oz*; *báj-ak*, de *báj-os*).

A fentiek összegzéseként annyit mondhatunk el, hogy a főnevek esetében megjósolhatatlan, melyik tő nyitótő és melyik nem az (ezért a MID diákjai számára készülő szótárakban a főnévi nyitótöveket hasznos és kíváncsatos volna jelölni), ugyanakkor a nyitás tulajdonsága morfológiai alapon részlegesen megjósolható, pl. a többé-kevésbé szabálytalan morfológiai osztályok tagjai mindig nyitótövek, az inflexiók végződéses nyitók (pl. a többes szám *-k*-ja), a melléknévképzők (a fosztó- és tagadóképző kivételével) nyitótövet hoznak létre. Az igei toldalékolás legtöbbször nyitótöveket alkot, például a múlt idő *-t*-je vagy a felszólító mód *-j*-je után a legtöbb nyelvváltozatban nem állhat középső nyelvválású előhangzó: *dob-t-am, hall-j-am*.

4. MIÉRT NINCS MAGÁNHANGZÓ-ILLESZKEDÉS NÉHÁNY LEXÉMÁNKBAN?

A magánhangzó-illeszkedés ősi jellemző vonása anyanyelvünknek, amely a rokon nyelvek nagy részében is megvan. Az indoeurópai nyelvekben ez a jelenség ismeretlen.

A harmónia a tövek és a toldalékolt szóalakok (a tö és a suffixumok) magánhangzóinak meghatározott fonológiai tulajdonságában való azonosságát jelenti. A magyarban kétféle harmónia működik: (1) A palato-veláris (vagy a fonológiában használt terminussal: előlségi) harmónia és (2) a labiális-illabiális (vagy a fonológiában használt terminussal: kerek ségi) harmónia.

(1) A palato-veláris (előlségi) harmónia

(a) Tövön belüli harmónia (hangrend)

A hangrendi harmónia azt jelenti, hogy szótöveink gyakran vagy csak elől képzett, azaz magas (e-é, i-í, ö-ő, ü-ű), vagy csak hátul képzett, azaz mély (a-á, o-ó, u-ú) magánhangzó-fonémákat tartalmaznak, tehát a szavak magas vagy mély hangrendűek. A hangrend érvényesítésére való törekvés (ami alapnyelvi sajátosság) sok esetben a vegyes hangrendű jövevényyszavakban is hangrendi kiegyenlítődéshöz vezetett, pl. latin *angelus* > *angyel* > *angyal*, szláv *milost'* > *miloszt* > *malaszt* 'kegyelem', szláv *cseljad'* > *cseléd* ~ *család* (szóhasadással, párhuzamos alak- és jelentésmegoszlással jött létre a két harmonikus alak). A magyar artikulációnak a hangrendi harmónia felelt meg jobban, szókészletünk meglévő rendszerébe az azonos hangrendű magánhangzókat tartalmazó lexémák illettek bele inkább.

(b) A tövek és a toldalékok magánhangzói közötti harmónia (hangrendi illeszkedés)

Ez a harmónia a többalakú toldalékok révén valósul meg, amelyek egyikében előlképzett, a másikában hátulképzett magánhangzó van (pl. *-ban/-ben*, *-ság/-ség*, *-ó/-ő*). Az egyalakú toldalékok (pl. *-ig*, *-ként*, *-ért*, *-nyi*) nem tudnak illeszkedni. Ezek általában semleges magánhangzókat (i, é) tartalmaznak⁴, így tulajdonképpen nem szegik meg a harmóniát, kívül esnek rajta.

⁴ Vannak kivételek, pl. *-kor*, *-us*, *-kó*. Az *-us* és a *-kó* kicsinyítő képzők nem hoznak létre

(2) *Labiális-illabiális (kerekési) harmónia*

A kerekési harmónia hatóköre jóval szűkebb az előlégi harmóniáénál. Töveken belül nem érvényesül (tőmorfémákban a magánhangzók lehetnek ajakkerekítések és ajakrások egyaránt, pl. *kőzet, öreg, türelem, ceruza*), csak a tövek és a toldalékok viszonyát érinti, a toldalékok alakváltozatainak tövekhez való illesztését szabályozza.

A három vagy többalakú toldalékok (pl. *-szor/-szer/-ször, -hoz/-hez/-höz, -n/-on/-en/-ön*) nemcsak előlképzettség, hanem kerekítettség szempontjából is tudnak illeszkedni a tőhöz. A magas magánhangzókat tartalmazó tövek kétféle toldalékot kaphatnak: ajakkerekítéses (*-ön, -ször*) vagy ajakrások (*-en, -szer*) magánhangzót tartalmazó toldalékot, attól függően, hogy a tő utolsó magánhangzója labiális vagy illabiális-e, pl. *föld-ön ~ szék-en, öt-ször ~ négy-szer*. A kerekési harmónia tehát a két magas magánhangzót tartalmazó variánsok közötti választást szabályozza, és csak az előlképzett magánhangzókon belül működik.

Jogosan teszi fel a magyart idegen nyelvként tanuló a kérdést: vajon mi az oka annak, hogy néhány lexémában nem a magánhangzó-illeszkedés szabályának megfelelő toldalékváltozatot tesszük a tőhöz? Miért az *isz-unk, ír-unk, hív-unk* ragozott alak a helyes forma (az elvárt, illeszkedő toldalékos **isz-ünk, *ír-ünk, *hív-ünk* formák helyett), miért *nyíl-lal* lövünk (nem *nyíl-lel*), miért *csík-os* (és nem *csík-es*) a ruhánk stb. E mai szabálytalan paradigmák viselkedésének a megértéséhez és magyarázatához a történetiséhez kell visszanyúlnunk.

Ezeket a magas (főként *i* és *í*, ritkán *é*) magánhangzókat tartalmazó szótöveket a hozzájuk kapcsolódó toldalékok illeszkedési sajátosságai miatt Nádasdy–Siptár (1994: 103) antiharmonikus töveknek nevezi. Az antiharmonikuság a palato-veláris illeszkedésen belül értelmezhető. A jelenségkörbe közel 60 tő tartozik, ige- és névszótövek egyaránt:

Antiharmonikus ige-tövek: *bír, bízik, dívik, fingik, hív, hízik, ing, irt, ír, iszik, ívik, izzik, nyílik, nyír, nyit, rí, ring, siklik, sir, szid, szít, szív, tilt, vív;*

Antiharmonikus névszótövek: *cél, cím, csík, Csík⁵, csín, derék, díj, fíng, gyík, fi, héj, híd, híg, íj, ín, kín, lik, nyíl, pír, rím, sík, síp, sir, szíj, szín, tik, víg, zsír.*

valódi vegyeshangrendűséget, mivel azok nem vagy nagyon ritkán kapcsolódnak előlképzett magánhangzó(ka)t tartalmazó tövekhez, vö. **öcs-us ~ báty-us, *öcs-kó ~ Ferkó*

⁵ *Csikszék* neve a románban *Ciuc* [Csuk]: a név átvételek az átvevő román nyelvben volt magas *i*, szükségtelen lett volna hanghelyettesítéssel meghonosítani ezt a nevet.

A jelenség történeti magyarázata

A magyar nyelvtörténeti munkákban régóta meggyőzően tárgyalják, hogy e szavak eredetileg hátsó (mély) magánhangzót, veláris *i-t* (*j*) kellett, hogy tartalmazzanak a töben, hiszen másképpen nem bukkanhatna fel bennük az ősi toldalékok előtt a megőrződött hátsó tővéghangzó: *nyíl ~ nyilat*. A veláris tővégi magánhangzó jelenléte csak akkor indokolható, ha a szó első szótagjában veláris magánhangzó van. Ezt a gondolatmenetet követi pl. Abaffy (2003: 123). Az *ín, nyíl* stb. példája (vagy az eredetileg veláris *i-t* tartalmazó jövevényszavaink, pl. az ótörök etimonra visszavezethető *kín ~ kinos* vagy *ír ~ írok*) jól mutatja, hogy a szabad tőalakból régen erodálódott veláris tővéghangzók milyen szívósan tartják magukat a kötött tőváltozatokban. Az *j-t* tartalmazó antiharmonikus tövek mai viselkedésének gyökerei tehát messzire nyúlnak vissza a hangtörténetben: egyrészt a tő eredeti veláris *i* magánhangzójára vezethetők vissza, másrészt arra az ősmagyar korban kezdődött és az ómagyar korra is átnyúló, nagyon következetesen megvalósuló hangváltozási tendenciára, amely az összes veláris *i* palatalizációját eredményezte. Ez a változás a veláris *i*-nek a rendszerből való eltűnéséhez vezetett. Ezekben a veláris *i* hangot tartalmazó szavakban eredetileg tehát érvényesült a hangrend ősi törvénye, de amikor a mély *i* magassá vált, ezek a lexémák vegyes hangrendűek lettek, és a mély *i* palatalizációját nem követte a toldalékok neológ illeszkedése: a toldalékolásban már nem történt változás, nem léptek helyükbe a magas magánhangzót tartalmazó változatok. „A magánhangzó-harmóniára való erőteljes nyelvi törekvésnek »elvárás szerint« lassan le kellett volna bontania ezt a (fentebbi eset figyelembevételével átmenetinek jósolható) mikrorendszert, és létrehoznia az illeszkedett (avagy a magánhangzó-harmóniát másként mutató) neológ alakokat. E szócsoport esetében azonban nem ez történt” (Szentgyörgyi 2014: 402).

Az antiharmonikus tövek nagy részének a viselkedése jól magyarázható az ősmagyar kor óta végbement hangváltozásokkal. A mai magyar köznyelvben az antiharmonikus tövek között van azonban három *é* hangot tartalmazó tő is (*cél, derék, héj*), amelyek toldalékolás esetén ugyanúgy viselkednek, mint az egykor veláris *i-t* tartalmazó tövek. Az *é-t* tartalmazó antiharmonikus tövek viselkedésére is célszerű volna egységes magyarázatot találni, olyat, amelyet a nyelvtörténeti adatok is megerősítenek. Erre törekedett Németh Miklós (2006): az ő tanulmánya alapján próbálom összefoglalni a legfontosabb tudnivalókat.

A *hěj* szótő antiharmonikus viselkedése jól magyarázható a tő eredeti változatával, amely a mély magánhangzós *haj* volt. Az EWUng. (I: 543–4) vonatkozó szócikke finnugor örökségnek tekintí a szót, utalva a *haj* ~ *hěj* váltakozásra. A *hěj* szó mai *é*-jének és a mai *haj* -*aj* szekvenciájának előzménye tehát valószínűleg egy *aj* diftongus, amelynek szokásos módon *aj* vagy *é* folytatása lehet. Eszerint a szó eredeti alakjai *haj* és *hé* voltak, a mai szótári tőalak *j*-je pedig járulékos elem, valószínűleg az egyes számú harmadik személyű birtokos személyjeles alakból vonódott át a többé – ahogyan azt az EWUng. (I: 543–4) is föltételezi. A rokon nyelvi adatok zöme (pl. a finn *koja*) és a rekonstruált finnugor alapnyelvi **koja* szóalak is a szó eredeti mély-hangrendűségére utalnak. A kései ómagyar kortól viszont azt láthatjuk a nyelvemlékekben, hogy ingadozik a *haj* és *hé* > *hěj* változat között a nyelvhasználat. Úgy látszik, hogy az *é*-s tőváltozatnak is megmaradt a veláris jegye: az ősi toldalékok előtt mindig mély hangrendű véghangzóval áll: *hěj* ~ *héja*-s. A *haj* (~ *hé*) > *hěj* esetében a nyelvjárási és a nyelvtörténeti adatokban megőrződött az eredeti hangrendű változat, pl. a kukorica termésének külső burkát, illetve a párnahuzatot sok nyelvjárásban *haj*-nak nevezik, nem *hěj*-nak. A *hěj* szótő antiharmonikus viselkedését tehát minden bizonnyal az okozza, hogy eredeti változata a mély magánhangzós *haj* volt. A *hěj* ~ *haj* esetében szóhasadás történt, párhuzamos jelentésváltozással, illetve jelentésspecializációval.

A *derék* szó esetében a nyelvtörténeti adatok arról tanúskodnak, hogy a szónak létezett *darék* ~ *darák* változata is, főként (de nem csak) a középmagyar kori erdélyi nyelvváltozatokban. A középmagyar kor nyelvélapotára nagyon erős alaki ingadozás volt jellemző: az első szótagban a magánhangzó hol mély, hol magas formában jelent meg (jelentésspecializáció nélkül). Ez az első szótagban kimutatott mély magánhangzó (*a*) határozta meg később is a toldalékos alakokban a tövéghangzó hangszínét. A *derék* szónak az újabb magyar korszakban már nincsenek alakváltozatai, leszámítva Wichmann hétfalusi csángó szótárának *darak* adatát (1936: 20), illetve a RMNyA. (IX) 2550. térképlapjának adatát, amely a *derék* szónak az első szótagban mély magánhangzót tartalmazó változatát adatolja Szabófalváról: *dariék*. Ezekre megőrzött archaizmusként kell tekintenünk. Ezek az alakváltozatok meggyőzően mutatják, hogy az első szótag magánhangzója néhány évszázaddal ezelőtt még veláris (is) volt, ennek következtében a tövéghangzó, amelyet analógiásan kapott, mély hangrendű lehetett: *darék* ~ *darekas* ~ *darekát* > *derék* ~ *derekas* ~ *derekát*.

A nyelvtörténeti változás annyiban tér el a *héj* ~ *haj* esetétől, hogy itt nem történt szóhasadás, hanem egyik alak kiszorította a másikat.

Az *é-t* tartalmazó antiharmonikus tövek viselkedésének egységes magyarázata szempontjából a *cél* szó morfológiai viselkedésének megfigyeltése a legnehezebb, ui. a *cél* antiharmonikus viselkedése mögött valószínűleg más tényezők húzódnak meg, mint a fentebbi két esetben. A szó a német *Ziel* főnév átvétele (vö. TESz. I: 417, EWUng. I: 161). A három antiharmonikus fő közül ez a legkésőbbi eleme a magyar szókincsnek (első előfordulása 1456 körülre tehető, vö. TESz. I: 417), így semmi okunk és jogunk hátsó magánhangzót keresni, hiszen a szó magánhangzója palatális *i* volt (tehát az a magyarázatípus, amely a *héj* és *derék* esetében helytálló, itt nem alkalmazható). A német származtatás azt is jelenti, hogy egy *cél* szóból érdemes kiindulnunk, amelynek viselkedését minden bizonnyal befolyásolhatták azok az egytagú magyar főszavak (pl. *nyíl*, *híd*, *díj*, *kín*, *íj*, *szíj*, *zsir*, *sír*), amelyeknek egy részében bizonyíthatóan a korábbi veláris *i*-re visszavezethető hang volt. Ezzel a csoporttal állt szemben pl. a *szív* és a *víz* főnevek csoportja. A *Ziel* szónak a magyarban való toldalékolása tehát egy már meglévő alrendszer analógiájára tolódott el a mély hangrendűség irányába, anélkül, hogy a szó magyar alakja vagy a német etimon bármikor mély magánhangzót tartalmazott volna. Így a *cél* szó a legtöbb nyelvjárásban bekövetkező ismert *i* > *é* magánhangzó-változás miatt gyakrabban fordult elő középső nyelvállású többeli magánhangzóval, ám ez a hangváltozás már nem érintette a hozzá kapcsolt mély jegyet és ennek toldalékolásbeli következményeit, viszont új elemmel gazdagította az *é-t* tartalmazó antiharmonikus tövek csoportját. A *cél* szó antiharmonikus viselkedése tehát nem a szó elsődleges alakváltozatának köszönhető, amely mély magánhangzót tartalmazott a töben, hanem a rendszer más elemeinek a mintájára (analogikusan) társította a hátsó jegyet a szóhoz. Ugyanabba az antiharmonikus, *é-t* tartalmazó töcsoportba jutott el a szó, mint a *héj* és *derék* a hosszú nyelvi változások során, de egészen más úton.

Összegezve a három tárgyalt antiharmonikus fő vizsgálatának tanulságait megállapíthatjuk, hogy az *é-t* tartalmazó antiharmonikus főnévi töveket – tekintettel kialakulásuk módjára – két csoportra érdemes bontanunk: a *héj* és *derék* képviseli az elsőt, amely „saját joga” foglal magába antiharmonikus szavakat, míg a *cél* a másodikat, amelynek esetében a szóalak-történet nem, csak az analógiás hatások teszik lehetővé a hátsó jegy társítását a tőhöz. Ezek a történeti különbségek természetesen nem befolyásolják a szavak mai toldalékolását.

5. MIÉRT VAN KÉTFÉLE IGARAGOZÁSI SOR (HATÁROZOTT ÉS HATÁROZATLAN RAGOZÁS) A MAGYARBAN?

A magyar nyelv két teljes igeragozási paradigmát ismer: (1) a határozatlan (alanyi, általános) ragozást és (2) a határozott (tárgyas) ragozást (a harmadik, az ikes paradigma, torzóban maradt, erről l. 6. fejezet). E két paradigmából funkcionálisan az egyik lényegében felesleges: a határozott ~ határozatlan viszony megkülönböztetésére bőven elegendő lenne a határozott névelő ~ határozatlan névelő (vagy névelőhiány) mint grammatikai eszköz (vö. *az újságot olvasom* ~ *[egy] újságot olvasok*). Ennek ellenére a magyarban ma is kétféle ragozást használunk: a tárgyi bővítmény nélküli vagy határozatlan tárggyal bővített ige határozatlan ragozású, abban az esetben azonban, ha a tárgy határozott, azt nemcsak a tárgy szerepét betöltő főnéven jelöljük, hanem az ige is: ilyenkor nem a határozatlan, hanem a határozott igeragozási paradigmából kell kiválasztanunk a megfelelő számot, személyt kifejező toldalékokat, pl.

- *írom a fogalmazást* (határozott ragozás)
- *írok egy fogalmazást* (határozatlan ragozás).

Az alapnyelvben a cselekvő számát és személyét eredetileg analitikus szerkezet (ige + személyes névmás) fejezte ki:

$[n\acute{e}z\ddot{o} + *m\ddot{o}]$ 'néz én' > *nézem*,

$[n\acute{e}z\ddot{o} + *t\ddot{o}]$ 'néz te' > *nézed*,

$[n\acute{e}z\ddot{o} + *s\ddot{o}]$ 'néz ő' > *nézi*;

Az uráli összehasonlító nyelvtudomány álláspontja szerint már az uráli alapnyelv rendelkezett szintetikus igealakokkal, azaz az alapnyelvi $*m\ddot{o}$ (E/1.), $*t\ddot{o}$ (E/2.), $*s\ddot{o}$ (E/3.) személyes névmások már ekkor igei személyraggá agglutinálódtak. Az egyes és a többes szám megkülönböztetése a $*k$ többesjelre vezethető vissza. Az időben első igei paradigma (amely később a határozottság kifejezőjévé vált) ragsora a következő volt:

E/1.	-m
E/2.	[-t >]-d
E/3.	-i ~ $\emptyset$
T/1.	-m•k [> -nk]
T/2.	-t•k
T/3.	-ik ~ - $\emptyset$ k

Az E/3. személyben „már ekkor megvolt az a szembenállás, amely utat nyitott a kétféle paradigma későbbi szétválásának: feltételes módban és a kijelentő mód elbeszélő múlt idejében ugyanis a $\emptyset$ személyragos, jelöletlen igealak szerepelt ebben a személyben” (Sárosi 2003: 161). A ragos ~ ragtalan alak talán már az alapnyelvben a határozott ~ határozatlan ragozás szembenállását jelölhette (pl. m. **láta+i* ~ *lát+ $\emptyset$*), így ez a páros lehetett a csírája, az első eleme a kétféle paradigmának.

A magyar nyelvben egyébként kezdettől fogva megvolt az alapvető igény a határozott és a határozatlan tárgy megkülönböztetésére⁶. A *-t* tárgyrag a magyar nyelv legkorábbi szakaszában csupán a határozott tárgy ragjaként szolgált, a határozatlan tárgy sokáig jelöletlen maradt. Ekkor még csupán a hagyományos, formánsok nélküli alapnyelvi szórend is (SOV: alany – bővítmény – ige) egyértelművé tette a nyelvhasználók számára, hogy az igét közvetlenül megelőző névszó a mondat határozatlan tárgya (a másik az alanya). Ennek emlékéül őrzik mindmáig a *rókavadász*, *favágó*, *jégtörő*, *karöltve*, *mindentudó*, *szófogadó*, *szénakaszálni*, *világlátott*-féle jelöletlen tárgyas összetételek. Ha ez a szórend bármilyen okból megváltozott, vagy a két jelöletlen mondatrész egyike elmaradt, az alanyi, illetve a tárgyi funkció nehezen volt azonosítható, és ebben az esetben értelmezési gondok merülhettek fel. A kötött szórend fellazulásával egyre nagyobb szükség lett arra, hogy a grammatikai viszonyokat az addigi szórendi pozíció helyett alaki kitevők, azaz ragok fejezzék ki. A mondatbeli viszonyoknak ragokkal való kifejezése ebben a korszakban válik nyelvünk egyik legmarkánsabb jellemzőjévé.

Az alany és a (jelöletlen) tárgy megkülönböztetésére a *-t* tárgyrag tűnt a legalkalmasabbnak, amely egy idő után már nemcsak a határozott, hanem a határozatlan tárgy jelölésének szerepét is átvette. A *-t* tárgyrag minden tárgyra való kiterjesztése azt eredményezte, hogy megoldódott ugyan az alany és a jelöletlen tárgy megkülönböztetésének problémája, ezzel azonban megszűnt a határozottság ~ határozatlanság megkülönböztetésének a lehetősége, tehát a határozott tárgyra való utalásra újabb eszközre volt szükség. A nyelv ezt a hiányt egy újabb (általános) igei paradigma kiépítésével igyekezett megoldani, amely megkülönböztette a határozatlanságot a határozottságtól.

⁶ Külön tárgyas igeragozás a legtöbb finnugor nyelvben nem létezik, ahol pedig van (vogul, osztják, mordvin, szamojéd nyelvek), ott a kétféle ragozást egészen más eszközök különböztetik meg, mint a magyarban, de a 3. személyű tárgyas igeragok lényegében azonos felépítésűek.

Az épülő új rendszer ragjai egyes számban, jelen időben – a szakirodalom szerint – nem névmási, hanem képzői eredetűek: *-k*, *-sz*, *-n* ($\sim \emptyset$), és funkcióváltással lettek igeragok. A többes szám harmadik személy még létrejött az E/3. *-n* személyragból a *-k* többesjel segítségével: *-n•k*, a másik két többes számú személyrag kialakítására azonban már nem került sor: a paradigma teljes kiépülése tehát nem fejeződött be.

E/1.	<i>-k</i>
E/2.	<i>-sz</i>
E/3.	<i>-n ~ $\emptyset$</i>
T/1.	nincs új igerag
T/2.	nincs új igerag
T/3.	<i>-n•k</i>

A folyamat valószínűleg azért állt le, mert a nyelvhasználók időközben (a kései ómagyar korban) találtak egy jóval egyszerűbb megoldást a határozottság és határozatlanság megkülönböztetésére: a határozott és határozatlan névelőt. A funkció kettős jelölése pedig redundáns, feleslegessé teszi ezt a paradigmát (is).

A torzóban maradt rendszer (immár lényegében funkció nélkül) számos kísérletet tesz a két paradigma teljes szétválasztására néhány további grammatikai eszközzel: kétnyíltszótagos tendenciával (pl. *nézitek ~ néztek*); magánhangzó-rövidüléssel (pl. *adná ~ adna*), analógiával (pl. *vártok ~ várjátok* $\rightarrow$ *várja* [$>$ *várja*]; a minta: *nézi* $\rightarrow$ *nézi-tek*) stb. A funkcióvesztett paradigmaépítés jellemző példája, hogy időközben az ősi, névmási eredetű ragsor két tagja „átigazol” az új paradigmába: T/1. *látunk* [*őt* $\rightarrow$ *valakit*], illetve T/2. *vártok* [*őt* $\rightarrow$ *valakit*].)

A két paradigma teljes szétválása egyébként a mai napig nem történt meg: még ma is vannak igeragozásunkban olyan alakok, amelyek egyformán vonatkozhatnak határozott és határozatlan tárgyra is, pl. E/1. múlt idő: *láttam a fiút* (határozott tárgy) $\sim$ *láttam egy fiút* (határozatlan tárgy), T/1-2. feltételes mód: *ha látnánk* / *ha látnátok a fiút* (határozott tárgy) $\sim$ *ha látnánk* / *ha látnátok egy fiút* (határozatlan tárgy).

6. VAN-E (MÉG) KÜLÖN RAGOZÁSUK AZ IKES IGÉKNEK?

Az igeragozás tanításakor a MID oktatásában is megkerülhetetlenek az ikes igék paradigmájával kapcsolatos kérdések, hiszen az ikes igék egyes számú alakjai még ma is eltér(het)nek a nem ikes igék megfelelő alakjaitól.

Az ikes és az iktelen paradigma egybevetése

A legfőbb problémát az jelenti, hogy egy hosszú, ám még mindig befejezetlen nyelvtörténeti változás utolsó szakaszában vagyunk: az ikes alakok már háttérbe szorultak, az ikes igék külön ragozási rendszere mára többé-kevésbé felbomlott: feltételes, felszólító és elbeszélő módban gyakorlatilag már nem létezik külön ikes ragozási sor, hagyományos ikes alak szinte kizárólag a kijelentő mód egyes számú első és harmadik személyben fordul elő, ám az egyes szám első személyben is erősen ingadozik már (magyarázatot voltaképpen már csak ennek a használatában kell adnunk diákjainknak). Az *-ik* rag minden bizonnyal azért van meg ma is stabilan kijelentő mód E/3-ban (az igék szótári alakjában), mert több esetben él egymás mellett ugyanannak az igének ikes és iktelen változata, s a jelentések elkülönítésében, megkülönböztetésében éppen az *-ik* rag játszik szerepet: az *-ik* különbözteti meg a mediális igét a megfelelő cselekvő igétől. Ez a fontos nyelvi funkció akadályozza meg az analógias változást, tehát a végződés eltűnését E/3-ban, vö. pl. *tör ~ török, hajol ~ hajlik, hall ~ hallik* 'hallatszik', *nyúl ~ nyúlik, golyóz ~ golyózik, poroz ~ porzik, sugároz ~ sugárzik*.

Az alábbi táblázat az eredeti ikes paradigmát és az iktelen igék ragozásához analógiásan igazodott paradigmát mutatja be:

HATÁROZATLAN RAGOZÁS								
	Kijelentő mód		Feltételes mód		Felszólító mód		Elbeszélő múlt	
	ikes	nem ikes	ikes	nem ikes	ikes	nem ikes	ikes	nem ikes
E/1.	<i>esz-em</i>	<i>esz-ek</i>	<i>e-nné-m</i>	<i>e-nné-k</i>	<i>e-gy-em</i>	<i>e-gy-ek</i>	<i>ev-é-m</i>	<i>ev-é-k</i>
E/2.	<i>esz-el</i>	<i>esz-el</i>	<i>e-nné-l</i>	<i>e-nné-l</i>	<i>e-gy-él</i>	<i>e-gy-él</i>	<i>ev-é-l</i>	<i>ev-é-l</i>
E/3.	<i>esz-ik</i>	<i>esz-ik</i>	<i>e-nné-k</i>	<i>e-nne-Ø</i>	<i>e-gy-ék</i>	<i>e-gy-en</i>	<i>ev-é-k</i>	<i>ev-e</i>

Tankönyvírói döntés kérdése az ikes igék ragozásának tárgyalása. Három lehetőség kínálkozik:

- (1) bemutatjuk az ikes igék külön ragozási sorát (kijelentő módban, E/1-ben),
- (2) ingadozóknak, többféleképpen használhatónak mutatjuk be ezt az igecsoportot,
- (3) nem tárgyaljuk az ikes igék külön ragozási sorát;

A (2) döntés tűnik (a leg)ideális(abb)nak, hiszen az ikes igék egy része a mai élő nyelvhasználatban E/1-ben kétféle variációban létezik: már nem csak a „szabályos” (= ikes) alakokkal találkozhatunk (pl. *esz-**em***), hanem az iktelen igék ragozásához analógiásan igazodott formával is (pl. *esz-**ek***). A nyelvhasználók általában szociokulturális tényezőktől determináltak döntenek az egyik vagy a másik forma használata mellett. A döntés mindig a kommunikációs helyzettől függ: még az eredeti (ikes) alak is lehet inadekvát, ha olyan közegben hangzik el, amelyben az ikes ragozást egyáltalán nem használják, vagy szofisztikált verzióként, előkelősködésként tartják számon. Az ikes ragozás kizárólagos helyességét deklaráló tananyag ma már elfogadhatatlannak tűnik. Ha megtanítjuk az ikes igék (eredeti) paradigmáját, feltétlenül el kell igazítanunk diákjainkat: milyen nyelvi helyzetben, milyen nyelvjárásban, milyen stílusrétegekben ajánlott a használata. Az ikes igék iktelen ragozása túlmutat tehát a nyelvrendszer-tani kérdéseken: társadalmi beágyazottságú (szociolingvisztikai) jelenség is: „a szemléletformálásnak, a többszintű nyelvhasználat tudatosításának, a nyelvváltozatok, a nyelvi variabilitás elismerésének azért is lehet fontos szerepe, mert ez teszi lehetővé olyan tudatos nyelvhasználók nevelését, akik számára a nyelvhelyesség eszménye nem a sztenderd formák elvárását jelenti minden helyzetben, hanem [...] a közléshelyzetnek megfelelő, a közösségben elfogadott közlésformák használatát” (Domonkosi 2004: 28).

Az ikes ragozás kialakulásának története

A formai szempontok tisztázásán, illetve a szociolingvisztikai kutatások által felvetett kérdéseken túl (amelyek elsősorban a paradigma használatának meglétére vagy hiányára összpontosítanak) az ikes ragozás történeti vonatkozásai (a paradigma kialakulása) is nagyon érdekesek.

Az ikes ragozás kialakulása szorosan összefügg a tárgy jelöltségének kérdésével. Az ősmagyar kor elején csak a határozott tárgy volt jelölt (jele

eredetileg, még az ugor korban az *-m* volt, amely még ebben a korban elemcserével *-t*-vé változott). A határozatlan tárgynak nem volt morfológiai jele, de a kötött szórend (SOV: alany-bővítmény-ige) ezt nem is tette szükségessé⁷: a második pozícióban (az ige előtt) álló elem mindig tárgyi (bővítményi) funkciót töltött be, vö. pl.

S	O	V	
* <i>Emberek</i> _(ágens)	<i>fa</i>	<i>török</i>	'Emberek fát törnek'
Ø	<i>Fa</i> _(pátiens)	<i>török</i>	'Fát törnek'
Fa	–	<i>török</i>	'A fa török (a fa vki/vmi révén állapotváltozást szenved el, a fókusz átkerül az ágensről a pátiensre)'

A cselekvő (ágens) elhagyásának eredményeként a jelöletlen tárgy alannyá, a cselekvő ige mediális, történést kifejező igévé értékelődik át, az eredetileg T/3 *-ik* ragjából pedig a medialitás morfológiai kitevője lesz E/3-ban.

Az ikes igék igei személyragjainak eredete egyes számban:

E/1. *-m*: a személyes névmási eredetű rag (megegyezik a már meglévő igeragozási sor E/1. személyű ragjával),

E/2. *-l*: a legvalószínűbb feltevés szerint az *-l* gyakorító képzőből funkcióváltással lett igei személyraggá,

E/3. *-ik*: megegyezik a már meglévő ragozási sor többes szám harmadik személyű alakjának igei személyragjával.

A kialakult egyes számú paradigmasor minden addig létrejött igeidőben (jelen idő, elbeszélő múlt, régi futurum) és módban (feltételes mód, felszólító mód) kötelező érvényűvé vált az ikes igékre. A többes számra már önálló elemsor nem fejlődött ki, így az ikes paradigma torzóban maradt, paradigmája csonka, töredékes: „mielőtt teljesen kibontakozhatott volna, minden tárgyra kiterjedően teret hódított a *-t* tárgyrag”, illetve „erőteljes fejlődésnek indult egy újabb paradigmasor, melynek újonnan

⁷ A határozatlan tárgy jelölésének az igénye akkor merült fel, amikor ez a kötött szórend felbomlott: idővel (hosszú folyamatok eredményeként) a *-t* tárgyrag átkerült a határozatlan tárgyra is, és az igeragozásban pedig megjelent egy új, a tárgy határozottságára utaló morfémásor (a határozott ragozás).

keletkezett ragjai gyakorlatilag fölöslegessé tették az ikes ragozást, mely így szerepkörét veszve hamar megkezdte máig tartó, lassú pusztulását” (Sárosi 2003: 162). A funkcióját veszített ikes ragozás örökségét a nyelvi rendszer máig hordozza, annak felbomlása még ma is tartó természetes folyamat.

Az ikes ragozás később nemcsak a mediális igék jellegzetessége volt, átterjedt más intranszitiv igenemekre is (pl. a visszaható: *mosakodik* és a szenvedő igékre: *kidoboltatik*), sőt még a tárgyas cselekvő igékre is (pl. *eszik, iszik, vacsorázik*). A paradigma bomlásában egyébként éppen ez a funkcionális sokféleség, illetve a különféle igecsoportokon való megjelenés játszhatott nagy szerepet (vö. Kiss – Pusztai 2003: 161–163). A 17. századtól egyre jobban összekeveredett a két típus: a (többségben lévő) iktelen igék hatására az ikes ragozás rendszere ingadozni kezdett, s egy idő után az ikes alakok funkciótlanná vált ragozási változatokká váltak. Az alaki bomlás jelei a középmagyar kor második felétől tapasztalhatók igazán (vö. Schultz 2006).

Az ikes ragozás újbóli megerősödése a nyelvújításnak (18. század vége, 19. század eleje), elsősorban Révai Miklósnak köszönhető, aki „fölélesztette a régi ragozást s a hozzá való alkalmazkodást mindenkitől megkövetelte” (Simonyi 1906: 1). A 19. század második felében az iskolák igyekeztek elterjeszteni több-kevesebb sikerrel. Az ikes ragozás tehát a nyelvújítás óta, a normatív törekvések hatására vált nyelvhelyességi kérdéssé (= az írott szövegben és az igényes nyelvhasználatban választékosabbak az ikes alakok, szemben az iktelen formákkal, amelyek köznyelvek és népiesek), ugyanakkor a nyelvújítók tevékenységének ellenére sem változott meg gyökeresen a nyelvhasználat: a kétféle paradigma (különösen a beszélt nyelvben) folyton összekeveredett, illetve folytatódott az ikes ragozás háttérbe szorulása.

Hogy mára mi maradt meg az eredeti, egykor következetes rendszerből? Elsősorban az alapforma, a szótári alak, a kijelentő módú egyes számú 3. személy az ún. állandó ikes igékben. A régi futurum és az elbeszélő múlt már teljesen eltűnt a köznyelvből, és velük együtt pusztultak természetesen az ikes alakok is. Lőrincze 1953-ban azt írta: „jelentő módon – néhány szórványos kivételt nem tekintve – szabályosan megkülönböztetjük az ikes és az iktelen igéket (Lőrincze 1953: 212), de már feltételes és felszólító módban ő is megengedi mind a két ragozásmódot. Úgy tűnik, a feltételes és a felszólító mód 3. személyben ma már csak egy

alak él a köznyelvben, az iktelen (pl. *enne, egyen*), jóllehet a beszélők szájából olykor még lehet hallani az *ennék, egyék* formákat is (ikes ragozású feltételes módú igék E/3-ban még: *múlnék, telnék, illenék*, ikes ragozású felszólító módú igék: *múljék, teljék, igyék*). A fentiekből következik tehát, hogy az ikes ragozás mint rendszer megszűnt, csak ikes igéink maradtak, amelyek szótári alakja *-ik* raggal végződik. Jakab (1999: 7) szerint mintegy 3400 ilyen ige van az Értelmező Szótárban. Ezek nem viselkednek egyöntetűen, ragozásuk szerint többféle csoportba sorolhatók. Vannak pl. állandó ikes igék (pl. *alszik, lakik, nyugszik*), ingadozó ikes igék (pl. *álmodozik, költözik, vágyik*), álikes igék (pl. *hazudik, válik, szopik*), ingadozó álikes igék (pl. *sikoltoz(ik), emailez(ik), egerész(ik)* stb. (Balázs 2002: 113–115).

Az ikes ragozás a mai köznyelvben már többé-kevésbé funkciótlan, legfeljebb stilisztikai értékkel tudjuk felruházni. Temesi megállapítása szerint (1969: 16) nyelvjárásaink nagy részéből is csaknem teljesen kikapustult, talán csak a moldvai csángóban él még következetesen. A legtöbb nyelvjárásban azonban csak a kijelentő mód jelen idő E/3. személyű ikes alak él, de vannak olyan vidékek is, ahol sokkal kevesebb az ikes ige, mint a köznyelvben.

7. MIRE VALÓ A -LAK RAG?

A határozatlan (általános, alanyi) ragozású igék igei személyragjai a következő funkciókkal rendelkeznek:

- az alany számának és személyének jelölése, pl. *(én) fut-ok* (E/1.), *(te) fut-sz* (E/2.), *Péter fut-Ø* (E/3.),
- tárgyas igéken az igealany jelölésén túl 3. személyű határozatlan tárgyra is utalhatnak, pl. *(én) tanul-ok* / *(te) tanul-sz* / *(ő) tanul-Ø egy verset*,
- tárgy nélküli tárgyas igék esetén is az általános ragozás igei személyragjait használjuk, pl. *(én) tanul-ok*, *(te) tanul-sz*, *(ő) tanul-Ø* (ilyenkor a tárgyi vonzat implicit marad),
- utalhatnak 1. és 2. személyű személyes névmási határozott tárgyakra is, pl.

(te) lát-sz engem / minket,
(ő) lát-Ø engem / téged / minket / titeket,
(mi) lát-unk téged / titeket,
(ti) lát-tok engem / minket,
(ők) lát-nak engem / téged / minket / titeket.

Strukturálisan talán leginkább a határozatlan ragozási sorba illeszkedik az egyes számú első személyű alany esetén megjelenő -*LAK* ragot tartalmazó forma, amely egyes vagy többes számú második személyű személyes névmási (határozott) tárgyra utal, pl. *lát-lak (téged) / titeket*. Ha az alany nem egyes számú 1. személyű, de szintén második személyű személyes névmási tárgyra utal, akkor szintén az alanyi ragozású paradigmából választunk megfelelő igealakot: *(ő) lát téged v. titeket* / *(mi) látunk téged v. titeket* / *(ők) látnak téged v. titeket*. A helyzet nem ennyire egyszerű: a -*LAK* ragot tartalmazó igealakok kategóriába való sorolása komoly nézetkülönbségeket mutat a nyelvtudományban: vannak, akik – elsősorban szemantikai szempontokat figyelembe véve – tárgyas személyragnak minősítik (vö. Velcsov 1974: 126–128, M. Korchmáros 1977: 74), és van olyan felfogás is, amely szerint a -*LAK*-ragos forma sem a határozatlan, sem a határozott ragozásba nem illeszthető be: „nem illik sem a tárgyas, sem a tárgyatlan paradigmába; esetlegességnak tűnik a grammatika rendszerében” (É. Kiss 2003: 323). Ez a felfogás egyetlen paradigmatagból álló különálló ragozásnak tekinti ezt az igealakot, és

a rendszerbe illesztésnél fontosabbnak tartja a rag speciális tulajdonságainak kiemelését.

A magyarnak idegen nyelvként való oktatásában mindenképpen praktikusabb a *-lAk* ragos alakokat az általános igeragozási paradigma részének tekinteni. Ha a tárgyas igeragozáshoz utalnánk, akkor az *ő lát engem / téged / minket / titeket* esetében is határozott ragozásról kellene beszelnünk (hiszen az egyes és a többes számú személyes névmási tárgyak is határozottak), s ezeket a formákat külön kellene kezelnünk az *ő lát valakit* szerkezettől. Ez pedig – véleményem szerint – következetlenség volna.

szám, személy	igealak	tárgy nélkül	A személyes névmási tárgy száma és személye					
			E/1 <i>engem</i>	E/2 <i>téged</i>	T/1 <i>minket</i>	T/2 <i>titeket</i>	E/3 <i>őt</i>	T/3 <i>őket</i>
			határozott tárgy				határozatlan tárgy	
<i>én</i>	<i>lát-ok</i>	+	–	–	–	–	–	–
	<i>lát-lak</i>	–	–	+	–	+	–	–
<i>te</i>	<i>lát-sz</i>	+	+	–	+	–	–	–
<i>ő</i>	<i>lát-Ø</i>	+	+	+	+	+	–	–
<i>mi</i>	<i>lát-unk</i>	+	–	+	–	+	–	–
<i>ti</i>	<i>lát-tok</i>	+	+	–	+	–	–	–
<i>ők</i>	<i>lát-nak</i>	+	+	+	+	+	–	–

A *-lAk* rag kialakulásának folyamata meglehetősen bizonytalan. Az biztos, hogy nyelvünk önálló életében, feltehetőleg az ősmagyar kor utolsó szakaszában vált olyan raggá, amely a *téged* vagy a *titeket* személyes névmási tárgyat fejezi ki (vö. Zaicz 2006: 471). A legvalószínűbb vélemény az lehet, mely egyes számú I. személyű ragot lát a *-lAk* rag *-k* elemében, az *-l*-jét pedig gyakorító képzőnek tartja, s úgy gondolja, minden olyan *-l* képzős tranzitív ige kiindulópontja lehetett a *-lAk* ragnak, melynek *-l* képző nélküli alakjai is elevenek voltak, pl. *kér ~ kérel, sujt ~ sujtól, üt ~ ütől* stb. „Eredetileg ezek egyes számú első személyű alakja mind harmadik, mind második személyű határozatlan tárgyakra vonatkozhatott (*én kérek valakit / téged, én kérelek valakit / téged*), majd olyan megoszlás történt, hogy a *kérek* csak harmadik,

a *kérelek* > *kérlek* pedig csak második személyű tárgyakra utalt. Tehát: *én kérek vkit* vagy *téged* $\rightarrow$ *én kérek vkit*; *én kérelek vkit* vagy *téged* $\rightarrow$ *én kérelek* > *kérlek téged*. Így a *-lak/-lek* olyan funkcióban vált raggá, hogy E/2. vagy T/2. tárgyra utalt. Ez a paradigma nem teljesedett ki, a többi személyben ugyanaz az alak tölti be a kettős funkciót: *ő kér valakit* vagy *téged*, *mi kérünk valakit* vagy *téged* stb.” (E. Abaffy 1991b: 138–139, vö. még E. Abaffy 1992: 193, 231). É. Kiss (2003: 323) is ezt a megoldást tartja helyesnek.

E ragnak a használata a megfelelő szintaktikai helyzetben éppúgy kötelező, mint a 3. személyű tárgyra utaló tárgyas személyragok jelentkezése a maguk kötött környezetében: minden helyzetben az E/1. személyű alanyt és a 2. személyű – természeténél fogva mindig határozott – tárgyat idézi fel.

8. MI AZ OKA A BIRTOKOS SZEMÉLYJELEZÉS ÉS A HATÁROZOTT IGERAGOZÁS ALAKI HASONLÓSÁGÁNAK?

A határozott ragozás paradigmájának memorizálása általában nem okoz különösebb nehézséget a diákok számára (a használati szabályok, a tárgy minőségétől függő egyeztetés elsajátíttatása annál inkább!), annál is kevésbé, hiszen a tanításakor a tanár támaszkodhat a diák már meglévő ismereteire: a birtokos személyjelezés (amely a grammatikatanítás haladási menetében általában előbb szerepel) egyes számú alakjai azonosságot mutatnak a tárgyas ragozás igei személyragjaival. Ezt a hasonlóságot maguk a diákok is észre szokták venni. Az alábbi táblázat a tárgyas ragozás és a birtokos személyjelezés alaki egyezéseit mutatja be:

mély- és vegyes hangrendű csoport		magas hangrendű csoport	
birtokos személyjeles formák	határozott ragozás	birtokos személyjeles formák	határozott ragozás
<i>az (én) barát-om</i>	<i>(én) lát-om a házat</i>	<i>az (én) testvér-em</i>	<i>(én) kér-em a tollat</i>
<i>a (te) barát-od</i>	<i>(te) lát-od a házat</i>	<i>a (te) testvér-ed</i>	<i>(te) kér-ed a tollat</i>
<i>az (ön/ő) barát-ja</i>	<i>(ön/ő) lát-ja a házat</i>	–	–

(Szili 2006: 122 alapján)

A mély és vegyes hangrendű csoportban a határozott ragozás egyes számú formái minden személyben (E/1–3.), a magas hangrendű csoportban pedig az első két személyben (E/1–2.) mutatnak azonosságot a birtokos személyjelekkel.

Téves az az elgondolás, hogy a határozott ragozás igeragjai eredetileg birtokos személyjelek lettek volna: a két kategória megfelelő elemeinek hangalakja azért egyezik meg többé-kevésbé, mert mindegyik – valamilyen az alapnyelv igen ősi korszakában – a személyes névmások agglutinációjával keletkezett. Az alapnyelvben a cselekvő számát és személyét analitikus szerkezet (ige + személyes névmás) fejezte ki:

*nézŕ + *mŕ 'néz én' > 'nézem',*

*nézŕ + *tŕ 'néz te' > 'nézed',*

*nézŕ + *sŕ 'néz ő' > 'nézi',*

ahogyan a névszóknál a birtokos számát és személyét is (főnév + személyes névmás):

*házθ + *m^ö 'ház én' > 'házam',*

*házθ + *t^ö 'ház te' > 'házad',*

*házθ + *s^ö 'ház ő' > 'háza'.*

Az alapnyelvi személyes névmások (**m^ö*, **t^ö*, **s^ö*) már az alapnyelvben agglutinálódtak. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a szerkezetben mindig másodikként szereplő személyes névmásra mindig kisebb nyomaték esett, ennek következtében nemcsak eredeti (névmási) jelentését veszítette el fokozatosan, hanem (bizonyos alaki változások, pl. rövidülés után) elvesztette önálló szó jellegét is, és az előtte álló tőhöz vonódott, így a kezdeti analitikus szerkezetből fokozatosan szintetikus szerkezet lett. A határozott ragozás igei személyragjainak és a birtokos személyjeleknek a közös forrása, hangalaki hasonlóságuk (illetve egyezésük) és funkcionális közelségük teljesen nyilvánvaló.

A birtokos személyjel egyébként önmagában is határozottá teszi a tárgyat. Ezzel függ össze az a nyelvemlékes korokból ismert jelenség, hogy az E/1-2. és a T/1-2. személyjeles főnévi tárgyon nem kötelező a *-t* (tárgy) rag használata, ahogy nem kötelező a személyes névmások tárgyesetében E/1-2-ben, *engem(et)*, *téged(et)*, valamint a visszaható és a birtokos névmások tárgyesetében sem, pl. *magam(at)*, *enyém(et)*. A birtokos személyjeles formák „csak jóval később (az ősmagyar kor vége felé) kezdték felvenni a tárgyragot, amikor annak használati köre már jóval szélesebb volt a determinálásnál” (Kiss – Pusztai 2003: 239) (minderről részletebben l. 18. fejezet).

9. TÉNYLEG CSAK EGYETLEN MÚLT IDŐ VAN A MAGYARBAN?

Míg az indoeurópai anyanyelvű diákok számára minden bizonnyal kevésnek tűnik a magyar igeidő-rendszer egyetlen múlt ideje, addig a magyar anyanyelvűek számára kimondottan hátrányt jelent az indoeurópai nyelvek tanulásában, hogy a mai köznyelvben csak egyetlen múlt időt használunk. Mivel a magyar anyanyelvű nyelvtanuló számára nem eleve adottak az idegen nyelvekben meglévő múlt idők típusai (pl. *simple past*, *past perfect*, *past continuous*) és azok funkciói, ezért az idegen nyelvi órákon nagyobb hangsúlyt kell fektetni a hatékony és szemléletes magyarázatokra. Egy magyar múlt idejű igealak – kontextustól függően – többféleképpen fordítható angolra, pl. *vár-t-am* 'I waited', 'I had waited', 'I was waiting'.

A magyarul tanuló külföldiek számára éppen az igeidők leegyszerűsödése jelenthet problémát: fontos hangsúlyozni, hogy magyarban a beszédidőt megelőző időpontokban – akár egy perccel, akár évszázadokkal ezelőtt – lezajlott cselekvések kifejezésére egyetlen múlt idő áll a rendelkezésre. Két vagy több egymásra következő múltbeli cselekvés esetén sincs igeidő-egyeztetés (szemben az indoeurópai nyelvekben megszokott *consecutio temporum* szigorú szabályaival): a cselekvések egymáshoz való időbeli viszonyától függetlenül mindig az *-t/-Vtt* jeles múlt időt használjuk, hiszen nincs lehetőségünk annak az érzékeltetésére, hogy két (vagy több) múltbeli cselekvés közül melyik zajlott le régebben, mert nincs előidejűséget kifejező múlt időnk, pl. *Péter megjegyezte, hogy Pál hamisan énekelt*. Az angolban az igeidő világossá teszi, hogy melyik esemény volt előbb, vö. ang. *Peter remarked* (simple past) *that Paul had sung* (past perfect) *out of tune* (az énekes produkció időben megelőzte a véleménynyilvánítást).

Múltidő-rendszerünk az ősmagyar kortól kezdve napjainkig nagy változáson ment keresztül. Régi irodalmi alkotásokban, versekben még találkozhatunk egy-egy régi múlt idejű formával (pl. *hallgatja vala, mondá*) mára azonban már csak a *-t/-Vtt* jeles múlt időt használjuk. De vajon mi volt a szerepük ezeknek a kiveszett igeidőknek? És mi okozhatta az idő kifejezésének radikális egyszerűsödését?

A magyar nyelv múlt idejű igéinek rendszere a régiségben jóval gazdagabb volt a mainál. A 16. századtól jelentős változások mentek végbe a rendszerben: a különféle múlt idők közötti funkcióbeli különbségek, korábban jól megfogalmazható szerepkörök elhomályosulásával egyes múlt idők visszaszorultak a használatból, majd teljesen eltűntek. Mára a

köznyelvben egyetlen múlt idő maradt meg. Néhány nyelvjárásban (pl. a székel és a csángó nyelvjárásokban, illetve a Tiszántúl keleti peremén) a mai napig használnak a köznyelvi nyelvhasználó által régiesnek ítélt múlt idejű formákat. Az igeidő-rendszer megváltozása minden bizonnyal szoros kölcsönhatásban van az igekötőrendszer kiépülésével és gazdagodásával. Az igekötő egyre inkább képes volt ellátni olyan funkciókat, amelyeket eddig a különféle igeidők töltek be. Az igekötő funkcióihoz hozzátartozik a perfektiválás, azaz az ige múlt idejében a cselekvés, történés befejezettségének (pl. *megfőztem a levest*), jelen idejében beálló mivoltának jelölése (pl. [majd] *megfőzöm a levest*). Míg a külön igealak csak a kijelentő mód múlt idejű formáiban tudta kifejezni a folyamatos vagy befejezett cselekvések, történések közötti különbségeket, addig az igekötő rugalmasabb eszköznek bizonyult, és fölöslegessé tette a folyamatos és befejezett múltnak külön összetett igealakokkal történő megformálását (pl. *ír vala, írt vala, írt volt* stb.). „Minthogy az emberi elme a nyelv rendszerének kialakításában, valamint a hagyományos nyelvi rendszer módosításában öntudatlanul is bizonyos gazdaságosságra törekszik, a fennálló lehetőségek között az előnyösebb megoldásnak rendszerint több esélye szokott lenni a megmaradásra, a szükséges funkciók ellátására, míg a másik lassan el-sorvad” (Bárczi 1963: 280).

A múlt idők egykori gazdag rendszeréről könnyen meggyőződhetünk régi irodalmi szövegek, nyelvemlékek olvasásakor, versek értelmezésekor: a múlt idők rendszerének alaposabb ismerete nélkül, még az anyanyelvűek körében is, gyakran előfordulnak félreértések, legyen szó akár 16., akár 19. századi irodalmi művekről. Pásztor Emil az elbeszélő múlt idők értelmezésével kapcsolatos észrevételeit a következőképpen összefoglalja: „Bizony, [a diákok] nemigen érzik ezekben az igealakokban a múlt időt. Inkább furcsa, régies írású, jelen idejű igealakoknak fogják fel őket, vagy legalábbis a tanár kérdésére többnyire ilyeneknek elemzik a kiemelt szavakat. *Felvirágozának, megállék* – ezek sok tanuló szerint ma így hangzanának: *felvirágoznak, (vagy: felvirágoznának), megállók (vagy: megállnék)*” (Pásztor 1961: 70).

EGYSZERŰ MŰLT IDŐK

1. Elbeszélő múlt (jele: -A, -Á)

	Határozatlan ragozás	Határozott ragozás
E/1	<i>mond-é-k</i>	<i>mond-á-m</i>
E/2	<i>mond-á-l</i>	<i>mond-á-d</i>
E/3	<i>mond-a</i>	<i>mond-á</i>
T/1	<i>mond-á-nk</i>	<i>mond-á-nk</i>
T/2	<i>mond-á-tok</i>	<i>mond-á-tok</i>
T/3	<i>mond-á-nak</i>	<i>mond-á-k</i>

Ez a múlt idő az ősmagyar kor végén alakult ki. A jelennel kapcsolatban nem álló, a múltban befejeződött cselekvés, történés elmesélésére használták az ősmagyar kor végi, ómagyar kori beszélők, pl. HB. *Heon tilutoa wt ig fa gimilce tvl. Ge mundoa neki meret nü eneyc* 'Csupán egy fa gyümölcsétől tiltá el. De megmondá neki, miért ne egyék (abból)'.

2. Befejezett múlt (jele: -t/-Vtt)

	Határozatlan ragozás	Határozott ragozás
E/1	<i>mond-t-am</i>	<i>mond-t-am</i>
E/2	<i>mond-t-ál</i>	<i>mond-t-ad</i>
E/3	<i>mond-ott</i>	<i>mond-t-a</i>
T/1	<i>mond-t-unk</i>	<i>mond-t-uk</i>
T/2	<i>mond-t-atok</i>	<i>mond-t-átok</i>
T/3	<i>mond-t-ak</i>	<i>mond-t-ák</i>

Ez a múlt idő is az ősmagyar korban alakult ki: kezdetben a cselekvés, történés eredményének vagy a cselekvés, történés következtében létrejött állapotnak a kifejezésére szolgált, később magát a jelenre befejezett cselekvést, történést jelölte. A -t időjel a befejezett melléknévi igenév képzőjéből keletkezett. „Az időjellé váló átértékelődés könnyen érthető, ha olyan mondatokra gondolunk, mint például *A hús sült*, amelyről szövegkörnyezet híján eldönthetetlen, hogy állítmánya (*sült*) névszó-e (befejezett melléknévi igenév) vagy igei (minderről részletesebben l. 10. fejezet). Az ómagyar kortól általában az élőszóbeli közlésekben, párbeszédekben fordul elő általában (Bárczi 1963: 162–163, Kálmán 1975: 117–118, Sárosi 2003: 152–153).

ÖSSZETETT MÚLT IDŐK

Valószínűleg már az ősmagyar kor vége felé megjelentek, de általánossá válásuk az ómagyar korban történt meg.

1. Folyamatos múlt ($\emptyset$ + *vala*)

	Határozatlan ragozás	Határozott ragozás
E/1	<i>mond-ok vala</i>	<i>mond-om vala</i>
E/2	<i>mond-asz vala</i>	<i>mond-od vala</i>
E/3	<i>mond vala</i>	<i>mond-ja vala</i>
T/1	<i>mond-unk vala</i>	<i>mond-juk vala</i>
T/2	<i>mond-otok vala</i>	<i>mond-játok vala</i>
T/3	<i>mond-anak vala</i>	<i>mond-ják vala</i>

Az összetett alakú folyamatos múlt idejű alakok rendszerint a befejezetlen, illetve a kései ómagyar korban a folyamatos múlt kifejezésére szolgáltak, pl. HB. *Ef o3 gimil[nec wl keferuv uola viže. hug turchucat mige 3oco3tia vola* 'És annak a gyümölcsnek olyan keserű volt a leve, hogy a torkukat (az Ádámét és az Éváét) megszakasztgatta (felsebezte, kimarta, megszaggatta)'. Ezek az összetett alakok a múltbeli történések háttérben meghúzódó eseménysorra, tartós érzelmi állapotra, képességre vagy hosszan tartó, ismétlődő, szokássá vált cselekvésre is utalhatnak. A *mond vala* jelentése leginkább így írható körül: 'többször mondta'. Megjelenhet olyan igéken is, amelyek eredménytelen, befejezetlen cselekvéseket fejeznek ki, sőt az óhaj kifejezése is kapcsolatba hozható a folyamatos múlttal (E. Abaffy 1992: 157–159).

2. Régmúlt ($-t/-Vtt$ + *vala*)

	Határozatlan ragozás	Határozott ragozás
E/1	<i>mond-t-am vala</i>	<i>mond-t-am vala</i>
E/2	<i>mond-t-ál vala</i>	<i>mond-t-ad vala</i>
E/3	<i>mond-ott vala</i>	<i>mond-t-a vala</i>
T/1	<i>mond-t-unk vala</i>	<i>mond-t-uk vala</i>
T/2	<i>mond-t-atok vala</i>	<i>mond-t-átok vala</i>
T/3	<i>mond-t-ak vala</i>	<i>mond-t-ák vala</i>

Eredeti magyar forrásaink tanúsága szerint ez a múlt egyrészt grammatikailag viszonyított múltat fejez ki: két múlt idejű cselekvés közül a régebbire vonatkozik, másrészt „a mindennapi nyelvben akkor is a régebben történt események kifejezésére szolgál, ha nem egy másik múlt idejű alakból, hanem csak a szituációból, a szövegösszefüggésből következtethetünk régiségére” (E. Abaffy 1992: 162), pl. HB. *odutta vala neki Paradifumut hazoa* 'A Paradicsomot adta neki lakóhelyül'.

Múlt idők az ősmagyar kor végén (Sárosi 2033: 153 alapján):

MÚLT IDŐ	JELE	FUNKCIÓJA
elbeszélő múlt	-A/-Á	• a jellel kapcsolatban nem álló múlt kifejezése, • múltbeli események elbeszélése,
-t jeles múlt	-t (a befejezett melléknévi igenév képzőjéből)	• a jelenre befejezett cselekvés jelölése, • a jelenben folyó vagy élőbeszédet tolmácsoló párbeszédek múlt ideje,
Ø + <i>vala</i> összetett múlt	jelen idejű ige + <i>vala</i>	• befejezetlen, illetve folyamatos múlt kifejezése,
-t + <i>vala</i> összetett múlt	-t jeles múlt idejű ige + <i>vala</i>	• régmúlt, • a múltban lezajlott cselekvések közül a korábban történt jelölésére;

A különböző igeidőkhöz meghatározott funkciók társultak egészen a középmagyar korszakig (a 16. századig). Ekkortájt azonban lényeges átalakulások (egyszerűsödések) történtek a rendszerben: a különböző múlt idők között lévő funkcionális különbségek erősen elmosódtak, egyre kevésbé volt felfedezhető közöttük bármiféle jelentésbeli különbség (Sárosi 2003: 615): a múltidő-jelek egyre inkább funkció nélküli, többé-kevésbé csak változatosságot szolgáló elemekké váltak. A leggyakoribb használatú igeidő a -t-jeles múlt lett, a másik három múlt idejű forma visszaszorult, és gyorsan el is tűnt (az összetett múlt idők használatát nehézkesnek tartották).

A 19. században ugyan jellemző tendencia volt „a már-már vagy akár ténylegesen kipusztult alakoknak a feltámasztása”, ami a morfémák közül a képzők mellett az igejeleket érintette leginkább (Sárosi 2003: 721). Újra használatba került az elbeszélő múlt (elsősorban stiláris szemponthoz vezérelve), de a *-t/-Vtt* jeles múlt idejű formákhoz képest ekkor már nem rendelkezett pontosan meghatározható funkcióval. „Igaz ugyan, hogy régies, különleges voltánál fogva változatosabbnak, ünnepélyesebbnek hatott, tehát mégiscsak képviselt egyfajta stílusbeli többletértéket, de szerepére nézve igencsak megoszlottak a vélemények” (Mohay 2011: 7).

10. AZONOS EREDETŰ-E A BEFEJEZETT MELLÉKNÉVI IGENÉV KÉPZŐJE ÉS A MÚLT IDŐ JELE (-*t*, -*Vtt*)?

A válasz IGEN:

- a -*t*, -*Vtt* befejezett melléknévi igenévképző,
- a -*t*, -*Vtt* múltidőjel, valamint
- a -*t*, -*At* deverbális névszóképző közös etimológiai eredetre mennek vissza.

A befejezett melléknévi igenév képzője (-*t*/-*Vtt* [1055]) a legelterjedtebb nézet szerint az uráli (finnugor) *-*tt* képzőre vezethető vissza, és azonos eredetű az -*At* deverbális névszóképzővel. Az ősmagyar kori -*t* igenévképző megnyúlása két magánhangzó között – a múlt idő jeléhez hasonlóan – az ősmagyar kor legvégén vagy az ómagyar kor elején kezdődött, abszolút szóvégen pedig csak a kései ómagyar korban alakult ki (vö. Zaicz 2006: 816).

A múlt idő jele (-*t*/-*Vtt* [12. század vége]) az állítmányi helyzetben lévő -*t* képzős befejezett melléknévi igenevek múlt idejű igealakokká átvételődve kapta meg a -*t* az időjel szerepét. Az eredeti rövid -*t* magánhangzó utáni megnyúlása az ősmagyar kor legvégén vagy az ómagyar kor elején kezdődött, először csak két rövid magánhangzó között, pl. *vallottak*, később egyre gyakoribbá vált szóvégi helyzetben is a -*tt*, pl. *hallott* (vö. Zaicz 2006: 816).

A főnévképző (-*t* [1055]) ősi eredetű toldalék, az uráli *-*tt* képzőre vezethető vissza. Előfordul igei és névszói alapszó mellett is, de a névszói származékok mára már teljesen elhomályosultak, pl. *sziget*, *út*. Igeképzőként gyakran fordul elő, pl. *hit*, *lét*, *tét*. Nyílt tövéghangzóval bővült -*At* változatát ma már külön képzőként tartjuk számon (vö. Zaicz 2006: 816).

A nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint először a főnévi és az igenévi kategória különült el egymástól. A melléknévi igenév (participium) és a múlt idejű igék szétválása később következett be a -*t* képzős befejezett melléknévi igenév ragozott igeeként (verbum finitumként) való használatának következményeként: „A *várt*, *kért* alak előbb a cselekvés befejezettségét jelölő igenév volt, s csak aztán szívta magába a ragos igealak értelmét, illetőleg funkcióját” (Tompá 1953: 137, vö. még A. Jászó 1991: 332–339, 1992: 429–437).

A vizsgálódások azt mutatják, hogy a befejezett melléknévi igenév és a múlt idejű ige kategóriája ma sem határolható el élesen egymástól. Szófajiságuk meghatározásához érdemes több (pl. alaktani, mondattani) kritériumot is figyelembe venni.

Alaktani kritériumok

(1) Az igei és az igenévi kategória szoros kapcsolatát legszembetűnőbben alaki hasonlóságuk jelzi: az alanyi ragozású igei és igenévi paradigma az egyes számú 3. személyben alakilag teljesen azonos, pl. *A hús (meg)sült* (múlt idejű ige) ~ *Sült* (igenév) *hús lesz ebédre*. Az *sült* igealak és a *sült* igenév csak mondatban vagy szerkezetben tekinthető igealaknak vagy igenévnek, kontextuson kívül ezeknek a szóalakoknak a szófajiséga nem nyilvánvaló, hiszen az igitőhöz kapcsolódó *-t* toldalék egyszer igenév-képző, máskor időjel.

(2) A nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint a korai ómagyar adatokban az igenévképző és a múlt idő jele is még a teljes tőhöz járult, és rövid *-t* volt (vö. HB. *odu-t*), amely intervokalikus helyzetben megnyúlt (vö. HB. *odu-tt-a*), és innen vonódott át a magánhangzós szóvégekre (vö. *adott*). Feltehető, hogy a geminálódás előbb következett be, mintsem a kétnyílt-szótagos tendencia értelmében a magánhangzó kieshetett volna. A kései ómagyar korban a *-t*, *-tt* már az ige csonka tövéhez kapcsolódott, az igenév azonban sok esetben megtartotta a tövéghangzót. Később mind az igei, mind az igenévi kategóriában túlsúlyba kerülnek a tövéghangzó nélküli alakok a tövéghangzósakkal szemben. Bizonyos esetekben azonban ugyanannak az igének a teljes és a csonka töve is felveheti a *-t*, *-tt* toldalékokat. A likvidákra (*-l*, *-ly*, *-j*) és az *-n*-re végződő igéken kívül olykor még a *-d*-re végződő igékkel kapcsolatban is előfordul, hogy az igenévképző mind a teljes, mind a csonka tőhöz kapcsolódik (vö. Károly 1956: 140, A. Jászó 1992: 430). Az így kialakult szópároknak gyakran mindkét tagja megmaradt, ám a beszélők gazdaságosságra törekvő természetének megfelelően egy idő után más-más jelentés, de legalábbis különböző hangulati, stilisztikai tartalom hordozóivá lettek.

(a) A mai nyelvben a teljes és a csonka tő váltakozása megfigyelhető néhány múlt idejű igealakban; a jelentések között nincs különbség, a különböző alakváltozatok használata általában jobbára csak területi (nyelvjárási) elkülönülést jelez, pl. *állt* ~ *állott*, *eltört* ~ *eltörött*, *forrt* ~ *forrott*, *folyt* ~ *folyott*, *hullt* ~ *hullott*, *múlt* ~ *múltott*, *szólt* ~ *szólott*, *szállt* ~ *szállott*, *tojt* ~ *tojott*. Ezek az igék múlt időben elvileg mindkét alakban használhatók, de mégsem lehet a kettőt minden esetben tetszés szerint cserélgetni: „nevetségesen hatna, ha azt mondanánk, hogy... 1914-ben *kitörött* a világháború vagy hogy valakiben *felforrott* a méreg” (Lőrincze 1956: 184).

(b) Más esetekben az alakváltozatok jelentése differenciálódott, különböző jelentések hordozói lettek. Az alábbi példákban az előhangzó nélküli formák múlt idejű igék, míg a előhangzóval kapcsolódó *-tt*-formánsos alakulatok melléknévi igenevek (illetve melléknévvé vált igenevek), pl. *állt ~ állott, ért ~ érett, font ~ fonott, forrt ~ (ki)forrott, gyakorolt ~ gyakorlott, gyűrt ~ gyűrött, haladt ~ (előre-, meg-, túl-)haladott, hullt ~ hullott, írt ~ írott, maradt ~ (el-, vissza)maradott, nyírt ~ nyírott, öröklött ~ öröklött, sodort ~ sodrott, tört ~ törött, unt ~ unott, varrt ~ varrott*. A felsorolt párokban szereplő előhangzós melléknévi igeneveknek (melléknéveknek) általában léteznek előhang nélküli variánsaik is: *gyűrött ~ gyűrt, írott ~ (meg)írt, (el-, vissza)maradott ~ (meg)maradt, nyírott ~ nyírt, öröklött ~ öröklött, sodrott ~ sodort, törött ~ tört, unott ~ (meg)unt, varrot ~ (meg)varrt*. A jelentéstani vizsgálódások azt mutatják, hogy az alakváltozatok között vannak olyanok, amelyek

- egymás szinonimái vagy kváziszinonimái, pl. *nyírott ~ nyírt* (~ *csi-kó* 'megnyírták a sörényt'); *öröklött ~ öröklött* (~ *név, tulajdonság, vagyon*); *sodrott ~ sodort* (~ *tészta* 'burgonyás metélt, angyalbögyörő'); *törött ~ tört* (~ *kő, sisak, pajzs, márvány, bor, bors, paprika, szív, szem, hang*); *unott ~ (meg)unt* (~ *ruha, cipő*);
- szinonimáknak tekinthetők ugyan, de alkalmazásbeli különbség van közöttük: az előhangzó nélküli változatok rendszerint határozói bővítménnyel együtt fordulnak elő, pl. *gyűrött zsebkendő ~ a zsebébe gyűrt zsebkendő; írott levél ~ géppel írt levél; nyírott haj, szakáll ~ rövidre nyírt haj, szakáll*;
- egyike valamely szakterület terminusává vált jelentésspecializáció következtében, pl. *gyűrt hegység* 'a földkéreg gyűrődése révén keletkezett hegység' (földr.); *írott jog / alkotmány* (jogtud.); *törtszám* (mat.) 'két olyan szám hányadosa, amelyek közül az osztandó kisebb az osztónál';
- egyike régies használatú, pl. *írott kép / tojás* 'festett, rajzolt, rajzokkal díszített kép / tojás';
- egyike átvitt értelemben használatos, pl. *elmaradott ember / nép / országok* 'olyan személy vagy összesség, aki / amely szellemi téren nem tart lépést a haladással, ismeretekben, tudásban stb. hátramaradt'; *gyűrött arc* 'fáradtságtól, álmatlanságtól redős, megviselt'; *tört szív / hang / szín* 'kimerültséget, összetörtséget tükröző szív / hang / szín'; *tört magyarság* 'hibás, nehézkes mondatfűzésű magyar nyelvhasználat';

- előfordul, hogy az összetett szavak vagy jelzős szintagmák melléknévi igenévi előtagja jelentéstapadással önállósul, és alkalmilag (vagy végérvényesen) főnévvé válik; a főnevesülés általában a tövéghangzós ige-nevek körében figyelhető meg, pl. *elmaradt* (~ *elmaradt*), *halott* (~ (meg)*halt*), *megszállott* (~ *megszállt*), *szülött* (~ *szült*), *vádlott* (~ *vádolt*);
- a csupán -v tövű igék között két olyat találtam, amelyek a vizsgált toldalékot a magánhangzós és a -v-s tőhöz is felveszik; a magánhangzós végű tőalakhoz felvett toldalék időjelként, a -v-s tő után álló pedig igenévképzőként funkcionál, pl. *rótt* ~ *rovott* (*múltú*), *szőtt* ~ *szövött* (*árúk*). Az e csoportba tartozó többi ige esetében a múlt idejű igealakok és az ige-nevek alakilag egybeesnek, pl. *elnyűtt* (*cipő*), *főtt* (*hús*), *kinőtt* (*ruha*), *lőtt* (*lábú madár*).

Mondattani kritériumok

A befejezett melléknévi igenév többnyire melléknévre jellemző mondat-tani szerepet tölt be: elsősorban jelző, ritkán állítmány is lehet.

(1) Jelzői szerepre azért különösen alkalmas, mert – igei természetéből adódóan – képes a cselekvésben megnyilatkozó tulajdonság megnevezésére, emellett befejezettséget kölcsönöz a kifejezésnek, pl. „*kihalt* vágy s *elpártolt* remény” (Vörösmarty).

(2) A befejezett melléknévi igenév állítmányként csak ritkán fordul elő, ugyanis a befejezett cselekvés, történet által létrehozott állapot jelzésére elsősorban a határozói igenév és a létige alkotta szerkezet szolgál, pl. A *kapu be van festve* (vö. *A *kapu befestett*).

Jó néhány melléknevesült befejezett melléknévi igenév azonban állhat állítmányi pozícióban, pl. *tikkadt*, *töpreődött*, *örült*, *rekedt*, *veszett*, *bágyadt*, *derült*, *elégedett*, *fáradt*, *fásult*, *fegyelmezett*, *hervadt*, *higgadt*, *ijedt*, *izgatott*, *kopott*, *lankadt*, *megszállott*, *nyílt*, *nyugodt*, *sápadt*, *sértődött*, *ütött-kopott*, *veszett*, *zavarodott*. Ezek a melléknevesült participiumok már csak történeti alaktani szempontból ige-nevek, egyébként melléknevek. A példák között gyakran előfordulnak olyanok is, amelyek szófaji értéke erősen vitatható; ezeket legcélszerűbb átmeneti (melléknévi igenévi → melléknévi) vagy kettős (igenévi és melléknévi) szófajú alakulatoknak tekinteni.

11. MIÉRT NINCS EGYSZERŰ JÖVŐ IDŐ A MAGYARBAN?

Az igeidőrendszer a magyar nyelv történetének kezdetén, az ősmagyar korban mindössze két tagból állt: a (jelöletlen) jelen időből és a (jelölt) elbeszélő múlt időből. Ez a rendszer – még az ősmagyarban – újabb ige-időkkel bővült: három múlt idővel és a jövő idővel.

A jövő időt természetesen korábban is ki tudta fejezni nyelvünk, mégpedig azzal az eszközzel, amelyet a mai napig alkalmaz: az ige jelen idejű alakjával, amely ősi kifejezésmódja a jövőnek. Egyetlen igénk a létige, amely nem jelen idejű formájával (*van*), hanem más igetőből (*le-*) származó lexémával (szuppletivisztikusan) fejezi ki a jövőt. A kései ősmagyar korban e mellé kezdett jövőidő-jellel átértékelődni az *-amod/-emed* képzőbokor, amely eredeti funkciójában kezdő-mozzanatos igék képzésére szolgált, pl. *ir-amodik, fut-amodik*. Az *-amod/-emed* képzőbokorból a kétnyíltzótagos tendencia következtében kihullt a magánhangzó, majd az *-md > -nd* változás következett be.

A „Halotti Beszéd” *emdul* 'enni fogsz' adata az *-md* időjel kialakulásáról tanúskodik. A teljes mondat, amelyben ez az adat szerepel azért (is) tanulságos, mert azt mutatja, hogy az *-md* jellel alkotott jövő időnek más funkciója van, mint a jövőre utaló jelen idejű formának: *yfa kí nopun emdul oz gimilftwl halalnec halalálál holz* 'Bizony, amely napon eszel abból a gyümölcsből, halálnak halálával halsz (bizony, meghalsz)'. A jelen idővel kifejezett jövő idő a jövőben biztosan bekövetkező eseményekre utalhatott, míg az *-md > -nd* jeles forma eredetileg a bizonytalan, feltételekhez kötött jövőbeli eseményeket jelölte.

	IGEALAK	JELENTÉS
E/1	<i>e-md-ek</i>	'enni fogok'
E/2	<i>e-md-ul</i>	'enni fogsz'
E/3	<i>e-md-Ø</i>	'enni fog'
T/1	<i>e-md-ünk</i>	'enni fogunk'
T/2	<i>e-md-etek</i>	'enni fogtok'
T/3	<i>e-md-enek</i>	'enni fognak'

A jövő időt az ősmagyar korban – az előző korszakhoz hasonlóan – részben a jelen idejű igealak, részben az (*-md > -nd* jövőidő-jel fejezte ki.

Új jelenség az ősmagyar korhoz képest, hogy megjelenik az analitikus szerkesztésű, segédigével kifejezett összetett jövő idő: a *fog* + főnévi igeneves szerkezet (amely ragozási rendszerünk utolsóként kialakult ómagyar kori paradigmája). A 'kezd' jelentésű *fog* mellett (vö. 'hozzáfog valamihez') eleinte maga a *kezd* ige is gyakran feltűnt segédigeként az összetett jövő idős szerkezetben, ám a beszélt nyelvben feltehetőleg gyakrabban használt *fog*-os jövő idő hamarosan kiszorította.

Az (-*md* >) -*nd* jeles jövő idő később elveszítette eredeti funkcióját, és a másik két, jövő időt kifejező eszközzel (a jelen idővel és a *fog* segédigés összetett jövővel) azonos jelentésben szerepelt. A nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint a szintetikus, -*nd* jeles jövő idő sorsa már a középmagyar kor elején megpecsételődött: először a beszélt nyelvből tűnt el, a 18. századra pedig már az írott nyelvben is ritkulni kezdett, visszaszorult. Végleges eltűnése a 19. század második felében következett be.

Az -*nd* jövőidő-jel az -*And*Ó képzős (beálló) melléknévi igenevekben él tovább, mely az -*nd* jövőidő jelének és az -*Ó* (folyamatos) melléknévi igenév képzőjének kapcsolatából jött létre. Olyan cselekvést jelöl, amely a mondat főigéjében kifejezett cselekvés után következik be, pl. *lelkemen könnyítendő elmondom az igazságot* ('elmondom az igazságot, amelytől azt remélem, hogy [majd] megkönnyebül a lelkem').

12. VAN-E KÖTŐMÓD A MAGYARBAN?

Kötőmód az indoeurópai nyelvekben

A kötőmód létezéséről elsősorban a latin és az újlatin nyelvekben, valamint a németben van általában tudomásunk. Ezekben a nyelvekben a kötőmód külön morfológiai mód (igemód), amely mind formailag, mind a használatban elkülönül a többi módtól. A használat szabályai azonban a kötőmódot ismerő nyelvekben sem egységesek, markáns eltérések figyelhetők meg közöttük. Az indoeurópai nyelvek kötőmód-használatában három fő szempontot szokás hangsúlyozni:

(1) Kötőmódú igealak általában összetett mondatokban, az alárendelt (beágyazott) tagmondatban fordul elő. A nemzetközi terminusok a latin *coniunctivus* ('kötő, összekapcsoló') vagy *subiunctivus* ('alávető, összefüggő') fordításaként honosodtak meg az indoeurópai nyelvekben: egyik részük az előbbi, másik részük az utóbbi elnevezést vette át (pl. ol. *congiuntivo*, n. *Konjunktiv* // sp. *subjuntivo*, fr. *subjonctif*, ang. *subjunctive*). Mindkét terminus azt nyomatékosítja, hogy a kötőmódú igealak általában az alárendelői összetett mondatok főmondatának van alárendelve, ahhoz kötődik.

(2) A kötőmódot tartalmazó alárendelt mondatban leírt esemény szorosan kapcsolódik a főmondatához, melynek prototipikus jelentése a beszélőnek a mondat tartalmára vonatkozó bizonytalanságával hozható kapcsolatba. Kötőmódot találunk akkor is, ha a beszélő a beágyazott mondatban leírt eseményhez vagy tényálláshoz való személyes viszonyát (érzelmeit, értékítéletét, vágyát, kételyét vagy akaratát) fogalmazza meg, valamint lehetőséget, szükségességet, fontosságot stb. kifejező főmondati predikátumok után is. Ilyenkor tehát szemantikai motiváció áll a módváltás mögött.

(3) A kötőmód teljes paradigmával rendelkezik: minden számban és személyben létezik, szemben a felszólító formákkal, amelyek ragozási sora hiányos (defektív).

Kötőmód a magyarban

A kötőmódnak az igemódok hagyományos, morfológiai kereteken belüli értelmezése a magyarban nemigen lehetséges, hiszen a kötőmódnak nincsen önálló jele, amely megkülönböztetné a többi módjeltől (a kijelentő mód Ø,

a feltételes mód *-nA/-nÁ* és a felszólító mód *-j* jelétől). Formailag (többé-kevesbé) egybeesik a felszólító móddal, morfológiailag kénytelen a felszólító mód *-j* jelével megjelenni az igealakon, grammatikai kitevője tehát homonim a felszólító mód jelével. Mindazonáltal a kötőmód mégiscsak létező mód, hiszen lényeges különbség rajzolódik ki a valódi felszólítást tartalmazó mondatok, illetve az azokat idéző mondatok vagy a valódi felszólítást egyáltalán nem tartalmazó *-j* jeles igealakot tartalmazó mellékmondatok között.

A kötőmód kialakulása a magyarban

Pomozi a rokon nyelvek megfelelő példáira, valamint a korai nyelvemlékes kor adataira hivatkozva valószínűsíti, hogy a kötőmódú szerkesztésmód az alárendelői összetett mondatokban (*Pista leült, hogy befűzze a cipőfűzőjét*) a célhatározói mellékmondat értékű infinitívuszi szerkezetekből alakult ki (*Pista leült befűzni a cipőfűzőjét*): A célhatározói mellékmondat értékű infinitívuszi szerkezet lényegesen régebbi, mint a megfelelő alárendelés, vö. pl. HB. *Es mend paradisumben uolov gimilcictul munda neki elnie* 'És mind Paradicsomban való gyümölcsöktől monda neki élnie' (1192–1195) > 'És a paradicsomban lévő minden gyümölcsből, monda neki, hogy éljen'. „Az alárendelői összetett mondatok kései megjelenése lehet esetleg az oka annak, hogy a konjunktívusznak nincs önálló módjele” (Pomozi 1991: 10). „Az igenév > finit ige fejlődés egyébként ismert grammatikalizációs folyamat, elég utalnunk a magyar *-t-* múltidő-jel kialakulására”, vö. pl. *a hús megsült* (Csepregi 2014: 100). Szarka (2000: 251–252) a Benkő szerkesztette történeti nyelvtant (1995: 656–658) idézve szintén amellet foglal állást, hogy az ómagyar korban végbement főnévi igenes szerkezet célhatározói mellékmondatos feloldása vezetett a kötőmód kialakulásához.

Kontextusok, amelyekben kötőmódot használunk a magyarban

I. Az összetett mondatok mellékmondataiban

1. célhatározói mellékmondatokban;
2. a főmondatbeli predikátumok meghatározott szemantikai jegye(i) által előhívott mellékmondatokban:
 - a) racionális értékelést kifejező predikátumok,
 - b) engedélyezést (és tiltást) kifejező predikátumok,
 - c) célt, szándékot, hajlandóságot kifejező predikátumok,
 - d) vágyakozást kifejező predikátumok;

II. A főmondatban

1. a kettős állítmányi szerkezetekben,
2. a *Van (nincs) mit felvegyek, Van (nincs) kivel beszélgessek, Van (nincs) hová menjek*-típusú szintaktikai szerkezetben

A kötőmód használatát előíró főmondati lexika (igék, névszók, állan-
dósult szerkezetek) listázása és jelentéstípusokba rendezése különösen a
magyar mint idegen nyelv tanítása szempontjából különösen indokolt-
nak és praktikusnak tűnik.

I.1. Célhatározói mellékmondatok

A célhatározói alárendelt tagmondatban lévő *-j* jeles igealakot a két tag-
mondat közötti logikai kapcsolódás, a célhatározói viszony hívja elő. A
kötőmódú igék sajátosságai:

- a kötőmódú használat csak az egyenes szórendű igekötős ígét enge-
di meg (az igekötő nem válik el az igéjétől); ez a szórend is annak a
jele, hogy itt nem valóságos felszólításról van szó, pl. *Azért jöttem
Magyarországra, hogy megtanuljak magyarul, A szüleim támogat-
ják, hogy elköltözzek Budapestre*;
- a kötőmód teljes paradigmával rendelkezik mindkét ragozásban
(l. táblázat):

	HATÁROZATLAN RAGOZÁS	HATÁROZOTT RAGOZÁS
E/1 (én)	<i>Azért jöttem Magyarországra, hogy megtanuljak magyarul.</i>	<i>Azért jöttem Magyarországra, hogy megtanuljam a magyar nyelvet.</i>
E/2 (te)	<i>Azért jöttél Magyarországra, hogy megtanulj(ál) magyarul.</i>	<i>Azért jöttél Magyarországra, hogy megtanul(ja)d a magyar nyelvet.</i>
E/3 (ő)	<i>Azért jött Magyarországra, hogy megtanuljon magyarul.</i>	<i>Azért jött Magyarországra, hogy megtanulja a magyar nyelvet.</i>
T/1 (mi)	<i>Azért jöttünk Magyarországra, hogy megtanuljunk magyarul.</i>	<i>Azért jöttünk Magyarországra, hogy megtanuljuk a magyar nyelvet.</i>
T/2 (ti)	<i>Azért jöttetek Magyarországra, hogy megtanuljatok magyarul.</i>	<i>Azért jöttetek Magyarországra, hogy megtanuljátok a magyar nyelvet.</i>
T/3 (ők)	<i>Azért jöttek Magyarországra, hogy megtanuljanak magyarul.</i>	<i>Azért jöttek Magyarországra, hogy megtanulják a magyar nyelvet.</i>

- a célhatározói mellékmondatot előhívó utalószavak, pl. *azért, avégre, avégett, úgy* (ezek gyakran nem jelennek meg testesen), pl. *Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon **legyünk** benne* (Tamási Áron), *Úgy dolgozik, hogy **elérje** a délutáni vonatot;*
- a *hogy* kötőszó nem maradhat el a tagmondat éléről, pl. **Azért vagyunk a világon, ~~hogy~~ valahol otthon **legyünk** benne.*
- Prileszky – a magyar mint idegen nyelv oktatásának gyakorlati szempontjait is figyelembe véve – a célhatározói mellékmondatokban megjelenő azonos funkciójú, de különböző stilisztikai értékű negatív kötőszavak (*nehogy, hogy ne*) utáni igekötő-használatra is felhívja a figyelmet (1974: 475): *Gondosan becsomagolta a vázát, **nehogy** összetörjön* (az igekötős ige egyenes szórendű) ~ *Gondosan becsomagolta a vázát, **hogy ne törjön össze*** (véltetően a különálló tiltószócska hatására az igekötős ige fordított szórendű a tiltás szórendjének megfelelően).

I.2. A főmondatbeli predikátum meghatározott szemantikai jegye(i) által előhívott kötőmódú mellékmondatok

E predikátumok közös vonása, hogy értékítéletet, érzelmeket, akaratot, vágyat fejeznek ki, bennük tehát a beszélőnek az alárendelt tagmondatban leírt eseményhez, tényálláshoz fűződő viszonyulása fejeződik ki (*fontosnak tart valamit, lehetővé tesz valamit, elvár valamit, engedélyez valamit, törekszik valaminek a megvalósítására* stb.). Ezek a főmondati predikátumok éppen a cselekvés vagy történés bizonytalan, kétséges, feltételezett, vélt, megkívánt stb. jellegét felerősítendő hívnak elő kötőmódot a mellékmondatokban.

A kötőmódú mellékmondatot kiváltó legfontosabb szemantikai tartalmak a következők:

(a) Racionális értékelést kifejező predikátumok, pl.

(+) *fontos, kell, szükséges, nélkülözhetetlen, elkerülhetetlen, elengedhetetlen, kötelesség, feladat,*

(-) *hasztalan, lehetetlen, szükségtelen, elképzelhetetlen, felesleges, értelmetlen, távol áll tőle, kizártnak tart, nem valószínű;*

(b) Engedélyezést (és tiltást) kifejező predikátumok, pl.

(+) *engedélyezés, pl. megenged vmit, lehetővé tesz vmit, megkíván vmit, hagy vmit, tűr vmit, alkalmas ad vmire, elvár vmit, készen áll vmire, kedve van vmihez, joga van vmihez, feljogosít vmire, megoldható*

vmi, lehet szó vmiről, nincs kifogása vmi ellen, felhatalmaz vmire, bátorít vkit vmire, támogat vkit vmiben;

(-): tiltás, pl. *megtilt vmit, akadályoz vmit, gátol vmit, visszatart vkit, óv ~ véd vkit vmitől, óva int vkit vmire, lebeszél vkit vmiről, ellenez vmit, szó sem lehet vmiről, isten mentsen vmitől, megengedhetetlen vmi, nem fordulhat elő vmi;*

(c) Célt, szándékot, hajlandóságot kifejező predikátumok, pl.

(+): *igyekszik ~ törekszik vmire, kész vmire, képes vmire, hajlik vmire, kedve van vmihez, vállalkozik vmire, gondoskodik ~ tesz vmiről, hajlandó vmire, méltó vmire, rászánja magát vmire, elfogad vmit, beleegyezik vmibe, az a célja, hozzálát vmihez, azon van;*

(-): *fél, visszariad ~ irtózik vmitől, képtelen vmire, alkalmatlan vmire, letesz ~ lemond vmiről, tartózkodik vmitől;*

(d) Vágyakozást kifejező predikátumok, pl. *akar ~ kíván ~ óhajt vmit, vágyik ~ vágyakozik ~ áhítozik ~ ácsingózik ~ szomjazik vmire;*

Ha megvizsgáljuk az (a) – (d) csoport alárendelt tagmondataiban szereplő igealakokat, világossá válik, hogy ezek nem valódi felszólítások:

- A mellékmondatokból hiányzik a felszólító jelentéstartalom, Pozsonyi Pétert idézve „szemantikai abszurdum” (1991: 4) lenne imperatívuszi jelentést feltételezni bennük.
- Ezek a mondatok – a klasszikus grammatikákból jól ismert tétel szerint is – kijelentő mondatok, hiszen az alárendelő összetett mondatok modalitását a főmondat modalitása határozza meg.
- Míg a felszólítás beszédaktusát kifejező régecske felszólító módú mellékmondataiból elhagyható a *hogy* kötőszó, a kötőmódot kérő főmondati predikátumok esetén a *hogy* kötőszó törlése a mellékmondatok éléről agrammatikus mondat szerkezetet eredményez, pl. **Megengedte, hogy elköltözzünk vidékre, *Lemondtam arról, hogy milliomos legyek.*
- A kötőmódú állítmányok formája az igekötő nélküli igék esetében ugyan teljesen egybeesik a felszólító módú alakkal, vö. pl. *Azt javasolom, hogy tanulj(ál) idegen nyelveket* (felszólító mód) ~ *Fontos, hogy tanulj(ál) idegen nyelveket* (kötőmód), igekötős igék esetében azonban könnyű kimutatni a kötőmódú formát, hiszen az igemódosító (az igekötő) szintaktikai viselkedése (szórendi helye) különbözik a felszólító módú ige igekötőjének megszokott szórendi helyétől: a kötőmód – a felszólító móddal ellentétben – nem jár az igekötő

és az ige fordított sorrendjével, pl. *Azt javaslom, hogy tanulj meg néhány idegen nyelvet* (felszólító mód) ~ *Fontos, hogy megtanulj néhány idegen nyelvet* (kötőmód).

II. Kötőmód a főmondatban

A kötőmód a magyarban tipikusan viszonyított használatban, azaz az alárendelői összetett mondatok mellékmondatában jelenik meg. Főmondatbeli kötőmód a magyarban ritka, erre leginkább a következő két mondattípus emlékeztet : (1) az *el kell menjek / kell siessek* ún. kettős állítmányi szerkezet és a (2) *Van (nincs) mit felvegyek, Van (nincs) kivel beszélgessek, Van (nincs) hová menjek*-típusú szintaktikai szerkezet.

II.1. Az *el kell menjek* ún. kettős állítmányi szerkezet kialakulásáról és használatáról l. a következő (13.) fejezetet.

II.2. A *Van / nincs mit felvegyek, Van / nincs kivel beszélgessek, Van / nincs hová menjek*-típusú szintaktikai szerkezetek

E szerkezettípus – a feltételezések szerint – olyan alanyi alárendelői összetett mondatokból alakult ki, amelyekben a főmondat állítmánya-ként a létige egyes számú 3. személyű alakja (állító vagy tagadó formában) szerepel. A főmondat utalószava a tartalomváró *olyan* melléknévi mutató névmás, amelynek jelentését a vonatkozói névmási kötőszóval bevezetett alárendelői mellékmondat fejt ki:

Van/nincs (olyan), amit felvegyek (alanyi alárendelés) >
Van/nincs mit felvegyek.

13. *EL KELL MENNEM VAGY EL KELL MENJEK?*

A mai magyar nyelvhasználatban három azonos funkciójú szerkezet él egymás mellett:

- (1) *(nekem) el kell mennem,*
- (2) *(én) el kell, hogy menjek,*
- (3) *(én) el kell menjek.*

Ha történeti háttérük után kutatunk, azt találjuk, hogy az első kettő a régebbi, és csak későbbi fejlemény a harmadik, az *el kell menjek* forma. Nézzük meg, hogyan jött létre ez utóbbi szerkezet!

Ez a – sokak által erdélyi (székely, csángó) neologizmusnak tartott – szerkezet a nyelvi határok lebomlásának következtében ma már a magyarországi beszélők körében is elterjedt. A kettős állítmány néven grammatikalizálódott szintaktikai jelenség sajátosságait vizsgálva könnyű megállapítani, hogy az *(én) el kell menjek* ~ *(nekem) el kell mennem* párban állnak: a főnévi igenes szerkezetnek más (kötőmódú, azaz konjunktívuszi) szemléletű átfogalmazásáról van szó az *el kell menjek*-ben.

<i>(nekem)</i>	<i>el</i>	<i>kell</i>	<i>mennem</i>
↓	↓	↓	↓
cselekvő (dat.)	igekötő	főige	ragozott főnévi igenév
<i>(én)</i>	<i>el</i>	<i>kell</i>	<i>menjek</i>
↓	↓	↓	↓
cselekvő (nom.)	igekötő	főige	kötőmódú igealak

Az *(én) el kell menjek* szerkezet alárendelői tagmondatkapcsolatból keletkezett, és a mondatátszövődés egyik speciális eseteként tartható számon: nem mondatrész, hanem az igemódosító (igekötő) kerül át az alanyi alárendelő összetett mondat mellékmondatából a főmondat predikátuma (*kell*, esetleg *szabad*, *muszáj*) elé a *hogy* kötőszó elhagyásával:

Kell (az), hogy elmenjek >

El kell, (hogy) menjek >

El kell Ø menjek.

A kettős állítmányos szerkezetben két főige van: a *kell* igenek a kettős állítmány komponenseként nincsen szám- és személyparadigmája, ezeket a funkciókat a kötőmódú igealakok jelölik, pl. *el kell menjek / menj(él) / menjen* stb. Az állítmány idő- és módbeli jelentéseit azonban a *kell* alakjai hordozzák, pl. *el kellett menjek, nehogy most kelljen elmenjünk itthonról, el kellene menjünk* stb. A teljes paradigma jelölésében tehát sajátos megoszlás figyelhető meg a két állítmányi rész között: a jeleket a *kell*, a ragokat a kötőmódú igealak hordozza. A ragos igealak kötőmódját a *kell* modális jelentése hívja elő (vö. Keszler 2000: 397).

cselekvő (ágens)	KETTŐS ÁLLÍTMÁNY		
	igekötő	az állítmány idő- és módbeli jelentéseit hordozó <i>kell</i> (jelértékű)	kötőmódú igealak (ragértékű)
(én)	<i>el</i>	<i>kell</i>	<i>menjek</i>
(te)	<i>el</i>	<i>kellett</i>	<i>menj(él)</i>
(ő)	<i>el</i>	<i>kellene</i>	<i>menjen</i>
(mi)	<i>el</i>	<i>kellett volna</i>	<i>menjünk</i>
(ti)	<i>el</i>	<i>kelljen</i>	<i>menjetek</i>
(ők)	<i>el</i>		<i>menjenek</i>

Érdemes felfigyelnünk a két szerkezet alanyára:

(1) *Nekem el kell mennem.*

A hagyományos grammatika a *nekem*-ről azt vallja, hogy ez a mondat logikai alanya, melyet ebben a mondattípusban a magyar nyelv részes-határozóval (datívusszal) fejez ki. A mondat állítmánya a *kell*, melynek grammatikai alanya a főnévi igenév (infinitívusz). Érdekes elképzeléssel áll elő Hegedűs (1999: 324). Szerinte a *nekem* (-nAk ragos) passzív alany (szubjektívusz), a mondat állítmánya pedig a segédige és a főnévi igenév együttesen. Ez a mondattípus állapotot fejez ki. Ez a feltevés mindenképpen elgondolkodtató: a *nekem el kell mennem* szerkezet szenvedő jelentésű, melyre formailag egyértelműen utal a viszonyragos alany. Ebből pedig levezethető az a gondolat, hogy a történetileg előbb létezett (főnévi

igeneves) passzív szerkezet aktív, cselekvő jelentésű párja az *én el kell menjek*, melyben a személyes névmás cselekvő alany.

(2) *Én el kell menjek.*

Ebben a szerkezetben a logikai alany (*én*) megegyezik a grammatikai alannyal.

A szinonim szerkezetek sorsát nehéz megjósolni. Prognosztizálható az a változás, hogy az egyik forma lassacskán kiszorítja majd a másikat, vagy jelentésspecializáció lép fel közöttük, és a két alakulat jelentése szétválik.

14. MIÉRT NINCS PASSZÍV IGERAGOZÁS A MAGYARBAN?

Passzív jelentésű igéket, passzív szerkezeteket akkor használunk, ha a cselekvőre (az ágensre) való utalás nélkül akarunk közölni valamit, tehát nem a cselekvő, hanem valaki (vagy valami) más szempontjából, perspektívájából akarjuk előadni, láttatni az eseményeket. Ilyenkor a cselekvés végrehajtóját háttérbe szorítjuk (lefokozzuk, defókuszáljuk), tehát az alany helyére – a cselekvés igazi végrehajtója (ágens) helyett – egy másik mondatrészt teszünk, mintegy kiszorítva a cselekvőt a nyelvtani alany pozíciójából. Számos okból szoríthatjuk a cselekvés valóságos végrehajtóját háttérbe, pl.

(1) Az ágenst nem ismerjük pontosan, ugyanis a külső ráhatás megtestesítője valamely általános fogalom, pl. *Az idegei felőrlődtek (?az időtől, ?a megpróbáltatásoktól), Az ellentétek kiéleződtek (?a helyzettől, ?a feszült hangulattól);*

(2) Előfordul, hogy a cselekvő evidens volta teszi szükségtelenné a megnevezést, különösen a természeti erők okozta jelenségek esetében, pl. *A tenger felkorbácsolódott (a vihartól), A víz fodrozódik (a szélről);*

(3) A névszói, melléknévi alapú igei derivátumok esetében a cselekvő megnevezése redundáns, tautologikus megfogalmazáshoz vezethet, pl. *A cipőm összesárosódott (*a sártól)* (vö. Szili 1999: 255);

(4) A mondat olyan helyzetet ír le, amelyben egyáltalán nincs valóságos cselekvő (ágens). Ilyenkor az alanyi vonzathely lexémával való kitöltése lehetetlen. Igazi alanytalan mondatoknak a magyarban a meteorológiai előrejelzéseket, időjárási jelenségeket tartalmazó mondatok számítanak, pl. *Hajnalodik, Villámlik, Pirkad, Esteledik;*

(5) A mondat alanya nem valóságos cselekvőként jelenik meg (ti. nem maga végzi a cselekvést), pl. *Az óra 10 órakor fejeződik be, A ház felépült, Az ajtó bevágódott.* A példamondatok mediális igéi arra utalnak, hogy a történés grammatikai alanya olyan tárgy / élőlény / személy, aki (vagy ami) logikailag passzív résztvevője a történések;

(6) A cselekvőt udvariasságból / kényelmetlenségből / kegyeletből tudatosan nem kívánjuk megnevezni (nem akarjuk számon kérni a véghezvitt cselekedetek esetleges negatív eredményét vagy következményét).

Míg az indoeurópai nyelvekben – mind az írott, mind a beszélt nyelvben – meglehetősen általános a kettős (aktív-passzív) mondat szerkesztés használata (l. az angol igeragozást bemutató alábbi táblázatot), addig a magyarban sokkal inkább az aktív szemléletű dominál.

IV. MORFOSZINTAKTIKAI KÉRDÉSEK

Active – CSELEKVŐ		
Passive – SZENVEDŐ		
Present simple <i>I write a letter every day.</i> 'Minden nap írok levelet.' <i>A letter is written every day (by me).</i> 'Minden nap íródik egy levél (általam).'	Past simple <i>I wrote a letter yesterday.</i> 'Tegnap megírtam egy levelet.' <i>A letter was written (by me) yesterday.</i> 'Egy levél megíródott (általam) tegnap.'	Future simple <i>I will write / I am going to write a letter tomorrow.</i> 'Holnap levelet írok.' <i>A letter will be written by me tomorrow.</i> 'Egy levél fog megíródni holnap (általam).'
Present continuous <i>I am writing a letter (now).</i> 'Éppen most levelet írok.' <i>A letter is being written (now by me).</i> 'Éppen most íródik egy levél (általam).'	Past continuous <i>I was writing a letter when you arrived.</i> 'Éppen levelet írtam, amikor megérkeztél.' <i>A letter was being written by me when you arrived.</i> 'Éppen egy levél íródott (általam), amikor megjöttél.'	Future continuous <i>I will be writing / I am going to be writing a letter when you arrive.</i> 'Éppen levelet fogok írni, amikor megérkezel.' <i>A letter will be being written (by me) when you arrive.</i> 'Egy levél fog íródni általam, amikor megérkezel.'
Present perfect <i>I have written a letter.</i> 'Írogattam egy levelet.' <i>A letter have been written (by me).</i> 'Egy levél íródott (általam).'	Past perfect <i>He said that I had written many letters.</i> 'Azt mondta, hogy sok levelet írtam meg.' <i>He said that many letters had been written by me.</i> 'Azt mondta, hogy sok levél lett megírva (általam).'	Future perfect <i>I will have written a letter by Sunday.</i> 'Vasárnapra megírok egy levelet.' <i>A letter will have been written by Sunday.</i> 'Egy levél meg lesz írva (általam) vasárnapra.'

Present perfect continuous	Past perfect continuous	Future perfect continuous
<i>I have been writing letters for 5 years.</i> 'Öt év óta írogatok leveleket.'	<i>I had been writing letters for five years.</i> 'Öt évig írogattam leveleket.'	<i>I will have been writing letters next years too.</i> 'Az elkövetkező években is fogok leveleket írni.'
<i>Letters have been being written for 5 years (by me).</i> 'Öt év óta íródnak levelek (általam).'	<i>Letters had been written (by me) for five years.</i> 'Levelek íródtak (általam) öt évig.'	<i>Letters will have been written (by me) next years too.</i> 'Levelek fognak íródni (általam) a következő években is.'

A magyar nyelvi köztudatban a passzívum nem létező formának, esetleg elavult és/vagy idegenszerű jelenségnek számít. A kanonikus passzív forma, passzív mondat szerkezet ritka a magyarban, az *-(t)Atik* képzős szenvedő igealakok ma már csak ritkán bukkannak fel a nyelvhasználatban, leginkább rögzült kifejezésekben használjuk őket. Már nem tekinthetők az élő nyelv részének, többnyire csak a hivatalos stílusban, jogi, esetleg műszaki szövegekben fordulnak elő, pl. *közhírré tételik, kihirdetetik, kidoboltatik, (jegyzőkönyvbe) vétetik, riportalany kerestetik, (tudtára, meg)adatik neki valami, engedtesse meg nekem, megmérettetett és könnyűnek találtatott* stb.

A magyarban valamikor ez a finnugor eredetű *-(t)Atik* volt az egyetlen képző, amelynek a szenvedő alakok létrehozása volt a kizárólagos funkciója. A szenvedő igealak képzője a 13. század közepétől van adatolva a magyarban: már az egyik legrégebbi szövegemlékünkben, az Ómagyar Mária-Siralomban (1300 körül) is szerepelnek szenvedő igealakok: „*keserüen kinzatul, / vos szegekkel veretül*”. A *-(t)Atik* képző a műveltető *-(t)At* izes ragozású formája, „amely azt fejezi ki, hogy az alany a mástól végzett cselekvést eltűri, elszenvedi” (Zaicz 2006: 43). A kódexek korában az írott (egyházi, irodalmi és hivatalos) nyelvben – részben a latin és a német nyelv hatására – meglehetősen gyakori volt. „Ez volt az alapja annak a nézetnek, hogy a szenvedő ige idegenszerű, s így született az a nyelvhelyességi szabály, hogy »a *-tatik, -tetik* a magyarban nem használtatik» (Grétsy – Kovalovszky 1985: 794). Ez a 16. századtól nagyon

gyakori és termékeny képző a 19. század végén, 20. század elején az el-lene indított harc eredményeként csaknem teljesen visszaszorult az élő nyelvből.

Az igenem életében bekövetkező történeti változások nyomon követhetők a magyar mondatépítésben: az aktív-passzív szemléletű mondat-szerkesztést felváltotta a cselekvő alakok dominanciája. A vallásos és a hivatalos nyelvnek többnyire a fordításban gyökerező személytelenségét lassacskán felváltotta a cselekvő igének „személyes felelősséggel” járó használat, pl. *elrendeltetik* → *elrendelem*, *közhírré tétetik* → *közhírré tesszük*.

A klasszikus szenvedő képző ugyan mára már teljesen elhalványodott, de a benne foglalt szenvedő jelentéstartalomra szükség van: egyrészt az absztrakt, fogalmi gondolkodásban van kitüntetett szerepe, másrészt a modern élet, a polgári udvariasság érezhetően növeli az igényt a cselekvőt meg nem nevező mondat-szerkesztés iránt. A magyar – a szenvedő igealak és a szenvedő mondat-szerkezet funkcióját pótlandó – kialakította a maga differenciált kifejezőeszköz-készletét: meglehetősen sokféle belső keletkezésű, szenvedő értelmű (átmeneti) forma használatos, pl.

1. mediális igék:

- -*Ódik*: *Az ügy elintéződik*,
- -*Ul*, -*sUl*, -*Od(ik)*, -*sOd(ik)*: *A ruha kifakul*, *A terv meghiúsul*,
Az arca kipirosodik, *A krém sűrűsödik*,
- -*Ad*: *A papír elszakad*,
- -*An*: *A bomba felrobban*,
- képző nélküliek: *Az üveg könnyen törik* (a szenvedő szemlélet, a medialitás legősibb kifejezőeszközei az ikes igék), *A leves már fő*,

2. létige + -vA állapothatározós szerkezet: *Az ablak nyitva van*,

3. funkcióigés szerkezetek: *A ház eladásra kerül*, *győzelmet arat*, *kezedét veszti*,

4. személytelen szerkezetek: *A házat eladják*,

5. infinitívuszi alannyal vagy alanyi mellékmondatall álló igék és egyéb kifejezések: *Nem kell / érdemes / sikerült elolvasni / Hihetetlen, hogy ennyi év után előkerültél!*,

6. melléknévi igenevek állítmányi szerepben: *Ez az anyag jól mosható*.

15. VALÓBAN GERMANIZMUS A MEG VAN ÍRVA TÍPUSÚ SZERKEZET?

A „körülírt szenvedő alak”-nak, „állapothatározó(i) (ige)szerkezet”-nek, „határozói igeneves szerkezet”-nek, „analitikus igealak”-nak nevezett „*lenni* + *-va*, *-ve* szerkezet” használata a 19. század második felétől kezdve hosszú ideig a nyelvhelyességi viták kereszttüzében állt. Idegenszerűséggel (germanizmussal) vádolták, elsősorban emiatt kárhoztatták és – főleg iskolai és irodalmi körökben – valósággal üldözték. A szóban forgó szerkezettel kapcsolatos nyelvhelyességi babonának mind a mai napig szép számban vannak hívei: sokan szinte mániákusan kerülik a használatát, még akkor is, amikor az helyénvaló, sőt szükséges volna.

Simonyi volt talán az első, aki védelmébe vette e kifejezésmódot, és bebizonyította, hogy ez a szerkezet nem hibás és nem magyartalan (Simonyi 1899: 292), mi több, szükség van rá. A szerkezet végül annak a szigorú iskolai „hármasszabály”-nak köszönhette fennmaradását, amely ugyan nagymértékben korlátozta használatát, de mégiscsak igazolta létjogosultságát. E szabály szerint a határozói igenévvel szerkesztett igealak csak akkor helyes és elfogadható (1) ha az valóban állapotot fejez ki, (2) ha az igenevet tárgyas igéből képezzük (mert csak annak lehet szenvedő alakja), (3) ha jelen vagy múlt időben használjuk (mert a *lett* és a *lesz* igével alkotott szerkezet magyartalan: a német *wurde* és *wird* segédigével alkotott szerkezet mása). Ma már tudjuk, hogy a „hármasszabály” nem állt összhangban a nyelvi valósággal, de a kérdéses szerkezet fennmaradását mégiscsak ez tette lehetővé.

Simonyi mutatott rá először a *lenni* + *-va*, *-ve* határozói igeneves kifejezések funkciójára: „az állapotot kifejezetten a cselekvés eredményéül tüntetik fel, amennyiben a cselekvést is kifejezik, amelynek eredménye az illető állapot” (Simonyi 1899: 292). A *gyerek ki van melegegdedve* ~ *A gyerek kimelegedett*, *A kapu be van festve* ~ *A kaput befestették* típusú mondatok „statikus – dinamikus” jelentésű oppozíciót alkotnak: abban különböznek egymástól, hogy a határozói igenévvel szerkesztett igealak – a ragozott igealakkal ellentétben – nem magát a cselekvést, történést hangsúlyozza, hanem állapotot fejez ki. Az igenév idővonatkozása kettős:

(1) van benne egy előidejű cselekvés vagy történet, pl. a kimelegedés, a festés folyamata, és

(2) van benne egy állapot, amelyet e folyamat létrehoz, pl. a kimelegedtség, a befestettség állapota. Az állítmány igei része (*van*) fejezi ki

az állapot fennállásának idejét, amely előtt zajlott le az állapotváltozás. A szerkezet használata csak olyankor jogos, amikor vele mindkét mozzanatot (magát a folyamatot és a folyamat eredményeként létrejövő állapotot is) érzékeltetni akarjuk.

Időközben az is tisztázódott, hogy az ilyen szerkezetű kifejezések nem jöhetnek létre német mintára (tehát csak látszólagos germanizmus), hiszen a szerkezet már régóta megvan a magyarban, használata már legrégibb összefüggő nyelvelméleinkben és a kódexekben is általánosnak mondható, pl. *az is tudván vagon* (BécsiK. 34); az irodalomban, pl. *Német zászló lesz oda felülv* (Arany János: Török Bálint); *Be van fejezve a nagy mű, igen* (Madách Imre: Az ember tragédiája). Ez a szerkezet a népnyelvben, pl. népdalokban is sűrűn előfordul, vö. *a Vargáék ablaka rózsával van kirakva; a horgosi csárda ki van festve*. A németesség gyanúja egyébként azért sem jogos, mert a magyar állapothatározói szerkezet megfelelőjének tekintett német összetett szerkezetű szenvedő (Zustandspassivot kifejező) igealakokban nem határozói, hanem befejezett melléknévi igenév van (pl. *das Buch ist gelesen* 'a könyv el van olvasva'), és míg a németben a cselekvő személyének, illetve a cselekvés eredményének a hangsúlyozására egy és ugyanazon szerkezetet használnak, pl. *er ist erschöpft* ('elfáradt, el van fáradva'); *es ist zerrissen* ('elszakadt, el van szakadva') stb., addig a magyarban a kétféle kifejezés jelentése között a fentebb már tisztázott határozott különbség érzékelhető. E szerkezet minden bizonnyal a mondanivaló árnyalásának köszönheti létét.

A korábbi szakirodalomban már található utalás arra is, hogy a tárgyalt magyar szerkezet nem teljesen ismeretlen az uráli nyelvcsalád más tagjaiban sem, közelebbről a másik két ugor nyelvben. A vogulban az *-m* a határozói igenév képzője, az osztjákban pedig *É -man*, *D -men*, *K -min*, *-men*. A határozói igenév leggyakrabban állapothatározó, amely már lezárult és meghatározott eredményhez jutott cselekvést jelent. Mivel a „létige + határozói igenév” alkotta szerkezet mindkét obi-ugor nyelvben a magyaréhoz nagyon hasonló vagy éppen azonos funkciót lát el, aligha lehet kétségünk afelől, hogy a magyarban nem német hatásra jelent meg, hanem örökölt jelenségről van szó. Az ugor csoporton kívül más uráli nyelvekből egyelőre nem ismerünk hasonló funkciójú szerkezeteket, ezért úgy tekinthetjük, hogy ez is az ugor korból való ősi örökség (vö. Honti – H. Varga 2006).

16. HÁNY ESET VAN A MAGYARBAN?

„Amikor nem magyar ajkúaknak nyelvünk gazdagságáról szólunk, vagy anyanyelvüktől eltérő fő vonásait igyekszünk eléjük tárni, a kétféle igeragozás, az összetett mondataink építésének jellegzetességei mellett a névszókat követő végződéseknek a külföldieket zavarba ejtő gazdagságát említjük. A toldalékok kapcsolásának, szótőhöz ragasztásának mikéntje, egymáshoz való viszonyuk a magyar nyelv sajátos jegyeinek egyik legfontosabbika. Így nem kis büszkeséggel hangsúlyozzuk (...), hogy bizony a magyarban az esetragnak tekinthető szuffixumok száma úgy 20 körülire tehető” (Szili 2001: 34).

Kétségtelen, hogy az esetek nagy száma riasztó lehet a nyelvtanulók számára, különösen magát az esetragozás fogalmát sem ismerő angol, francia diákok számára, de a négy esetet ismerő német, és az ennél valamivel hosszabb, hat esetű paradigmasorral bíró orosz beszélőknek is. Vajon lehet-e, illetőleg hogyan lehet a 20 körülire tehető esetragokat memorizálni, használati szabályaikat elsajátítani? Magyar mint idegen nyelvtanári tapasztalataim alapján biztosan állítom, hogy a magyar nyelvnek ez a részrendszere ugyan nem könnyű, de nem is megtanulhatatlanul nehéz!

A grammatikai eset jelentése

A grammatikai eset (lat. *casus*) a mondattani funkció kifejezésének morfológiai jelölője. Alapvetően névszói (főnévi, melléknévi, névmási) kategória, de vannak nyelvek (pl. német), amelyekben a névelő kategóriája is. Egy-egy szó esetek szerinti alakváltozását névszóragozásnak (idegen szóval deklinációnak) nevezzük. Az eset – hagyományos értelemben tehát – „a névszóknak olyan ragozásbeli kategóriája, illetőleg olyan ragozott alakja, amely alakban a névszó önmagában is meghatározott mondatrész lehet egy-egy adott mondatban” (É. Kiss – Kiefer – Siptár 1999: 198).

Az eset-kategória kettős (morfoszintaktikai) jellegére, az esetviszony és az esetforma megkülönböztetésének szükségességére először Kiefer mutatott rá (1987): az eset mint szintaktikai-szemantikai kategória az esetviszonyra utal, az eset mint morfológiai kategória pedig az esetformára (az esetraggal vagy névutóval ellátott névszóra). Az esetviszony és az esetforma között nincs feltétlenül egy az egyhez típusú megfelelés: egy esetviszony több esetformában is megjelenhet, pl. a datívusznak a *-nAk* ragon kívül esetragja lehet a *-rA* (*Két főre foglaltam asztalt*), a *-hOz* (*Levél a hitveshez*), ahogyan

két vagy több különböző esetviszony is testet ölthet ugyanabban az esetragban, pl. az eredetileg helyet kifejező szublatívuszi rag (-*ra*) kifejezhet: időt (*szerdára elkészül*), módot (*részletre vásárol*), állapotot (*éhgymorra vesz be*), mértéket (*percre pontos*), fokot (*halálra bosszant*), okot (*felébred a kopogtatásra*), célt (*hivatalos látogatásra érkezik*), eredményt (*zöldre fest*), valamint aszemantikus határozói vonzatot is (*biztat vmire, gondol vmire, kíváncsi vmire*). A -*nAk* rag ugyanakkor két esetviszonyt is jelölhet: a genitívuszt és a datívuszt (minderről részletesebb l. 17. fejezet).

Az esetek száma a különböző nyelvekben

Az eset nem tekinthető univerzális grammatikai kategóriának, ugyanis nem minden nyelvben létezik. Az izoláló nyelvekben (pl. a kínaiban, vietnamiban) természetsszerűleg nincsenek esetek, ezekben a nyelvekben ugyanis a szavaknak – mondattani funkciójuktól függetlenül – mindösszesen egyetlen alakjuk létezik.

Az eset kategóriájával rendelkező (agglutináló és flektáló) nyelvek között is nagy különbségek lehetnek az esetek számában. A latin nyelvben 6 (nominatívusz: alanyeset, akkuzatívusz: tárgyeset, genitívusz: birtokos eset, datívusz: részeshatározó eset, ablatívusz: határozói eset, vokatívusz: megszólító eset), az oroszban 6 (alany eset, tárgyeset, birtokos eset, részeshatározó eset, eszközhatározó eset, előljárós eset), a németben 4 (alanyeset, tárgyeset, birtokos eset, részes eset) esetet tartanak számon, az újlatin nyelvek hagyományos grammatikái szerint a románban 5 eset van, a franciában mára csupán a személyes névmásokban maradtak meg az esetek nyomai (ahogy a többi nyugati újlatin nyelvben is). Az angolban is csak nyomai vannak meg az eseteknek, pl. a személyes névmásoknak alany, tárgy és birtokos esete különböztethető meg:

	Alanyeset	Tárgyeset	Birtokos eset	
			jelzői birtokos	önálló birtokos
E/1.	<i>I</i>	<i>me</i>	<i>my</i>	<i>mine</i>
E/2.	<i>you</i>	<i>(you)</i>	<i>your</i>	<i>yours</i>
E/3.	<i>he/she/it</i>	<i>him/her</i>	<i>his/her/its</i>	<i>his/hers/its</i>
T/1.	<i>we</i>	<i>us</i>	<i>our</i>	<i>ours</i>
T/2.	<i>you</i>	<i>(you)</i>	<i>your</i>	<i>yours</i>
T/3.	<i>they</i>	<i>them</i>	<i>their</i>	<i>theirs</i>

A névmási tárgyeset formái nem csupán a tárgyat jelölik az angolban: az előjárószókat is a névmások tárgyesete követi (pl. *with him* 'vele, férfival', *about her* 'róla, nőről'). A birtokos eset az egyetlen, amely felismerhető végződéssel rendelkezik a főneveken is: 's („aposztróf s”), pl. *Mary's father* 'Mária apja', *the girl's new dress* 'a lány új ruhája'.

A flektáló nyelvekkel szemben az agglutináló nyelvekben jóval több esetet különböztetnek meg, pl. a törökben 6-ot, a finnben 15-16-ot, a magyarban pedig legalább 18-at. De nemcsak az esetek száma különbözik az agglutináló és a flektáló nyelvekben, hanem az esetragok morfológiai tulajdonságai is: az agglutináló nyelvekben a névszó grammatikai kategóriáinak mindegyikét külön, egymástól jól elhatárolható toldalékok fejezik ki, tehát az esetragok egyjelentésűek (ún. monomorfémák), tehát csak az eset kategóriáját jelzik, pl.

magyar: *ház* (szótő) – *ak* (többes jel) – *-nak* (esetrag, datívusz)

Ezzel szemben a flektáló nyelvekben a névszó ragja nemcsak a szó esetformájára utal, hanem gyakran a nyelvtani nem, a szám és az eset jelölése egyetlen többfunkciós (kumulatív) toldalékkal történik, pl.

orosz: *дом* (szótő) – *-ам* (esetrag: 'többes szám + hímnem + datívusz').

Az esetek száma a magyarban

Hogy hány eset van a magyarban, az a vizsgálódások szempontrendszerétől, illetve bizonyos toldalékmorfémák grammatikai státusának megítélésétől függ (képző? vagy rag?): a leíró grammatikák általában 18 és 28 közé teszik az esetek számát.

Vannak szintaktikai esetek (az alanyeset, a tárgyeset és a részeshatározó eset), amelyek funkciói a mondattani viszonyokból kikövetkeztethetők. A többi eset abban különbözik tőlük, hogy azok jellegzetes szemantikai funkcióikkal rendelkeznek: mivel a mondattani szerkezetből nem következtethetők ki, ezért az egyes igék lexikai jellemzésében kell őket megadni. Ezek a szemantikai (vagy lexikai) esetek. A magyarban a helyhatározói funkció a leggazdagabb: a helyhatározók két csoportba oszthatók aszerint, hogy helyet (szuperesszívusz, inesszívusz, adesszívusz) vagy irányt (szublatívusz, delatívusz, elatívusz, illatívusz, allatívusz, ablatívusz, terminatívusz) jelölnek, tehát 10 helyhatározós esettel kell számolnunk, hiszen a magyarban szigorúan és következetesen elkülönülnek a *hol?*, és a *hová?* /

honnan? kérdésre felelő határozóragok, amelyek képesek kifejezésre juttatni a belső zárt térhez tartozást (pl. *-bAn*, *-bA*, *-bÓl*), a felülethez köthető helyviszonyokat (pl. *-(O)n*, *-rA*, *-rÓl*), illetve a valami mellettiséget (a közelben létet/levést, pl. *-nÁl*, *-hOz*, *-tÓl*).

A magyar esetragok rendszerét a következő táblázat foglalja össze:

FŐNÉVI ESETRAGOK		
Az eset neve	Az eset ragja	Példák
SZINTAKTIKAI ESETEK		
1. alanyeset (nominatívusz)	Ø	<i>A diákØ okos.</i>
2. tárgyeset (akkuzatívusz)	<i>-(V)t</i>	<i>diákot</i>
3. részes eset (datívusz)	<i>-nAk</i>	<i>diákonak</i>
SZEMANTIKAI ESETEK		
4. eszköz- és társhatározós eset (insztrumentális, komitatívusz)	<i>-vAl</i>	<i>kanállal, diákokkal</i>
5. ok- és célhatározó eset (kauzálisz-finális)	<i>-ért</i>	<i>kenyérert</i>
6. eredményhatározó eset (transzlátívusz-faktívusz)	<i>-vÁ</i>	<i>porraá (zúz vmit)</i>
Helyet jelölő szemantikai esetek		
7. „belviszony eset” (inesszívusz)	<i>-bAn</i>	<i>szobaban (a belsejében)</i>
8. „rajtalevés eset” (szuperesszívusz)	<i>-(O)n</i>	<i>asztalon (a felszínén)</i>
9. „közelében levés eset” (adesszívusz)	<i>-nÁl</i>	<i>asztalonál (a közelében)</i>
Írányt jelölő szemantikai esetek		
10. „belső közelítő eset” (illatívusz)	<i>-bA</i>	<i>szobaba (a belsejébe)</i>
11. „ráhelyezés eset” (szublatívusz)	<i>-rA</i>	<i>asztalora (a felszínére)</i>
12. „külső közelítő eset” (allatívusz)	<i>-hOz</i>	<i>asztalohoz (a közelébe)</i>
13. „távolító eset” (elatívusz)	<i>-bÓl</i>	<i>szobaból (a belsejéből)</i>
14. „eltávolítás eset” (delatívusz)	<i>-rÓl</i>	<i>asztaloról (a felszínéről)</i>
15. „távolító külviszony eset” (ablatívusz)	<i>-tÓl</i>	<i>asztalotól (a közeléből)</i>
16. „határeset” (terminatívusz)	<i>-ig</i>	<i>asztaloig</i>
Állapotot jelölő szemantikai esetek		
17. „állapoteset” (esszívusz-formális)	<i>-ként</i>	<i>tanároként</i>
18. „szerepállapot eset” (esszívusz-modális)	<i>-Ul</i>	<i>feleségul (vesz)</i>

MELLÉKNÉVI ESETRAGOK		
19. módhatározó (modálisz)	-(A)n,	<i>magasan</i>
	-Ul	<i>kényelmetlenül</i>

Mivel a birtokviszonynak morfológiailag nincs saját esetjelölője (a birtokost morfológiailag a nominatívusz *Ø* ragja vagy a datívusz *-nA*k ragja jelöli, pl. *a diákØ könyve ~ a diáknak a könyve*), ezért a fenti esetformák között genitívuszi toldalék nem szerepel. A többi esetragtól különböző genitívuszi esetjelölő hiánya azonban nem jelenti azt, hogy a genitívusz mint esetviszony nem létezik a magyar esetrendszerben (minderről részletesebben l. 17. fejezet).

A magyarban egyes toldalékok grammatikai státusának megítélése bizonytalan: mindez egyrészt a toldaléktípusok elméleti alapokon nyugvó elkülönítésének, másrészt a főnévi esetragok pontos meghatározásának (a névutóktól, a képzőktől, más, nem főnévi ragoktól való megkülönböztetésének) bizonytalanságával magyarázható. A többféleképpen megítélhető névszói toldalékok átmenetet jelentenek a névszói esetragok és a képzőszerű elemek között, ezért képzőszerű ragoknak nevezzük. Használatuk korlátozottabb a ragokénál, a velük ellátott névszók a mondatban elsősorban szabad határozók (vonzatként ritkán fordulnak elő). Ezek a következők:

FŐNÉVI ESETRAGOK		
Az eset neve	Az eset ragja	Példa
1. „módeset” (formálisz)	<i>-képp(en)</i>	<i>példaképp(en)</i>
2. „időeset” (temporálisz)	<i>-kor</i>	<i>karácsonykor</i>
3. „osztóhatározó” (disztributívusz)	<i>-(V)nként</i>	<i>csoportonként</i>
4. „társhatározó” (szociatívusz)	<i>-stUl</i>	<i>lovastul</i>
5. ismétlődő időhatározó (disztributívusz-temporálisz)	<i>-AntA</i>	<i>nyaranta</i>
MELLÉKNÉVI ESETRAGOK		
6. „mód-állapothatározó” (modálisz-esszívusz)	<i>-lAg</i>	<i>egyéniileg</i>
7. „számhatározó” (multiplikatívusz)	<i>-szOr</i>	<i>öttször</i>

Esetjelölés a magyarban

A magyarban az esetjelölés tipikusan szintetikus, morfológiai jellegű, azaz esetragok segítségével történik, pl. *Átadok a diáknak* (datívusz) *egy könyvet* (akkuzatívusz). A határozói viszonyok egy részét azonban analitikusan, névutós szerkezetekkel is kifejezhetjük, pl. *Az asztal mellett* (adesszívusz) *állok*, sőt néha a magyarban is van szerepe a szórendnek az esetjelölésben: mivel a birtokos személyjeles főnév E/1-ben és E/2-ben tárgyrag nélkül ($\emptyset$ -raggal) is képes tárgyi (akkuzatívuszi) pozíciót betölteni, így a nominatívusz és az akkuzatívusz egybeesése a mondat kétértelműségéhez vezetne. Ezt az alany és a tárgy tipikus szórendi helye alapján oldjuk fel, azaz a $\emptyset$ -ragos főnevek közül az ige előttit az alanyeset, az ige után állót pedig a tárgyeset kifejeződésének tekintjük, pl. *A kutyám* $\emptyset$ (nominatívusz) *kergeti a macskám* $\emptyset$ (akkuzatívusz) 'A kutyám kergeti a macskámat'.

17. MIÉRT NINC BIRTOKOS ESET (GENITÍVUSZ) A MAGYARBAN?

„Az eset körüli viták az 1960-as évektől az ezredfordulóig megmaradtak a morfológiai megközelítés keretein belül, és lényegében akörül forogtak, hogy a magyar esetrendszer hány esetből áll” (Ladányi 1988: 522), azaz hány toldalék tekinthető esetragnak. Kiefer (1987) mutatott rá először egyrészt arra, hogy az esetragok szerepe nem pusztán morfológiai szempontból vizsgálándó, hanem a szintaxis bevonásával, másrészt arra, hogy az esetformát (mint morfológiai kategóriát) és az esetviszonyt (mint szintaktikai-szemantikai kategóriát) kívánatos megkülönböztetni egymástól.

(1) Az esetforma az esetviszony formai jegye, amelyet a magyar nyelv morfológiailag jelöl (pl. esetragokkal, névutókkal, névmási határozószókkal), pl. *találkozik valakivel, leül a **fa alá, onnan indul***. Az affixum a főnévi (vagy főnévi értékű) bővítményen jelenik meg, pl. *level-et ír, a barátai-**val** találkozik*. Az igék vonzatkeretében – az alanyeset $\emptyset$ morfémáját is beleszámítva összesen 18 esetraggal találkozunk. Ez alapján az esetrag definíciója a következő: „Egy toldalék akkor és csakis akkor esetrag, ha előfordul valamely vonzatkeretben” (Kiefer 2006: 75), azaz esetviszonyt fejezzen ki. Egy esetforma több esetviszonyt is kifejezhet, ahogyan egy esetviszony több esetformában is kifejeződhet.

(2) Az esetviszony absztrakt kategória: (tipikusan) az ige (mint alaptag) és kötött bővítménye (vonzata) között fennálló mondattani viszony. Melléknévi és főnévi alaptagra is van példa a magyarban, pl. *büszke **valamire, közepe valaminek***: ilyenkor a bővítmény esetformája a melléknévi vagy a főnévi alaptagtól függ.

A leíró nyelvtanokban (pl. Keszler 2000, Kiefer 2006) az esetragok között nem találunk genitívuszi esetragot. Nem véletlenül, hiszen a magyarban a morfológia szintjén nincs a többi esetragtól különböző, genitívuszi esetjelölő: az uráli alapnyelvre rekonstruált genitívuszi **-n* ragot vagy annak szabályos hangtani fejleményét a nyelvcsaládnak csak néhány tagja őrizte meg (pl. finn, mordvin, kamasz), a magyar nem tartozik ezek közé. A magyarban a birtokviszonynak morfológiailag nincs saját esetjelölője (az esetformák között nincs genitívuszi esetrag), ezért a genitívuszi funkción két névszói rag osztozik (a nominatívusz $\emptyset$ ragja és másodlagos fejlődés eredményeképpen a datívusz *-nAk* ragja). „Ha különböző esetviszonyok egy esetformában esnek egybe, szinkretizmusról beszélünk. A magyar birtokviszony morfológiai kifejeződésének

sajátossága, hogy nemcsak a részeshatározói viszony kifejeződésével, a datívusszal, hanem az alanyi viszony kifejeződésével, a nominatívusszal is egybeeshet, azzal is szinkretizmust mutat” (Ladányi 2008: 530).

Az esetviszony és az esetforma elkülönítése azért is hasznos, mert így lehetségessé válik a genitívuszi (-*nak/-nek*) eset és a datívuszi (-*nak/-nek*) eset megkülönböztetése (vö. Kiefer 1987: 481). A többi esetragtól különböző genitívuszi esetforma hiánya azonban nem azt jelenti, hogy a genitívusz mint esetviszony nem létezik a magyar esetrendszerben.

A birtokviszonyt a magyarban [birtokos + birtokszó] szerkezettypussal fejezzük ki. Ebben a szerkezetben az esetjelölésnek nem a megszokott (prototipikus) formájával találkozunk: a birtokviszonyt kötelező jelleggel nem a birtokoson, hanem a birtokszón jelöljük (ez a megoldás egyébként az agglutináló nyelvek tipológiai jellemzője, pl. török). Hogy ez a jelölésmód maradt fenn, „annak talán az lehetett az oka, hogy egy szintén *n* hanggal jelölt szuffixumnak fontos szerepe lett a helyhatározó ragok között” (Kiefer 2006: 300).

A birtokos jelzős szerkezetek rekonstruálása a következőképpen képzelhető el (Gallasy – Haader – Horváth 2018 alapján):

A birtokos jelzős szerkezetnek két típusa élt az alapnyelvben:

(1) a főnévi jelzőjű szerkezet, amelyben a jelző és a jelzett szó (alaptag) is eredetileg ragtalan volt, pl. *fa ág* 'a fá(nak az) ága', *vad nyom* 'a vad(nak a) nyoma'; ez a szerkesztésmód (amelyben mind a birtokos jelző, mind az alaptag jelöletlen) mára már csak összetett szavainkban van meg, pl. *faág, hegyhát* és

(2) a személyes névmási jelzőjű szerkezet: a birtokost jelző, eredetileg a jelzett szó (alaptag) után álló személyes névmások valószínűleg már az alapnyelvben birtokos személyjellé váltak, és a birtokszóhoz tapadtak, tehát a **ház te > házad* folyamat zajlott le. Mivel a személyjeles forma nem tette lehetővé a birtokos kiemelését, ezért az ősmagyar korban ismét megjelentek a birtokos jelzői szerepű személyes névmások, csak hogy most már a személyjeles alakok előtt, pl. *én házam, te házad, ő háza*. Mivel a 3. személyben a névmás nem minden szövegkörnyezetben azonosította pontosan a birtokost, ezért ilyenkor főneves szerkesztésre volt szükség, pl. *ember háza, fiú háza*. Így hatoltak be a személyjeles alakok a főneves típusba, majd ott a névmásos szerkesztésmód mintáját követve gyorsan elterjedtek. A változás a következőképpen zajlott le (E/3. személyben):

- **ház ő* (személyes névmás) >
- *háza* (birtokos személyjel) >
- *ő* (személyes névmás a birtokos nyomatékosítására) *háza* (birt. személyjel) >
- *ember* (a birtokos azonosítása főnévvel) *háza* (birtokos személyjel).

A birtokviszony kétszeres jelölése (az *embernek háza* típusú szerkesztésmód) az ősmagyar kor kései szakaszában jöhetett létre. Kialakulása a birtokos jelző és a birtokszó szórendi kapcsolatának fellazulásával magyarázható: az eredetileg szoros szerkezetbe más mondatrészek ékelődhetek be, pl. *Ember [hosszú időn keresztül épült] háza* > (Az) *embernek hosszú időn keresztül épült háza*: ilyenkor a birtokos jelző toldaléka (-*nAk*) világosabbá, átláthatóbbá tette a szerkezettagok közötti összefüggést. Szükség lehetett a kétszeres jelölésre akkor is, ha több birtokos jelzős szintagma egymásba fonódó láncot alkotott, pl. *fa ága törése zaja* → *fa ága törésének a zaja*. „Az ősmagyarra még aligha volt jellemző a birtokos jelzőnek a hátravetése, és az ebből adódó kétszeres viszonyjelölés: *ága (a) fának*” (Horváth 2003: 247). A birtokos jelző -*nAk* ragja a részeshatározó rag funkcióbővülésével keletkezett. Ez a szerepváltás könnyen vébemehetett, ugyanis a -*nAk* rag már korábban is gyakran jelölhetett olyan személyt, akinek a cselekvés a birtokába juttat valamit, pl.

lovat hoz fiúnak (a részeshatározó ragja) *házához* →

lovat hoz fiúnak (a birtokos jelző ragja) *házához* (vagyis a *fiúnak* az igei állítmány részeshatározói bővítményéből a helyhatározó jelzője lett).

Már korai nyelvemlékeinkben is találunk példákat kétszeres jelölésre, pl. HB. *halal^{nec} halalaal holz*, GyS. *eleek^{nek} ... vrukfege* 'élőknek öröksége'. „Az ősmagyar korra olyannyira elterjedt a kétszeres jelölés, hogy alig találunk egyszeres jelölésre utaló adatokat, azok is inkább névmással kifejezett birtokost tartalmaznak” (Fazakas 2008: 94), pl. KeszthK.: 18: *Ew zemey zekenyekre nezne^k*; 1515-1525: *Tereke^{nek} fokafagit rolatok el izte*. A kétszeres jelölés ma is használatos, azonban mindinkább csak ott jelenik meg, ahol elől áll az alaptag, vagy ha a szerkezet tagjai egymástól távol kerülnek a mondatban.

„A birtokos többes számát a névmásos szerkesztésmód 3. személyében már az ősmagyar korban is a birtokszó alakja fejezte ki: (*ő*) *házuk*. A főneves szerkesztésmódban viszont a bővítmény kapott többesjelet, az alaptag egyeztetése pedig valószínűleg ingadozott: (1) *emberek háza*

vagy (2) *emberek házuk*. A korai ómagyar kori adatok aránya arra vall, hogy az ősmagyarban az (1) típus lehetett gyakoribb” (Horváth 2003: 248). Még a 19. században is találkozunk az *emberek házak*-féle szerkezettel (a gyakoribb az *emberek háza*-féle szerkezet mellett). Ez az egészen az újmagyar korig fennmaradt ingadozás azzal is magyarázható, hogy a nyelvtanítók az alaptag egyeztetését szorgalmazták. Ma a birtokos jelzős szintagmában a nem egyeztetett szerkezetet használjuk, az egyeztetés elmaradása az alaptagon – úgy tűnik – nem zavarja az anyanyelvűek kommunikációját. Ez a „következtetlenség” (a többes szám egyszeri jelölése: *az emberek háza* vs. *az ő házuk*) azonban kissé zavarba ejti a magyarul tanuló külföldieket.

Az *-i* birtoktöbbséítő jel beépülése a birtokos személyjelezés paradigmájába lassú folyamat volt, csak az ómagyar korban zárult le.

A mai magyar nyelvben – attól függően, hogy a birtokviszonyt a bővítményen (a birtokoson) jelöljük vagy nem, (1) egyszeresen vagy (2) kétszeresen jelölt szerkezeteket hozhatunk létre, pl.

- (1) *a ház teteje*: a birtokos (*házØ*) a nominatívusszal egybeeső alaplakban áll, a birtokviszonyra az alaptagnak (*tető*) a birtokos számát és személyét, illetve a birtok számát jelző ún. egyeztető morfémája (*-je*) utal;
- (2) *a háznak a teteje*: a birtokoson (*ház*) lévő *-nak* toldalék (a birtokos jelző ragja) fejezi ki a birtokosságot, valamint az alaptag (*tető*) egyeztető morfémája (*-je*). Ez a kétszeresen jelölt szerkezet jóval lazább: a [birtokos + birtokszó] szórend felcserélődhet (pl. *a háznak a teteje* ~ *teteje a háznak*), illetve a birtokszó elszakadhat birtokos személyjeles birtokszavától (pl. *a háznak az évekkel ezelőtt kijavított teteje*): a datívuszragos birtokos „minden távolodás esetén veszít genitivusi funkciójából és közeledik ahhoz, amit legcélszerűbb birtokos részeshatározónak neveznünk” (dativus possessivus) (Elekfi 1993: 37).

A birtokosság (mint esetviszony) jelölésének nemcsak morfológiai jelei vannak, hanem sajátos, a morfológián túlmutató módjai is: a sorrendiség és a közelség. A sorrendiségnek, illetve a közelségnek abban van szerepe, hogy a birtokos jelző ragját kell-e jelölni vagy sem. Ezek mind hozzájárulnak a birtokviszony felismeréséhez (vö. Ladányi 2018: 583).

18. MI A MAGYARÁZATA ANNAK, HOGY A BIRTOKOS SZEMÉLYJELES FŐNÉV (E/1-2.-BEN) TÁRGYRAG NÉLKÜL IS BETÖLTHET TÁRGYI FUNKCIÓT A MONDATBAN?

Keresem a szemüvegem(et), Látom a fiad(at)

Az E/1.-ben és E/2.-ben jelentkező $\emptyset$ (zéró fokon megjelenő) tárgyrag háttere kérdéses. A *Veszem a nyilam- $\emptyset$, Látom a fiad- $\emptyset$* típus minden bizonnyal igen régi.

A két személy közül az egyes számú második személyű formát tudjuk nehézség nélkül magyarázni: mivel az E/2. birtokos személyjel és a *-t* tárgyrag az ősmagyar kor elején alakilag egybeesett (és funkciójuk is azonos volt), a birtokos személyjel önmagában is alkalmas volt arra, hogy mindkét funkciót magába sűrítse. E jelenség számos rokon nyelvben fellelhető: ahol az uráli **-m* accusativusrag megőrződött (a legtöbb rokon nyelvben megőrződött), ott az E/1. birtokos személyjeles alak legtöbbször ragtalan formában is jelölheti a tárgyat. Jóval kevésbé világos a magyar *-m* (E/1.) birtokos személyjel effajta használatának háttere, ugyanis az uráli **-m* akkusativusznak a magyarban nem mutatható ki folytatása. Visszaszorulása valószínűleg már az ugor korban megkezdődött (pl. az osztják sem ismeri). „Valószínű, hogy a tárgyrag használata a genitivus ragjához hasonlóan nem volt teljesen automatikus, esetleg csak határozott tárgy esetén használták, hisz a tárgy jelölését a mai nyelvekben is meglehetősen sok szempont – többek között a tárgy határozottsága – befolyásolja” (Kiefer 2006: 300).

A magyar tárgyrag (*-t*) eredeztetése kettős:

- (1) azonos a *t-* kezdetű mutató névmással,
- (2) azonos az E/2. birtokos személyjellel, melynek eredeti formája ugyancsak **t $\ddot{o}$* volt.

Ez utóbbi származtatását a funkció oldaláról az támogatja, hogy a birtokos személyjelek is determináló funkcióval rendelkeznek (számos rokon nyelvből idézhetők példák, amelyekben e kettős érték világosan felismerhető, pl. osztják *juxem* 'fám' és 'a fa'). A *-t* tárgyrag eleinte csak a határozott tárgy jelölésére szolgált.

Amennyiben a *-t* tárgyrag az **m* akkusativusragot váltotta fel, a korábbi időszakból mintegy átöröklődhetett az *-m* morféma funkciósűrítő értéke, s ez akkor is fennmaradhatott, amikor maga az *-m* tárgyragként

már kiszorult a használatból. Ez esetben az E/1. és az E/2. alak azonos viselkedését lényegében azonos (csak más-más időszakban ható) funkcionális ok idézte elő.

Érdemes számolni az analógia szerepével is, tehát E/1. és E/2. alakok egymásra hatásával, és az *engem* / *téged* névmások közös alakító hatásával, amelyek saját paradigmájukban épp olyan különállást mutatnak, mint főnévi megfelelőik, azzal a különbséggel, hogy kizárólag tárgyra utalnak, mégpedig ragtalan formában.

19. ÁLLHAT-E RAGTALANUL MELLÉKNÉV
HATÁROZÓI FUNKCIÓBAN?

A névszó általában viszonyító eszköz segítségével (határozóraggal vagy névutóval) tud határozóként beépülni a mondatba (pl. *hétfő-n*, *szobá-ban*, *öt-kor*, *március-ig*, *az asztal alatt*), ritkán azonban ragtalan névszó is előfordul határozói szerepben, pl. *Harmadik nap-Ø a nád megzörrent megetté* (Arany), Két *hónapja-Ø* tanulok magyarul.

A nyelvi ökonómia kérdéskörébe tartozó (folyamatos) változás, hogy egyes melléknemek is olykor-olykor ragtalanul bukkanak fel határozói jelentésben a beszélt és az írott nyelvben egyaránt, tehát a jelzői és a határozói funkciók összekeveredni látszanak: ilyenkor a korábban világosan elkülönülő alaki kettősség eltűnik.

A kettős (jelzői és határozói) funkciójú szavak létezése nem új fejlemény nyelvünkben. Beszédes példa erre a fosztó- és tagadóképzős melléknemek története. A nyelvtörténeti adatok birtokában biztosan állítható, hogy a *-t(A)lAn* képzővel ellátott szavak eredetileg határozószók voltak (*-tAl* [fosztóképző] + *An* [határozórag]), pl. ÓMS. *Sydou myth thez turuentelen / fyom merth hol byuntelen* mondatban a *turuentelen* és a *byuntelen* határozószó volta többé-kevésbé biztosnak mondható (bár nem tudjuk rekonstruálni a hangsúlyviszonyokat): 'Zsidó, mit tész törvénytelen(ül), fiam mért ha büntelen(ül)'. Ezeknek a határozószóknak a melléknévvé válása már az ősmagyar korban megindulhatott (D. Máta 2003: 222).

Ezek a *-t(A)lAn* képzővel ellátott szavak mondatbeli helyzetük folytán később gyakran jelzőnek (*-t(A)lAn* képzős ragtalan melléknévnnek) tűntek fel a beszélő számára, pl. *A szerencsétlenség hirtelen történt / Hirtelen megfájdult a fejem* mondatokban a *hirtelen* határozószó („Hogyan történt a szerencsétlenség?” / „Hogyan fájdult meg a fejem?”). A *Hirtelen szerencsétlenség történt / Hirtelen szél támadt* mondatokban a *hirtelen* – hangsúlyozástól függően – nemcsak határozói („Hogyan történt?” / „Hogyan támadt?”), hanem jelzői értékű is lehet: „Milyen szerencsétlenség történt?” / „Milyen szél támadt?”. Végül *A szerencsétlenség hirtelen volt* kijelentésben pedig a *hirtelen* nemcsak határozóként értelmezhető, hanem az összetett állítmány névszói részeként is.

Ugyan a fosztó- és tagadóképzős származékok esetében a határozóból melléknévvé való átértékelődés folyamata mára végbement, ennek

ellenére még mindig meglehetősen nagy számban találunk közöttük kettős szófajú, jelzői és határozói funkciójú lexémákat. A népnyelv és a költői nyelvhasználat is őrzi a *-t(A)lAn* határozói funkciójú használatát, pl. *Kegyetlen* ('kegyetlenül') *fáj a lábam* (kisújszállási népnyelv) vagy *Ottan némán, mozdulatlan* ('mozdulatlanul') *álltam, / Mintha gyökereket vert volna lábam* (Petőfi: A Tisza), *Párisba tegnap beszökött az Ősz. / Szent Mihály útján suhant nesztelen...* ('nesztelenül') (Ady: Párisban járt az Ősz), sőt a mindennapi nyelvhasználatban sem hangzanak idegenül a határozói funkcióban szereplő pusztá fosztóképzős melléknevek: *Örömtelen* *telnek napjai*, *Váratlan* *jött vendég*, *Szüntelen* *fecseg*, *Hasztalan* *próbálkozik*, *Akaratlan* *is megelőzte*, *Véletlen* *sem okoz fertőzést* stb., jóllehet általánosabb az *-Ul* módhatározóraggal megtoldott forma: *örömtelenül, váratlanul, szüntelenül, véletlenül* stb.

A fenti példákban a jelzői és a határozói funkciók keveredése kettős tendencia szemléletes példájának tekinthető: egyrészt nyelvtörténeti tény, hogy bizonyos funkciók időnként összekeverednek (minek következtében funkcióváltás is végbemehet), másrészt megfigyelhető, hogy a nyelv általában igényt tart a funkciók elkülönítésére. A fosztó- és tagadóképzős formák esetében például – a határozói és a jelzői funkciókülönbség elhomályosulásával – újabb elemre volt szükség, az *-Ul* határozóragra, amely az elhomályosuló határozói funkciót ismét világossá tette.

Napjainkban a fosztó- és tagadóképzős származékokon kívül egyéb határozórag nélküli melléknevek is gyakran bukkannak fel határozói funkcióban a mondatban, pl. *biztos elmegyek* (= *biztosan*), *borzasztó megijedt a szegény ember* (= *borzasztóan*), *egész jó* (= *egészen*), *jobb szeretem* (= *jobban*), *kész vagyok megtenni* (= *készen*), *Illik kendnek rettenes* (= *rettenetesen*) / *Hogy egy kicsit himlőhelyes, valószínű elmegyek* (= *valószínűleg*), az idegen eredetű melléknevek határozórag nélküli határozói használatáról nem is beszélve, pl. *abszolút, intuitív, explicit, implicit, direkt* (= *abszolúte, intuitíve, explicite, implicate, direkte*). Ez utóbbi, latin eredetű példák esetében a szófaji alapú árnyalatnyi megkülönböztetés eltűnése érthetőnek tűnik, hiszen a magyar anyanyelvű beszélőtől általában nem lehet számonkérni idegen nyelvi grammatikai ismereteket.

Elképzelhető, hogy a két – valójában különböző értelmű – változat közötti különbséget azért érezzük elhanyagolhatónak, mert bizonyos határozószó-típusokban nem ritka jelenség az *-An* (módhatározói) rag elmaradása, elsősorban persze akkor, ha a ragtalan alak is határozószói

értelmű. Ezekben az esetekben a képzőszerű ragmorféma ottléte vagy hiánya nem változtatja meg a szó jelentését, ezért szótáraink általában alakváltoztatként kezelik őket. Az *-An* toldalékos alakok természetesen világosabban jelölik a kérdéses szavak határozói szerepét, de kétségtelen, hogy a toldalékmorféma nélküli alakok is határozószói jelentésűek. Ebbe a típusba tartoznak pl. a *hogyan* ~ *hogyan*, *akképp* ~ *akképpen*, *mindenképp* ~ *mindenképpen*, *semmiképp* ~ *semmiképpen*, *épp* ~ *éppen*, *rég* ~ *régen*, *így* ~ *ígyen*, *úgy* ~ *úgyan*, *oszt* ~ *osztán* 'asztán' (nyelvjárási alak), *hétfő reggel* ~ *hétfőn reggel*, *este* ~ *ezen az estén*, *vasárnap* ~ *ezen a vasárnapon*.

A jelzői és a határozói funkciók összekeveredése jellemzi a *valószínűleg*, *hogyan* ...-féle szerkezeteket is. Az utóbbi időben egyre gyakrabban hallhatunk ilyesféle kifejezéseket:

Valószínűleg, hogy sikerül.

Nyilván, hogy igaza van.

Természetesen, hogy nem tudhatta.

Bizonyára, hogy meg fogjuk szokni az új munkát.

Van olyan nyelvtani szabályunk, amely azt írja elő, hogy *hogyan* kötőszós mellékmondat csak névszói állítmányhoz csatlakozhat, határozóhoz viszont nem. A *valószínűleg, hogyan...*, *nyilvánvalóan, hogyan...*, *természetesen, hogyan...*-típusú szerkezetek kontaminációnak az eredményei, amelyek két szerkezetből vegyültek: az egyik a *valószínű / nyilvánvaló / természetesen, hogyan segít...*, a másik a *valószínűleg / nyilvánvalóan / természetesen segít...*. Többen is kifogásolták ezt a felemás szerkezetet (Kovalovszky 1970, E. Abaffy 1976, Grétsy 1994), amely ugyan valóban ellentmond az említett szabálynak, de valószínűleg olyasfajta változásnak lehetünk tanúi, amelyet nyelvünk történetében már tapasztalhattunk: módhatározóragos alakok egy idő után elvesztik határozói jellegüket, s melléknévvé válnak (Kontra 1988).

20. PÉCSETT VAGY PÉCSEN?

Az irányhármasságról

A tér, a helyviszonyok érzékelése közös emberi élményeink közé tartozik, és – a tapasztalatok szerint – ezt az élményt a különböző nyelvek más-más módon tükrözik. A magyar nyelvnek – a magyarul tanuló külföldiek által is – sokat méltatott logikussága talán legerősebben a helyviszonyok rendszerében érhető tetten: a valóság térviszonyait nyelvünk a lehető legpontosabban tükrözi vissza. Ez az oka annak, hogy a magyarban a helyviszonyok rendszere meglehetősen szövevényes, szemben pl. az indoeurópai nyelvekkel, amelyekben nem különülnek el szigorúan és következetesen a *hol?* és *hová?* kérdésekre felelő prepozíciók. Nyelvünk a valóság térviszonyait nagyon pontosan igyekszik visszatükrözni: „az irányokat, helyviszonyokat kifejező, *hol?*, *hova?*, *honnan?* kérdésre felelő helyhatározói ragjaink 3x3-as rendszere szép, szimmetrikus elrendezésű, s cizelláltan jeleníti meg a belső zárt térhez és a felülethez köthető helyviszonyokat, amelyekhez még a mellettséget (»közelében levést«) kifejező újabb keletű ragok is járulnak” (Szili 2006: 206). Ez a tagolódás megvan a finnugor nyelvekben (finn, észt, lív, vót, vepsze, karjalai) is. A helyviszonyok rendszere ugyan logikus, de a nem magyar anyanyelvű diákok számára a rendszer gazdagsága, a helyhatározó ragok fényűző bősége, illetve következetes használatuk sok esetben okoz gondot.

Az irányhármasság eredetileg a helyhatározók rendszerében alakult ki. A helyhatározó az alaptagban kifejezett cselekvésnek, történésnek, létezésnek a térbeli körülményeit (színhelyét vagy irányát) határozza meg. Kifejezheti, hol játszódik le, honnan indul ki, milyen irányba, illetve milyen térbeli határig terjed. „A határozók két szempont szerint rendeződnek: (a) az adott (rögzített, statikus) ponthoz viszonyítva az annak irányába történő mozgás, ill. az attól távolodó mozgás szerint; (b) az adott pont, egyed belsejében, a külső felületén, illetve azzal érintkező elhelyezkedés szerint” (Hegedűs 2004: 156).

A helyet jelölő, irányhármasságot kifejező határozóragjaink

<i>HOL?</i>	<i>HOVÁ?</i>	<i>HONNAN?</i>
<i>-ban, -ben</i> (inesszívusz)	<i>-ba, -be</i> (illatívusz)	<i>-ból, -ből</i> (elatívusz)
<i>-n, -on, -en, -ön</i> (szuperesszívusz)	<i>-ra, -re</i> (szublatívusz)	<i>-ról, -ről</i> (delatívusz)
<i>-nál, -nél</i> (adesszívusz)	<i>-hoz, -hez, -höz</i> (allatívusz)	<i>-tól, -től</i> (ablatívusz)
<i>(-t, -Vtt)</i> (lokatívusz)		

A helyhatározóragok többsége kétalakú, magas-mély hangrendű illeszkedést követelő végződés, pl. *-ban, -ben*; *-tól, -től*. Kivétel a négyalakú szuperesszívuszi *-n, -on, -en, -ön* és az allatívusz háromalakú ragja, a *-hoz, -hez, -höz*.

A *hol?* és a *hová?* két, vizuálisan is jól elkülöníthető, statikus, illetve dinamikus szituáció, amelyet a magyarban formailag elég következetesen elválasztunk egymástól. Míg a *hol?* konténer- és felületélményhez kötött helyzet ('bent van valamiben, rajta van valamin'), addig a *hová?* kérdés arra utal, hogy a 'bentlevőség', 'rajtalevőség' csak a jövőben következik be.

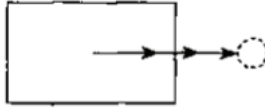
A helyhatározó ragjai kifejezhetnek belső és külső viszonyt. A külső viszonynak van szorosabb ('rajta levőség') és lazább változata ('mellette levőség'). A belső viszony azt fejezi ki, hogy a cselekvés, történés stb. a helyhatározóban kifejezett dolognak a belsejében folyik (vagy onnan indul ki, oda irányul) vagy pedig a felszínén, illetőleg a közelében játszódik le (vagy onnan indul ki, oda irányul).

A belviszonyt a *-bA**n* (inesszívuszi), a *-bÓ**l* (elatívuszi) és a *-bA* (illatívuszi) ragos névszó jelöli.

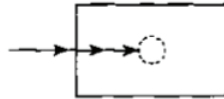
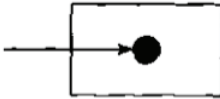
-ban/-ben (in)

-ból, -ből

-ba, -be

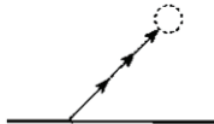

A külviszony szorosabb fokát az $-(V)n$ (szuperesszívuszi), a $-rÓl$ (delatívuszi) és a $-rA$ (szublatívuszi) ragos névszó fejezi ki.

-n/-on/-en/-ön (on)

-ról, -ről

-ra, -re

A külviszony lazább fokát a $-nÁl$ (adesszívuszi), a $-tÓl$ (ablatívuszi) és a $-hOz$ (allatívuszi) ragos névszó jelöli.

-nál, -nél**-hoz, -hez, -böz**

A -t / -Vtt lokatíviszi ragról

Külviszony rag a -t/-Vtt is, amely köznevek végén ma már csak a *hely* és a *táj* főnévhez kapcsolódva fordul elő, pl. *e helyt ~ e helyütt ~ sok helyütt ~ jó helyt (jársz) / ez idő tájt, ebéd tájt, Milyen idő tájt?* (használata névutószzerű). Ez a határozórag ma szórványosan néhány magyarországi helységnév helyhatározói alakjában is előfordul, de minden esetben csak mint választható lehetőség, pl. *Pécsett ~ Pécsen, Győrött ~ Győrben, Székesfehérvárt* (analógiásan: *Székesfehérvárott*) ~ *Székesfehérváron*. Korábban ez a rag jóval gyakoribb volt: a maitól eltérően sok más településnév mellett is használták, pl. *Beregszászt, Eperjest, Fogarast, Szatmárt, Szécsént, Szentmiklóst, Szászvárost, Zilaht* (vö. Zsirai 1937: 27).

Ez az ősi eredetű (a 12. század végétől adatolt) toldalék a primér határozóragok közé tartozik, az ugor korban vált *hol?* kérdésre felelő lokatíviszi raggá. Eredetileg csak helyhatározói funkciója volt. Ma azon kívül, hogy helyhatározóragként bizonyos helynevekkel kapcsolatban használjuk, különböző későbbi, testes ragokban is fellelhető, és a ragszilárdulással keletkezett névmásokban, névutókban, határozószókban is jelen van „megkövült” formában, pl. *itt ~ ott ~ másutt* (névmás), *kint ~ bent, hanyatt, oldalt* (határozószó), *alatt ~ felett* (névutó). Része az *-ért* (kauzálisz-finális), a *-ként* (esszíviszi) és a *-nként* (disztributíviszi) toldalékoknak is.

Az ómagyar korban előfordult mód- és állapothatározói funkcióban is, főleg -s képzős melléknemek mellett, pl. *szorgost* 'sietve, szorgosan',

hűségest 'hűségesen'. Használata szűk körű maradt, ebből alakult ki a szintén ritka (összetett) *-st* képző. Mai köz- és irodalmi nyelvünkben – ebben a funkciójában – már elavult toldaléknak számít, csak néhány határozószó őrzi, pl. *örömet, valamelyest, bizvást* (vö. Zaicz: 2006: 750).

Már a kései ómagyar korban is alig használták egy-egy városnév mellett, de ezt a szerepét – korlátozott körben – máig megőrizte. A *-t/-Vtt* határozórag ma már nem sorolható főnévi ragrendszerünk tagjai közé (vö. Zaicz 2006: 816–817).

A fejezetcímben felvetett *Pécssett* vagy *Pécsen?* dilemmával kapcsolatban azt érdemes tudni, hogy a régiesebb, archaikusabb *Pécssett* forma a 20. század óta egyre kevésbé van jelen a közbeszédben: ez a változás feltehetően a köznevek esetében sokkal gyakrabban használatos kül- és belviszony ragok (*-(O)n* és a *-bAn*) hatására következett be. A ma már (a pécsiek körében is) jóval ritkábban használatos *Pécssett* változatnak van egyfajta ünnepélyes, nosztalgikus csengése: ez a forma természetesen ugyanolyan helyes, mint a *Pécsen* alak. *Pécs* neve mellett a helyhatározóragos alakvariánsok (*Pécsen* v. *Pécssett*) a Magyar helyesírás szabályainak új, 12. kiadásában is megtalálhatóak (2015: 452).

A *-t/-Vtt* határozórag újraéledésére bizonyára nem lehet számítani, de érdekes, hogy a hagyományosan használatban lévő lokatívuszragos alakok analógiájára (elsősorban bizonyos városnevek hangtani hasonlósága miatt) újabb településnevek mellett is elkezdtek használni, pl. *Tác-ott* (a *Vác-ott* mintájára), *Mór-ott* (a *Győr-ött* mintájára).

21. MIÉRT NINCS GRAMMATIKAI NEM (GENUS) KATEGÓRIA A MAGYARBAN?

A grammatikai nem (genus) jelentése

A grammatikai nem (genus) kategóriával a magyar anyanyelvűek általában az idegen nyelvek tanulásakor találkozhatnak először: a német nyelvet tanulók például meglehetősen nehéznek találják a főnévi rendszer elszakítását, hiszen a német főnevek többségének a nemét sem szemantikai szabályok, sem alaktani jelölők nem magyarázzák. Ez pedig a németet idegen nyelvként tanulók számára azt jelenti, hogy a grammatikai nemet jelölő határozott névelőt (*der, die, das*) a főnévvel együtt meg kell tanulniuk, be kell magolniuk. A nyelvtani „nem” tehát nem pusztán a természetes „nem” visszatükrözője, sok esetben – szinkron szempontból vizsgálva legalábbis – tartalom nélküli nyelvtani formává üresedett ki: szavak sokasága mintha megmagyarázhatatlanul, indokolatlanul, önkényesen tartozna az egyik vagy a másik nemhez.

A grammatikai nem (genus) az indoeurópai nyelvek többségében megvan, de nem minden nyelvben található meg. Alig valószínű, hogy ahol ma nincs, ott valaha létezett volna, csak a nyelvek fejlődése folyamán kiveszett: „A nyelvtörténet ugyan határozottan nem bizonyíthatja egyetlen genust nem ismerő nyelvben sem, hogy sohasem létezett, de üres fikció volna ennek ellenkezőjét állítani. Túl sok azoknak a nyelveknek a száma, amelyekben a genusnak nyoma sincsen” (Fodor 1959: 30). Sok nyelvből tehát teljesen hiányzik, vagy azért, mert azokban egyáltalán nem fejlődött ki, vagy azért, mert azokban valaha változatos formákban létezett, de mára kiveszett.

Nemileg explicit nyelveknek nevezzük azokat a nyelveket, amelyekben külön grammatikai eszközök állnak rendelkezésre a nemi különbségek kifejezésére, szemben a nemileg implicit nyelvekkel, amelyekben nyelvtanilag nem jelenik meg a „nem” kategóriája. A magyar nyelvben a grammatikai „nem” rejtetten (implicite) jelenik meg. Ilyen az uráli nyelvcsoporthoz tartozó többi nyelv is: a rokon nyelvek történetében sincs „nem”-re utaló jel, ez a kategória teljességgel hiányzik belőlük. Természetesen a mi nyelveink is meg tudják különböztetni a hím és nőnemű élőlényeket, de más nyelvi eszközökkel, mint ahogyan azt pl. az indoeurópai nyelvekben megszoktuk. Nemileg implicit nyelv még pl. a kínai, a japán, a perzsa vagy a török.

A természetes nemeket (a hím- és nőnemet) megkülönböztető nyelvi eszközök a magyarban

Az élőlényt jelentő főnevek jelentéséből (grammatikai kitevők nélkül is) lehet következtetni a nemükre, ugyanis ezek a lexémák általában valamilyen nemet (sexust) jelentő szemantikai fragmentum(ka)t is hordoznak. A természetes nem többféle módon jut kifejeződésre a nemileg implicit magyarban is: (1) lexikálisan (szókülönbséggel), (2) az ún. változó nemű főnévvel, (3) az ún. közös nemű főnevekkel.

(1) A lexikálisan (szókülönbséggel)

A grammatikai „nem” kategóriáját nem ismerő nyelvek a természetes nemet leggyakrabban lexikális eszközökkel fejezik ki. Mindez jól megfigyelhető pl. a rokon kapcsolatok rendszerében: az azonos viszonyban lévő családtagok, a különféle családi állapotok megnevezései a természetes nemtől függően lexikálisan is elkülönülhetnek egymástól a magyarban is, pl. *anya* ~ *apa*, *húg* ~ *öcs*, *nővér* ~ *báty(a)*, *anyós* ~ *após*, *agglegény* ~ *vénlány*.

(2) Az ún. változó nemű főnevekkel

Az indoeurópai nyelvek az ún. változó nemű főnevek csoportjában („mobilia”) a nemek közötti különbséget a névelő és/vagy a szóvég megváltoztatásával jelölik. Ilyenkor a főnévi fő többé-kevésbé változatlan alakban marad, és nemre utaló képző áll a fő után. Ebbe a csoportba csupán a *-né* képzővel létrehozott asszonynevek tartoznak a magyarban. A polgári anyakönyvezés bevezetésekor (a 19. század végén) a férjes nők névhasználatát a *Kovács Péterné* 'Kovács Péter felesége' forma hivatallossá tételével szabályozták. A férjes asszony tehát felvette férje teljes (vezeték- és keresztnévét, és az ehhez a főhöz járuló képző jelezte a nő megváltozott családi állapotát. Ma már természetesen többféle névforma közül lehet választani.

(3) Az ún. közös nemű főnevekkel

A közös nemű, úgynevezett hibrid főnevek (Corbett 1991: 176–186) mindkét (természetes) nemet jelöl(het)ik szemantikailag.

A magyarban a foglalkozásnevek és a munkahelyi beosztással járó megnevezések között találunk példákat közös nemű szavakra. Ezek nemi szempontból semlegesek: az *igazgató*, a *tanár*, az *orvos*, a *mérnök* (elvileg) vonatkozhat férfira és nőre egyaránt. Az ún. nemsemlegesség azonban gyakran csak fikció, hiszen „ezeknek a szavaknak is van nemi

konnotációjuk, a magas presztízsűek – pl. *igazgató, ügyvéd, képviselő* – férfit, az alacsony presztízsűek – pl. *elárusító, kiszolgáló, ápoló* – nőt idéznek fel” (Huszár 2009: 282).

Az angolhoz és az olaszhoz hasonlóan a magyarban is rendelkezésre állnak olyan lexémák, amelyek fontos szemantikai tartalma a nemi meghatározás, pl. *néni, bácsi, asszony, úr* (pl. *tanár néni, szomszéd bácsi, dékán asszony, tanár úr*). Összetett szavakban elsősorban a *-nő/-lány* utótag utal a nőt jelentő foglalkozásokra, társadalmi státusokra, pl. *tanárnő, doktornő, színésznő, igazgatónő, főnöknő, szövőnő / diáklány, tanuló-lány, szövőlány, eladólány*.

A foglalkozásnevek nőiesítése erősen nyelvspecifikus, mivel a grammatikai nemmel rendelkező nyelvekben ez az igény jóval természetesebb és érthetőbb. Ha a magyarban a biológiai nem jelölve van, az feltehetőleg jóval nagyobb információértékkel bír, mint pl. az indoeurópai nyelvekben. A *katonanő, vadásznő, halásznő, bányásznő, hegesztőnő, akadémikusnő* (nőt jelentő) lexémáknak elsősorban a férfiakkal való szembenállás hangsúlyozása esetén van létjogosultságuk. Ha a biológiai nem mint információtartalom nem releváns, akkor a magyarban a „nemsemleges” (unisex) megnevezések használatosak.

A foglalkozásnevek között akad néhány kirekesztő megnevezés is: ezek olyan (általában női) foglalkozást jelentő szavak, amelyeknek nincs férfira referáló megfelelőjük. Ezeket a foglalkozásokat nagyrészt *nő-* elő- vagy *-nő/-lány/-asszony* utótagú összetett szavak vagy a *néni* lexéma jelölik, hiszen e foglalkozások végzői, munkakörök betöltői eredendően és hosszú időn keresztül kizárólagosan nők voltak, pl. *óvónő, védőnő, szülésznő, gépipróbnő, varrónő, szövőnő, mosónő, takarítónő, (kórházi) nővér, szobalány, konyhalány ~ kézilány, utcalány, háziasszony, WC-s néni*. Kirekesztő „foglalkozásnév” a *kofa* vagy a *ringyó* is, hiszen ezek is alapvetően nőkre utalnak. Ha a fenti munkaköröket férfiak töltik be, nembeli megkülönböztetésükre, megnevezésükre csak részben született megnyugtató megoldás: *óvónő > óvó bácsi(?)*, *nővér > férfi betegápoló / Sanyi nővér / tőkös nővér* (durván bizalmas[kodó]) / *bak nővér* (az utóbbi nyelvjárási adat, Lövéte, Hargita megye), *ringyó > hímringyó*. A *Sanyi nővér* tulajdonnévi kijelölő jelzős szerkezetben a tulajdonnév (mint ismertető jegy) hivatott arra, hogy a nemet jelezze. Ez nem példa nélküli, vö. ang. *tom-cat* 'hím macska' (vö. *Tom* becenév), *nanny-goat* 'nőstény

kecske' ~ *billy-goat* 'bakkecske' (vö. *nanny* 'dajka', amely az *Ann(e)* becenevéből jön, *Billy* 'a *William* beceneve').

Van néhány hasonló módon diszkrimináló, férfi munkavállalóra utaló foglalkozásnév is, pl. *államférfi*, *honatya* (a sajtónyelvben olykor feltűnik a tréfás hangulatú *államnő*, *honanya* is, de ezek természetesen nem oldják meg a terminológiai problémát, vö. Huszár 2009). A presztízshierarchia ellenkező végén pedig ott van a *liftesfiú*. Ha történetesen nő, nevezhetjük-e *lifteslánynak*?

Sokan sürgetik, hogy – amennyire lehetséges – használjunk nemileg semleges szavakat, új kategorizálásokkal végezzük el a szükséges változtatásokat a nemekre vonatkozó negatív konnotáció elkerülése végett. A magyarban e törekvés eredményeként születtek meg az *utcalány* helyett a *szexmunkás* 'a szexiparban dolgozó nő és férfi' vagy az *óvónő* helyett az *óvodapedagógus* 'óvoda korú gyerekek nevelésére képesített nő vagy férfi' vagy a *kórházi nővér* helyett a *betegápoló* / *beteggondozó* 'a betegeket hivatásszerűen gondozó nő és férfi', a *konyhalány* ~ *kézilány* helyett a *konyhai kisegítő*, a *WC-s néni* helyett *mosdóüzemeltető*, a *kofa* helyett a *piaci árus* / *piaci kereskedő* 'piacozó kereskedő' nemsemleges lexémák.

A grammatikai „nem” néhány indoeurópai nyelvben

A grammatikai „nem”-nek nagy szerepe van az indoeurópai nyelvekben, különösen a névszók csoportjában, hiszen a nyelvtani nem és az alaktani rendszer között szoros összefüggés van: sok esetben a grammatikai nem határozza meg a szó ragozását. A grammatikai nem lényegét a nyelvtani egyeztetésben kell keresnünk: a genus olyan alaktani sajátosságokban megnyilvánuló szintaktikai kategória, amely elsősorban a jelző ~ jelzett szó, illetve az alany ~ állítmány egyeztetésében (tehát szintaktikailag) jut kifejeződésre, pl.

- a jelző ~ jelzett szó egyeztetése:
 - n. *guter Vater* 'jó apa' ~ *gute Mutter* 'jó anya' ~ *gutes Kind* 'jó gyerek';
 - or. *хороший отец* 'jó apa' ~ *хорошая мать* 'jó anya' ~ *хорошее животное* 'jó állat';
- az alany ~ állítmány egyeztetése:
 - or. *Журнал лежал-О на столе* 'Az/egy újság (hímnemű főnév) az asztalon volt',

or. *Книга лежал-а на столе* 'A/egy könyv (nőnemű főnév) az asztalon volt',

or. *Письмо лежал-о на столе* 'A/egy levél (semleges nemű főnév) az asztalon volt'. A 'fekszik', 'van' ige a főnevek nemétől függően *лежал-Ø*, *лежал-а* vagy *лежал-о* alakban jelenik meg múlt időben.

A latinban, az újlatin és a szláv nyelvekben morfológiai kitevők, inflexió markerek (végződések) is jelölik a főnév nemét. Az oroszban pl. az élettelen főnevek morfológiai tulajdonságai többé-kevésbé jól körvonalazhatók: a hímnemű főnevek alanyesete jelöletlen, zéró morféma (pl. *стол-Ø*, *отец-Ø*, *товарищ-Ø*), a nőneműek *-а*-ra (pl. *буква*), *-я*-ra (pl. *деревня*) vagy *-ь*-re (pl. *дверь*) végződnek, a semleges nem morfológiai jele pedig az *-о* (pl. *окно*), *-е* (pl. *море*) és a *-мя* (pl. *имя*) végződés. Az olaszban azok a főnevek hímneműek, amelyek egyes számban általában *-о*-ra végződnek (pl. *il maestro* 'tanár', *l'edificio* 'épület'), de ide tartozik számos *-е* végű főnév is (pl. *il giornale* 'újság'). Az olasz nőnemű főnevek többsége *-а*-ra végződik (pl. *la casa* 'ház', *la tavola* 'asztal'), de itt is sok az *-е* végű főnév (pl. *la stazione* 'állomás').

Az indoeurópai nyelvekben – néhány kivételtől eltekintve (pl. francia, orosz) – a grammatikai nem jelentése szinte elveszítette kapcsolatát a természetes (biológiai) nemmel, illetőleg az élő ~ élettelen fogalmakkal (tehát többé-kevésbé tartalom nélküli nyelvtani formává vált). Az olaszban és az oroszban még felfedezhető valamiféle „logikus rend”: a grammatikai nem lexikális és morfológiai meghatározásai kiegészítik egymást, ugyanis a férfit jelentő főnevek többsége hímnemű, a nőt jelentő főnevek többsége nőnemű. E lexémák nemisége jelentésanilag (szemantikailag) motivált, hiszen a jelöltek biológiai neme határozza meg a nyelvtani nemet, pl. n. *der Mann* 'férfi' (hn.), *die Frau* 'nő' (nn.). Ennek ellenére a nemileg explicit nyelvek sem következtetések a nyelvtani nem használatát tekintve: mindkét csoportban jócskán találunk kivételeket (hímnemű névszóragozásban nőnemű szavakat és fordítva), pl. az oroszban hímnemű élőlényt jelentő szavak előfordulhatnak tipikusan nőnemű deklinációban is. Ilyenek az *-а*-ra végződő, férfit jelentő főnevek, pl. *мужчина* 'férfi', *папа* 'apa', *дедушка* 'nagyapapa', *дядя* 'nagybácsi', és fordítva: vannak olyan élőlényt jelölő hímnemű főnevek, amelyek nyelvtanilag nőneműek is lehetnek, pl. orosz *инженер* 'mérnök', *педагог* 'pedagógus', *шофёр* 'sofőr', *врач* 'orvos'. Ha a főnév alapalakjának a

végződése nem jellemző a nemére, a nemet ki lehet következtetni azon szavak alakjából, melyek egyeznek (kongruálnak) vele, mivel azok végződése jelzi a nemet, pl.

- a melléknévi jelző: *старый мужчина* 'idős ember' (hn.), *венгерская салями* 'magyar szalámi' (nn.);
- a főnévre utaló főnévi névmás: *Он хороший мужчина* '(Ő) jó ember' (hn.), *Она выдающийся педагог* '(Ő) kiváló pedagógus' (nn.), *Моя жена хороший инженер* 'A feleségem kiváló mérnök' (nn.);
- az igei állítmány egyeztetéséből is következtethetünk a főnév aktuális nemére: *наш врач вышел* 'Az orvosunk kijött' (hn.) / *наш врач вышла* 'Az orvosunk kijött' (nn.).

A feltételezett logikus rend zűrzavarrá fajulásának bőven akadnak bizonyítékai, ilyenek például az élőlényt jelentő semleges nemű főnevek. Ezek közül a gyereket vagy az állatok kicsinyét jelölő szavak semleges neme még magyarázható is (ti. az egyedfejlődésnek ebben a szakaszában a nemi megkülönböztetés még lényegtelennek tűnik), pl. a németben a 'gyerek' jelentésű *das Kind*, *das Söhnchen* 'fiúcska', a '(kis)lány' jelentésű *das Mädchen* semleges nemű szavak, ahogyan az oroszban az 'állat' jelentésű *животное*, melynek a jelzői is élő semlegesneműként ragozódnak: *одно милое животное* is (sg. acc. *одного милого животного*, pl. acc. *одних милых животных*). Szintén élő jelentő semlegesneműként tartjuk számon, a *дитя* 'gyerek' főnevet, melynek neméről csak a nyelvtörténetből lehetnek adataink, hiszen ez a főnév egyes számban ma már nem használatos (többes száma azonban igen: *дету*), így sosem kap olyan jelzőt, ill. nem kapcsolódik olyan állítmányhoz, amiből ez kiderülne (többes számban pedig az orosz nem különböztet meg nemeket). Nehezebben értelmezhetők az (általában) férfiakra vonatkozó, de csak nőnemű alakban használatos olasz főnevek, pl. *la sentinella* 'őrszem', *la guardia* 'az őrség tagja, rendőr', *la spia* 'kém, spicli' vagy a 'nő'-t jelentő semleges nemű főnevek a németben, pl. *das Weib*⁸ 'asszony, nő, feleség' vagy *das Frauenzimmer* 'nőszemély, némbor, nő'⁹.

⁸ Ez a példa nyelvtörténeti okokra vezethető vissza: a német *Wieb* szó (amelyből a *Weib* kialakult) eredetileg a férjezett asszonyok 'fejkendő'-jét jelentette, amely dolog-fogalomként semleges nemű főnév. Jelentésátvitel történt, ami együtt járt a nyelvtani nem megtartásával.

⁹ A *Frauenzimmer* története is érdekes. Legelső jelentése a kastélynak az a része volt, ahol a főúri hölgy és udvarhölgyei tartózkodtak, de maga a *Zimmer* nem szükség-szerűen csak egy helyiség neve lehetett, hanem nagyobb épületet vagy épületrészt is

A horvátban az élőlényt jelentő, emocionális színezetű jelentéssel rendelkező kicsinyítő képzős főnevek grammatikailag általában semleges neműek (hiszen „kicsi dolgot” jelentenek), de természetes nemük hím-, illetve nőnem, pl. *momce* (< *momak* 'fiatalember'), *djevojce* (< *djevojka* 'lány'), az oroszban ellenben a férfi keresztnemekből kicsinyítő képzővel létrehozott főnevek alakilag nőneműek, pl. *Петя* 'Peti', *Витя* 'Viktorka'. Az oroszban vannak olyan emocionális képzők is, amelyek végződésük alapján semleges neműek, valójában azonban olyan neműek, mint a képzés alapjául szolgáló főnevek, pl. *городушко* 'ronda kis város' (mögötte: *город* 'város' – hn.) vagy *дружбуше* 'országos hírű barát' (mögötte: *друг* 'barát' – hn.). Ezekben az esetekben a természetes nem jelentése hangsúlyosabb, általában felülkerekedik azon a morfológiai jelzésen, mely tipikusan az ellentétes nem ragozására használatos.

Az angol nyelvben a grammatikai nem a legkevésbé reprezentált kategória. Története során főnevei elveszítették utolsó szótagjukat, és ezzel az eredetileg kifejezett három nem jeleit. Egyetlen olyan képző van, amellyel női személynevet lehet képezni egyes férfit megnevező főnevekből: *steward* 'utaskísérő' → *stewardess*, *waiter* 'pincér' → *waitress*, *mister* 'úr' → *mistress* 'úrhölgy'. A determinánsok és a melléknevek sem fejezik ki a nemet. Csak az anaforikus helyzetben álló egyes számú harmadik személyű személyes névmások különböztetik meg a természetes nemeiket és az élettelen főneveket. Az E/3. személyű névmásokat egyeztetni kell azzal a főnévvel, amely helyett állnak, illetve amelyre utalnak pl.

I like Steve. He's great fun 'Kedvelem Steve-et (férfi utónév). Nagyon vicces';

I like Helen. She's great fun 'Kedvelem Helent (női utónév). Nagyon vicces';

jelenthetett. A szó eredetileg ún. nomen collectivum volt, és csak fokozatosan vált az egész nemfogalom jelölőjéből az egyed nevévé (totum pro parte: jelentésszűkülés). E szó a mai németben nőnemű személyt jelent, amelynek ma inkább ironikus, lekezelő jelentésárnyalata van. A 18. században még egyértelműen pozitív, kedveskedő szó volt, amelyet az udvarias, udvari-nemesi nyelvhasználatból fokozatosan kiszorított a *Dame* jövevényszó; a *Frauenzimmer* ezt követően különösebb stilisztikai töltés nélkül női személyt jelentett, majd a 18. sz. végén a *Dame* csak az előkelő hölgyet jelentette, míg a *Frauenzimmer* az alsóbb néposztályokhoz tartozó nőt. A *Dame* azonban az alsóbb osztályok asszonyaira is kiterjedt, a *Frauenzimmer* egyre inkább a perifériára szorult, és kissé pejoratív értelmet vett fel.

I like that game. It's great fun 'Szeretem ezt a játékot. Nagyon szórakoztató'.

Az *it* névmás utalhat a beszélő által ismeretlen nemű kisgyerekekre is:
Look at that baby. It's been sick 'Nézd azt a babát! Beteg volt'.

Van még két névmás (a kérdő: *who?* ~ *what?* és a vonatkozó: *who* ~ *which*), melyek közül az egyik személyre utal annak nemétől függetlenül, a másik pedig élettelen dologra, pl.

Who was the girl who arrived late? 'Ki volt az a lány, aki elkésett?';

What was the dream which came true 'Mi volt az az álom, amely megvalósult?'

A germán nyelvek többségében, a szláv nyelvekben, a latinban és az újlatin nyelvekben, a görögben vagy a kelta nyelvekben az egyes főneveknek van nemük, de nyelvtani „nem”-ük csak nagyon áttételesen van (vagy egyáltalán nincs) kapcsolatban a jelöltek biológiai nemével. Így aztán a természetes nem kategóriájával kapcsolatban nem álló szavak (pl. természeti jelenségek, ember készítette tárgyak, elvont fogalmak) indokolatlanul tartoznak az egyik vagy a másik nemhez. A grammatikai „nem” főként analógia útján, illetve bizonyos hagyományokat követve terjedt ki az életteleneket megnevező főnevekre is, valamint más, a főnévhez igazodó szófajokra is (névelő, melléknév, számnév, névmás, ige), így szinkron szempontból sok esetben a jelölt fogalmak egyedi, „önkéntes” tulajdonsága, amely sem a főnév fonetikai, morfológiai felépítése, sem szemantikai vagy egyéb sajátosságai alapján nem jósolható meg. Hogy egy élettelen főnév milyen nemű, jószerivel megjósolhatatlan: „igen gyakran semmilyen »természetes« logika vagy racionális magyarázat nem fedezhető fel a nemek »kiosztásában«” (Balogh 2009: 2), tehát látszólag nem függ semmitől, bár néhány szabályszerűsége mindenképpen érdemes figyelmet, pl. a következőkre:

(1) A semleges nemű főnevek döntő többsége konkrét (dolog) jelentésű (pl. or. *окно* 'ablak', *стекло* 'üveg') élettelen entitást jelöl (bár előfordulnak élőlényt jelentő semleges nemű főnevek is, minderről l. fentebb).

(2) A nem konkrét entitásokat jelölő ún. absztrakt főnevekhez (pl. 'egyenlőség', 'szabadság', 'szeretet') nem tudunk természetes nemet rendelni. Ezek vélhetően azért nőneműek általában, mert az élő csoport kétfelé fejlődésével „a hímnem az összes olyan fogalom jelölését átvette az ember környezetéből, ami konkrét, a nőnem pedig az új fogalmak

jelölésére lett alkalmas. Ettől kezdve minden olyan fogalomnak, ami nem konkrét, nem valós, megfoghatatlan, a grammatikai neme nőnem lett” (Lehocki-Samardžić 2011: 72).

(3) Ahogy a főnév végződéséből (alaktani jelekből) általában lehet következtetni a nemre (amely meghatározza a főnév ragozási típusát is), úgy néhány képző is nemhez köthető, tehát eligazít bennünket a nemre vonatkozó információval, pl. az angolban az *-ess*, a németben az *-ung*, a *-schaft*, a *-heit* és a *-keit*, a franciában a *-tion*, az olaszban az *-ione* / *-(e)ssa* / *-trice* képzős szavak nyelvtailag nőneműek, a németben a *-chen* képzősek semleges neműek, az *-er* végződésűek legtöbbször hímneműek, az oroszban a *-ость*, *-ица*, *-ша* képzős főnevek nőneműek, míg a *-тель* képzősök hímneműek.

(4) Előfordul, hogy a szójelentésből lehet következtetni a szó grammatikai nemére, pl. bolygók, hajók, szelek, folyók, autómárkák, országok, hónapok nevei több nyelvben is meghatározott neműek.

(5) Léteznek olyan többnemű szavak is, amelyek nemüktől függően különféle jelentéssel rendelkeznek. A németben például a *binden* / *band* / *gebunden* ’köt’ igével összefüggésben lévő főnevek a következő jelentésekkel rendelkeznek: *der Band* ’kötet’, *das Band* (*die Bänder*) ’szalag, pánt, heveder’, *das Band* (*die Bande*) ’bilincs, béklyó, kötelék’, *die Binde* ’kötés, szalag’, *der Bund* ’szövetség’, *das Bund* ’köteg, nyaláb, csomó’. Az olaszban is megszokottak a kétnemű főnevek, melyek jelentése bizonyos esetekben csak kissé változik (poliszém-jelentésűek), pl. *il tavolo* ’asztal’ ~ *la tavola* ’deszka, tábla, lap’, *il mattino* ’kora reggel’ ~ *la mattina* ’reggel’, máskor azonban teljesen eltérnek egymástól (a jelentések homonimák), pl. *il camerata* ’bajtárs, barát, társ’ ~ *la camerata* ’hálóterem (pl. kollégiumban), *il boa* ’óriáskígyó’ ~ *la boa* ’bója’, *il lama* ’láma: tibeti pap vagy állatfajta’ ~ *la lama* ’penge, lap, lemez’. Az oroszban is találhatók eltérő jelentésekkel rendelkező, eltérő nemű paralel formák (részleges homonimák), pl. *взяток* ’mézhozam’ ~ *взятка* ’megvesztegetés’, *занавес* ’színházi függöny’ ~ *занавеска* ’függöny’, *карьер* ’külzíní fejtés’ ~ *карьер* ’karrier’, *овчар* ’juhász’ ~ *овчарка* ’juhászkutya’.

A főnevek nemét egyenként kell elsajátítani, memorizálni. Különösen szembeötlő a logikai rendszertelenség, ha két vagy több nyelv szavainak grammatikai nemét vizsgáljuk, ugyanis nincs két olyan nyelv, amelynek szóállománya a genus szempontjából egybevágó lenne, vö. n. *das Auto* – semleges nemű, holl. *de auto* – hímnemű; a németben a ’Hold’ hímnemű:

der Mond, az újlatin nyelvekben nőnemű, pl. fr. *la lune*, ol. *la luna*; a 'Nap' szó a franciában és az olaszban hímnemű: fr. *le soleil*, ol. *il sole*, a németben nőnemű: *die Sonne*, az oroszban semleges nemű: *солнце*.

E példákból is világosnak tűnik, milyen sok az ingadozás és a véletlenszerűség a nyelvtani nemek kialakulásában. Nem érdemes szabályszerűséget keresnünk, hiszen szinte többnek tűnik a kivétel, mint az olyan főnév, amelynek nyelvtani nemében megfigyelhetjük a morfológiai vagy szemantikai motiváltságot.

22. MIVEL MAGYARÁZHATÓ AZ EGYES SZÁM DOMINANCIÁJA A MAGYARBAN?

Általános vélekedés, hogy az egyes számú szóalak egyetlen dologra vagy személyre utal, szemben a többes számmal, amely egynél több dologra vagy személyre vonatkozik. Általában az egyes szám a jelöletlen forma, a többes szám előállítása pedig – nyelvtípustól függően – történhet toldalékkal (pl. m. *asztal* ~ *asztalok*), flexióval (pl. ang. *foot* ~ *feet* 'láb ~ lábak') vagy reduplikációval (pl. japán *yama-yama* 'hegyek').

Érdekes a magyar nyelvnek az a – minden bizonnyal – ősi sajátossága, hogy benne a fentebb vázolt – hagyományon alapuló – „egyes szám ~ többes szám” szembenállás nem mindig valósul meg élesen: bizonyos esetekben jelöletlen (azaz formailag egyes számú) alak jelentkezik olyankor is, „amikor a valóságvonatkozást tekintve a többség mozzanata kétségtelen, s amikor számos más nyelv – pl. az indoeurópai nyelvek jó része – kötelező jelleggel többes számot használ” (Korompay 1991: 259). A számhasználatnak ezek a ma is érvényben lévő szabályai – az uráli nyelvek és a magyar nyelvtörténet egybehangzó tanúsága alapján – már az ősmagyar korszakban is érvényesültek. Ezek az egyes számú alakok voltaképpen összefoglaló értelműek, a többségre azonban – nyelvünk hagyományai szerint – külön grammatikai eszköz (a többesjel) többnyire nem utal. Lényeges ingadozást csak az ómagyar kori latin hatás indít meg (vö. *mindenszentek, háromkirályok, összes angyalok és szentek* stb.), de a hagyományok komolyabb módosulását az sem idézi elő (vö. Korompay 1991: 270–271). A egyes szám jelentése a magyarban tehát lehet többes is, pl. a *könyv*, a *paradicsom*, az *alma* alak akárhány könyvre, paradicsomra, almára vonatkozhat, így számilag közömbös (indifferens, semleges). Ezzel ellentétben a jelölt alternatíva mindig a többes szám: a *könyvek*, *paradicsomok* alakok vonatkozása mindenképpen többes.

Az egyes számú formák használatát az alábbi esetekben tekinthetjük szokásosnak a magyarban:

(1) Meghatározatlan mennyiségre történő utaláskor, pl. *Virágot / bogyót / epret szedünk* (és nem *virágokat, bogyókat, epreket*), *Paradicsomot / krumplit / banánt veszünk a piacon*, *Rágjuk a körmünket*, *Fogat mosunk*, *Bélyeget / jelvényt / szalvétát gyűjtünk*, *Tetűt ment a hajába*, *A ruhámat megette a moly*, *Folyik a szó belőle* stb. A fenti példamondatok

főnevei jelentéstanilag nem egyes számúak, hanem sokkal inkább határozatlan számosságúak; azaz lehet egy, de lehet több is belőlük.

(2) Több azonosíthatatlan egyedre történő utaláskor, pl. a *Jön a török!*, *A konyhakertet lerágtá a nyúl* vagy az *Inget vettem* mondatokban az egyes számban álló *török*, *nyúl*, illetve az *ing* főneveknek nincs mennyiségi vonatkozásuk. Jelentésükre csak a kontextusból, a szituációból vagy további információkból lehet következtetni. Vonatkozhatnak egyetlen egyedre: 'jön egy török nemzetiségű ember', 'egyetlen nyúl tette tönkre a konyhakertet', illetve 'egy darab inget vettem', de akár többre is: 'jönnek a törökök' (= a fosztogató török katonák csapata), 'a nyulak rágták le a konyhakertet', illetve 'több inget vettem'.

(3) Az anyagnevek használatában is az egyes szám dominanciája figyelhető meg. Bármennyire sok van belőlük, a *hó*, a *sár*, a *homok*, a *szén*, az *olaj*, az *alma*, a *kukorica*, a *paradicsom*, a *tej* stb. akkor is csak egyes számban létezik, pl. *A kukorica már a magtárban van*, *A rozst már learatták*, *Bogyót szed*, *Epret eszik*. A példaként itt szereplő főneveknek nyelvtanilag van ugyan többes számuk, de meglehetősen szokatlannak. A *homok*, *levegő*, *zsír*, *víz*, *tej* többes számát csak akkor használjuk, ha mennyiség helyett fajtát jelölnek, pl. *murvás homokok*, *ipari levegők*, *nyomástűrő zsírok*, *különféle ásványvizek*, *tejek* (pl. *tehéntej*, *kecsketej*, *mandulatej*, *kókusztej*).

(4) A mennyiségjelzős szerkezetekben a főnévi alaptag mindig jelöletlen (egyes számú). Ezekben a szerkezetekben tehát a főnév maga nem, csak a jelzői bővítmény, azaz a mennyiségjelölővel jelölt számosság (amely lehet tőszámnév, határozatlan számnév vagy a *minden*, *mind*, *összes* általános névmás) egyértelműen tud utalni a számbeli viszonyokra, a többség mozzanatára, pl. *öt / sok / minden hajó*. A hagyományos magyar nyelvszokás csak a jelző révén (egyszeresen) fejezi ki ugyanazt a grammatikai tartalmat, amelyet az indoeurópai nyelvek kétszeresen: a jelző és a többes számú jelzett szó révén (vö. m. *öt alma* ~~O~~ ~ ang. *five apples*).

(5) A magyar anyanyelvű gyakran két vagy több dolgot is egységként, egy kategóriaként értelmez. Különösen igaz ez a páros testrészeket és a hozzájuk tartozó ruhadarabokat jelölő szavak esetén, pl. *szem*, *fül*, *kar*, *láb*, *váll* / *cipő*, *csizma*, *papucs*, *harisnya*, *zokni*, *kesztyű* (pl. *fáj a lába*, *szép a szeme*, *cipőt húz a lábára*, *papucsot vásárol*); természetesen ilyenkor is általában egyes számot használunk, bár nem kizárt a többes szám használata sem, vö. pl. *fájnak a lábaim*, „látom... meggrezzenni

lágymellőidet...; újra látom, hogy fakad a kerek fehér köveken fogaidon a tündér nevetés...” (József Attila: Óda).

A páros testrésznevek egységként való felfogását azok a cselekvések is jelzik, amelyek végrehajtásához legalább két egyed szükséges, pl. *szeme közé néz valakinek, idegen kutyanak lába közt a farka, összeüti a bokáját, kezét a szívére kulcsolta, eltalálta szarva közt a tőgyét* (vö. Kertész 1913: 307–313).

A páros testrészekkel kapcsolatos nyelvspecifikus vonás az is, hogy a páros testrészek egyikének megjelölése nem az *egy*, hanem a *fél* szóval történik a magyarban (és a többi finnugor nyelvben), pl. *fél szemű, fél lábbal, fél fogára (!) sem elég*. Ilyesmi az indoeurópai nyelvekben elképzelhetetlen lenne.

(6) Halmozott egyes számú alanyok esetén is használhatunk egyes számú állítmányt, pl. *Mária és Péter is eljött* (értelmi egyeztetéssel: *eljöttek*).

(7) Általában egyes számot használunk akkor is, ha több birtokosnak egy-egy birtokáról van szó, pl. *A képviselők feleségükkel együtt érkeztek a fogadásra* (vö. *A sejkék feleségeikkel együtt érkeztek mondattal*), *A férfiak megemelték kalapjukat* (nem *kalapjaikat*).

(8) Bizonyos kopulatív kifejezésekben a várt többes számú forma helyett egyes szám áll, pl. *Ezek a párok szinonimának tekinthetők* (nem *szinonimáknak*), *Ezeket a lexémákat singulare tantumnak nevezzük* (nem *plurale tantumoknak*).

Az egyes számú használat kedvelése arra enged következtetni, hogy a magyar nyelvhasználó mintha nagy(obb) egységben látná a dolgokat, inkább kategóriákban gondolkodna. Nádasy szerint is „ha a magyar nyelv az egyes számmal olyasmit is jelöl, amiből több van, akkor az nem is »egyes szám« – a név pontatlan. A *könyv* alak akárhány könyvre vonatkozhat, így számilag közömbös, vagyis jelöletlen. (Inkább »semleges számnak« kéne hívni.) A többes szám a jelölt alternatíva: a *könyvek* alak mindenképpen több könyvre vonatkozik” (Nádasy 2003: 192).

23. MI AZ OKA ANNAK, HOGY A '2' SZÁMNEV
KÉT ALAKVÁLTOZATBAN IS ÉL A MAGYARBAN: *KÉT* ~ *KETTŐ*?

Gyakran előfordul, hogy egy-egy szó szótári jelentéséhez több szófaji jelentés is tartozik. Tipikusan kettős, főnévi és melléknévi szófajisággal rendelkeznek a magyarban a népnevek (pl. *magyar*), a színnevek (pl. *piros*) és a számnevek (pl. *öt*).

A számsor második tagja, a '2', nemcsak kettős szófajisággal, de két alakváltozattal is rendelkezik. A *két* ~ *kettő* alaki kettősségnek finnugor gyökere van, mert egy rövidebb és egy hosszabb alakot nemcsak a legközelebbi, obi-ugor nyelvrokaink, a vogulok és az osztjákok különböztetnek meg, hanem a távolabbiak közül például a cseremis, a mordvin, a lapp és néhány szamojéd nyelv (pl. jurák, szelkup, kamasz) is (vö. Honti 2015: 556).

A fentebb említett nyelvek – köztük a magyar is – a kettős alakkal különbséget tudnak tenni a '2' melléknévi (attributív) és főnévi (predikatív) használata között, illetőleg a mondatban azok jelzői vagy állítmányi felhasználása között. A *két* számnev melléknévi jelentésű és használatú, általában mennyiségjelzős szintagmákban fordul elő, pl. *Két diák meg két diák az négy diák, Két testvérem van, Két lány mellett ültem az előadáson*, ezzel szemben a *kettő* főnévi értékben szokott megjelenni a mondatokban, pl. *Kettő meg kettő az négy, Hány testvéred van? – Kettő!, Lányok mellett ültem az előadáson, kettő mellett*. Az utóbbi példában a főnévi értékre utal a névutóhasználat is, hiszen a névutó csak főnév vagy főnévi szerepű szó után következhet.

A finnugor nyelvekben a nem-attributív használatú számnevek ősi duáliszjellel (*-ka, *-kä) jöttek létre. A duálisz, azaz a kettős szám az egyes és a többes számhoz hasonló számkategória, amely a cselekvő vagy a birtokos vagy a tárgy kettős számát fejezi ki, s ez többnyire paradigmában rögzül, pl.

	Jelentés
egyes szám 1. személy	én
egyes szám 2. személy	te
egyes szám 3. személy	ő

kettős szám 1. személy	mi ketten
kettős szám 2. személy	ti ketten
kettős szám 3. személy	ők ketten
többszám 1. személy	mi
többszám 2. személy	ti
többszám 3. személy	ők

A duálisz több rokon nyelvben is megőrződött: az obi-ugor nyelvekben, a lappban és a szamojéd nyelvekben. A magyarban is megvolt, az alapnyelvre rekonstruált duálisz jel folytatása a magyarban is kimutatható az állítmányi használatú *kettő* szóban (szemben a jelzői használatú *két* számnévvel), a paradigma azonban nem őrződött meg. A **-ka*, **-kä* számjel a *kettő* szóvégi *ő*-jében realizálódik (a vokalizálódás, azaz a magánhangzóvá válás a szóvégi *-k* esetében nyelvtörténetileg elég közönséges jelenség): (**käkte* > **kättö* > **kätö* 'két' ~) **käktä-kö* > **kättä-γö* > **käte-γ* > **kätte-γ* > **kätteü* > *kettő* 'kettő'.

A magyarul tanuló diákoknak feltűnhet, hogy a mai magyar beszélt változatában néha a jelzőként használt *két* számnév helyett is a *kettő* formát használják, pl. *még kettő forintot kérek, kettő jegyet veszek*. Ennek feltehetőleg az az oka, hogy a beszélő el akarja kerülni a félreértést: ne-hogy *hét*-nek vagy *négy*-nek hallják, értsék a *két* szóalakot. Ezt a formát használjuk számnevek leírásakor (pl. csekken), vagy zajos beszédhelyzetben is, a félreértések elkerülése végett (pl. jegypénztárban, információszolgálatnál), pl. *A vonat kettő óra huszonkettő perckor indul, A jegy kettőezer kettőszáz forintba kerül*.

A duálisz egyébként megvolt az indoeurópai alapnyelvben is, de csak kevés nyelvben őrződött meg, ilyen pl. a szlovén, az izlandi és részben a görög is. Az orosz nyelvben a 13. századig létezett. A mai oroszban rendszerszerűen nem fordul elő, csupán néhány névszó bizonyos alakja őrzi a kettős számot többszámú funkcióban, pl. a páros testrészek neve, pl. *глаз ~ глаза* 'szem', *око ~ очи* 'szem', *ухо ~ уши* 'fül', *плечо ~ плечи* 'váll', *бок ~ бока* 'oldal', *колени ~ колени* 'térd. Néhány számnév ragozásában szintén előfordulnak kettős számú alakok: *оба мальчика* 'mindkét fiú' ~ *обе девушки* 'mindkét lány'.

24. ANALOGIKUS VÁLTOZÁSOK IS LEHETNEK A NYELVI VÁLTOZÁSOK HÁTTERÉBEN?

A nyelvtörténeti kutatások a nyelvi változások lehetséges magyarázó elveként egyrészt a szabályokat, másrészt az analógiát használják. A szabályos változások (pl. „hangfejlődési tendenciák”, hangtörvények) és a rendszerkénszer eredményeként bekövetkező, de attól függetlenül is működő, nyelvi változásokat indukáló analógiás változás kettőssége ma is jelen van a nyelvtörténeti gondolkodásban. Az előbbieket a hangképzés olyan lassú eltolódásának tekinthetők, amelyek adott térben és időben szükségszerűen megtörténnek, de az okaik valójában tisztázatlanok, pl. a „Halotti Beszéd” *pur* szavából hogyan és miért lesz *por*.

Az analógia, azaz a beszélők nyelvérzékének természetes megnyilvánulása, egyfajta hasonlósági alapú mintakövetés is elindíthat nyelvi folyamatokat. Az analógia „az a jelenség, amelynek során egy nyelvi elem egy vele azonos nyelvi szinten található másik elem hatására megváltozik, ahhoz hasonlóvá válik. A hatás általában a gyakoribb, általánosabb alak vagy megoldás felől a ritkább, kivételes irányba hat. Ezért az analógia (a rendszerkénszer egy formájaként) szerepet játszik a rendszerből »kilógó«, szabálytalan nyelvi esetek kiküszöbölésében (az egységesülésben, konvergenciában), mivel azokat az általánosabb mintájára alakítja” (Kugler–Tolcsvai 2000: 29).

Analógiás hatásról akkor beszélünk, ha egy toldalék, egy szó vagy szó szerkezet egy másik toldalék, szó vagy szó szerkezet hatására megváltozik, ahhoz hasonlóvá válik. Az analógiás változások csoportjában három típus különíthető el egymástól: (1) a kiegyenlítődé, (2) a kiterjesztés és (3) a lineáris analógia. Az analógiás változások érvényesülésének hatóköre egyébként soha nem érheti el a száz százalékot, hiszen minden ember különböző személyekkel és más-más módon áll kapcsolatban, tehát a követett minták nem lehetnek annyira általános érvényűek, mint a szabályok.

(1) Kiegyenlítődé

Az analógiás változások körébe tartozó kiegyenlítődé során egy szabályos alparadigma a nyelvben meglévő többségi alakzatok mintájára, a nyelvi (rész)rendszerek „késztető” hatására változik meg: beolvad az alapparadigmába. Ilyenkor az analógia „a rendhagyó, a kivételes – azaz

kisebb egyszámú – alkalmazkodását jelenti a szabályoshoz, a nagyobb egyszámúhoz” (Borbás 2006: 79), tehát az egységesítés, a kiegyenlítő-dés irányába mutat. Az analógia ilyenkor rendszerkényszer eredménye, a nyelvi egységesülés, a homogenizáció eszköze. Ilyen változás eredménye pl. az ikes igék felszólító módú paradigmájának beolvadása a többségi (nem ikes igék) határozatlan ragozásba (*eszik: egy-ék > egy-en*) vagy az egyalakú névszó- és igetövek létrehozására való törekvés (pl. *hintó: hinta-ja > hintó-ja, bimbó: bimba-ja > bimbó-ja, csikó: csika-ja > csikó-ja, tő: tőv-ön > [rózsa]tő-n, szó: szav-ak > [név]szó-k*).

A „suksükölés” (továbbá a „szukszükölés” és a „csukcsükölés”) jelensége is a rendszerben leli magyarázatát: a *-t* végű igék bizonyos kijelentő és felszólító módú alakjai a rendszer nagy részében egybeesnek: *várjuk : várjuk, nézzük : nézzük, mondjuk : mondjuk* stb., míg a *-t* végű igék esetében (hangtörténeti okokra, jelesül az ősmagyar kor hangrendszerében a *ty* hiányára visszavezethetően) ezen alakok különböznek: *látjuk* (kij. mód) : *lássuk* (felsz. mód), *élesztjük* (kij. mód) : *élesz-szük* (felsz. mód), *értjük* (kij. mód) : *értsük* (felsz. mód). A nagyobb rendszer mintáját követő analogikus változás a „kivételesnek” tekintett részrendszer felszámolását célozza. Az ellentétes irányú analógiát ugyanezen rendszer „kényszere” motiválja (pl. „ellen- vagy antisuksük” és hiperkorrekció: *Ne halasszuk el a vizsgát! > Ne halasztjuk el a vizsgát!, csónak > csolnak, szőke > szölke, szóda(víz) > szolda(víz)* stb.) (vö. Szentgyörgyi 2013: 224, 227).

Az analógiás szókinsz bővülés hasonló mikrorendszereket hoz létre, melyek elméletileg – immár a rendszerhez igazodva (azaz a rendszerkényszer működésével) – bármikor bővíthetők újabb elemekkel, pl. *hamburger*¹⁰ → *sajtburger, csirkeburger, marha-burger, halburger* vagy *bikini*¹¹ → *monokini, trikini, burkini*.

¹⁰ A *hamburger > burger* változás nemcsak rövidülés, hanem feltehetően népetimológiás változás is egyben (vö. Décsy 1984): az angol nyelvérzék a *hamburg(er)* szóból leválasztotta a számára értelmes *ham* ’sonka (hús)’ szót. Így lett a *burger* bizalmas formája az eredetinek, s emellett a nem vagdalthússal, hanem sajttal, hallal, tojással stb. töltött meleg zsömlének a neve: *cheeseburger, fishburger, chickenburger, eggburger, baconburger, beanburger* stb. Magyarországon a *hamburger* az 1970-es évek végén jelent meg, megnevezése azóta is általában a *hamburger*. E mellett a következő nevek ismeretesek még a magyarországi étlapokon: *halburger* (a *fishburger* tükörfordítása), *Kaposburger* (kaposvári specialitás), *city burger* (disznóhúsból készült hamburger).

¹¹ A *bikini* ’kétrészes női fürdőruha’ nevéből is népetimológiásan vonta el a nyelvhasználat a *-kini* utótagot. „Ez a fürdőruha nevét a kísérleti atomrobbanásokról nevezetes *Bikini*

(2) Kiterjesztés

A „kiterjesztés”-nek (vagy régebben „hamis analógiá”-nak) nevezett analógiás változások, a szép, szabályos paradigmák, világosan elkülönülő kategóriák ellen „dolgoznak”, és a korábban rendszerszerű jelenségek felbomlásához járulnak hozzá. Ilyen pl. az *-s-re*, *-sz-re*, *-z-re*, *-dz-re* végződő igék hasonító hatása a nem ebbe a csoportba tartozó igék egyes számú 2. személyű alakjaira: a szabályos *ad-sz*, *kap-sz*, *süt-sz*, *vagy-Ø* stb. igealakok a (keleti) nyelvjárásokban (és a gyermeknyelvben is) előfordulnak *ad-ol*, *kap-ol*, *süt-öl*, *vagy-ol* változatban is. Ezeknek az alakoknak a létrejötte a velük szemantikai kapcsolatban álló *-s*, *-sz*, *-z*, *-dz* tövű, E/2-ben *-(V)l* ragot kapó igék indukáló hatásával magyarázható (vö. *ad-sz / kap-sz – vesz-el*, *süt-sz – főz-öl*, *vagy – létezel*).

E csoportba tartozó változás az ikes igék szabályos felszólító módú magázó formájának analógiás hatása a nem ikes igék felszólító módú alakjaira, pl. *eszik: egy-ék*, *iszik: igy-ék*, *tetszik: tess-ék* > *vesz: vegy-ék*.

A *sziasztok* és a *helosztok* köszönő formulák ugyancsak analógiás hatás eredményeként jöttek létre, mégpedig a lat. *servus (humillimus)* '(legalázatosabb) szolgá(ja)' > ma. *szervusz* tegező használatú köszönőszó többes számú 2. személyű (szabálytalan vagy legalábbis szokatlan szerkezetű) formájából: *szervusz-tok* (~ *szevasz-tok*, ~ *szerusz-tok*). A *-tok* végződés értelmezhető igei személyragként vagy birtokos személyjelként is, ez utóbbi esetben a jelentése: 'a ti szolgátok vagytok'. A *sziasztok* és a *helosztok* szóalakokban lévő *-sz* hang inetimologikus, a *szervusz* tövőhangzója hatására került bele a szóalakba.

Olykor az egyalakú névszó- és igetövek létrehozására való törekvéssel szemben működik az analógia. Bizonyos (pl. a dunántúli) nyelvjárásokban a köznyelvben egyalakúnak számító főnévi töveket (pl. *motor*, *bútor*) a hangzóvesztő tövek mintájára (pl. *bokor-*, *bokr-*) toldalékolnak: *motor: motr-ot*, *bútor > butr-ot*.

A *falu* vagy a *tanya* szó *-i* képzős melléknévi formája azért nem *falu-i* és *tanya-i*, mert az emberek nyelvérzéke a *falu* és a *tanya* szót a *város*-hoz kapcsolta, és a *város-i* mintájára alkotta meg (analogikusan) a *falu-s-i* és

szigetekről kapta, talán abból a megfontolásból, hogy a testet alig fedő piciny ruhadarab hatása a divatban fölér egy atombomba hatásával" (Wacha 1994: 216). Mivel a szó eredete mostanra elhomályosult, ezért a nyelvhasználók a *bi-* szókezdetet a görög *bi-* 'kettő' szóval azonosították. Mivel a *-kini* elemet 'rész, részes' jelentésűnek gondolták, így aztán rövid időn belül megszületett a *monokini* 'topless', és létrejött a háromrészes női fürdőruha' jelentésű *trikini*, valamint a muszlim nők által viselt fürdőruha neve, a *burkini* is.

a *tanya-s-i* melléknévi formákat. A *falusi* és *tanyasi* melléknevekben az *-s* tehát szintén inetimologikus hang.

(3) Lineáris analógia

A beszédben (mondat és szövegalkotásban) a gyakran egymás mellett vagy egymás közelében szereplő szavak kölcsönösen hat(hat)nak egymásra. Ilyen esetekben a hasonító hatás érvényesülését lineáris analógiának nevezzük, amely következtében morfológiailag szabálytalan alakok jönnek létre, pl.

jő-nek-men-nek > *jönnék-mennek* (a mai köznyelvi *jön* kiszorította a régi, szabályos *jő* alakot),
örök-ön-örökké > *örökkön-örökké*,
toldoz-foltoz > *toldoz-foldoz*,
szedett-vett > *szedett-vedett*,
második: másodlagos > *első: elsődleges*,
pénz: pénzért > *ingyen: ingyért*,
világos kivirradtig > *kivilágos kivirradtig* (D. Máta Mária példái, 1994: 21),
füvet-fát (összehord) > *fűt-fát (összehord)*;

Fű szavunk az időtartamot váltakoztató *v-s* tövű főnevek közé tartozik, tehát tárgyesete: *fűv-et*. A *fűt-fát* álikerszó esetében a *fű-t* (akkuzatívuszi) forma a *fá-t* alak analogikus hatásával magyarázható.

A *kivilágos-kivirradtig* töismétléses szóösszetétel (figura etymologica) jelentése 'virradtig (hajnalig), amíg ismét világos nem lesz'. Az összetétel mindkét szóalakja (*világos* és *virradat*) azonos töre (a finnugor eredetű *vil-* ~ *vir-* töre) megy vissza, és kapcsolatban áll a *világ*, *vill-an* ~ *vill-og*, illetve a *vir-ág*, *vir-ít* ~ *vir-ul* ~ *virr-ad* ~ *virr-aszt* szavak alapszavával is. A *vil* ~ *vir* töváltkozás egyébként szóhasadás eredménye. A *virrad* ~ *virraszt* a *tő* eredetibb, 'világít, fénylik' jelentéséhez kapcsolódik. A 'világosság, fény', a 'világos szín' és a 'nappal keletkezése, hajnalhasadás' jelentéstani kapcsolatára utal még pl. a *dér* ~ *dereng*, *pír* ~ *pirkad* is. A *virrad* és a *virraszt* eredetileg a természetes, nappali fény megjelenésére, az ég és a természeti környezet megvilágosodására utalt. Az igék emberre vonatkozása (pl. *virrad* 'valahol ébred', *virraszt* 'ébreden várja a hajnalt') analogikus fejlődés eredménye. A *világos-kivirradtig* formából létrejött *kivilágos-kivirradtig* alak a nyelvi változásokban gyakran kulcsszerepet játszó analogikus változással magyarázható. A hasonító hatás érvényesülése figyelhető meg a fenti példákban is.

V. SZÓFAJTANI KÉRDÉSEK

25. HOGYAN ALAKULT KI A HATÁROZÓSZÓI SZÓFAJ?

A határozószó (adverbium) alapnyelvi szófaj. A határozószók elsősorban névmások és névszók ún. primér határozóraggal (pl. *-n*, *-t*: lokatívuszragok, *-á/-é*: latívuszrag, *-l*: ablatívuszrag) megszilárdult alakjaiból jöttek létre, amelyek lexikalizálódva, további viszonyító eszközök hozzájárulása nélkül önálló mondatrészként funkcionáltak.

Az uráli nyelvekből elsősorban (1) névmási (pl. *itt*, *ott*, *ide*, *oda*, *tova*, *túl*) és (2) névszói tövű (pl. *alól*, *alatt*, *alá* / *mellől*, *mellett* *mellé*) határozószók mutathatók ki. Az ősmagyar kor elején a határozószóknak főként e két típusával számolhatunk a magyar nyelvben is.

(1) A névmási alapszavú határozószók zártabb rendszert alkotnak, mint a névszói alapszavúak, hiszen sokkal kevesebb névmástő szolgált alapul a ragszilárduláshoz (mint amennyi névszó). E csoportban megjelenik az irányhármasság, amelynek alapját az *i-/o-*, *ho-* névmástővű rendszerek képezik, amelyek az ősmagyar kor eleje óta gyakori elemei nyelvünknek, pl. *innen*, *itt*, *ide* / *onnan*, *ott*, *oda* / *honnan*, *hol*, *hová*. Az ősi *t*-vel kezdődő mutatónévmás is szolgált tőként, pl. *túl* 'onnan', *tova* 'oda', *tél* 'innen', *té* 'ide'.

(2) A névszói alapszavú határozószók között több helyzetviszonyító funkciójú szó, pl. *†al* 'alsó rész' > *alatt*, *alá*, *alól*, illetve testrésznév található, pl. *bel* 'bél' > *belen*, *benn*, *mell* 'az emberi törzs felső elülső része' > *mellett*, *mellé*, *mellől*. Közöttük volt a hat legrégebbi igekötő határozószói előzménye is: *kí*, *lé*, *belé*, *félé*, *elé*, *mégé* (minderről részletesebben l. 26. fejezet). Az irányhármasságot mutató szócsaládok kettős szófajú szavak lehettek: névszóhoz vonódva névutói, ígéhez kapcsolódva határozószói szerepet tölthettek be. A kettős szófajisággal rendelkező csoportok egy része már az ősmagyar kor folyamán visszaszorult határozószóként (pl. *mellől*, *mellett*, *mellé*), más esetben csak a *-t* lokatívuszragos elemük szűnt meg határozószóként (pl. *előtt*, *mögött*), a másik kettő megmaradt határozószói jelentésben (*elé*, *elől*). Határozószóként

ekkor már meglehettek azok az elemek, amelyekből (illetve a velük azonos névutókból) legelső szekunder határozóragjaink keletkeztek, pl. **be-len* (> *-ben*), **tüyül* (> *-tül*), **royol* (> *-ról*). Az ősmagyar kor folyamán keletkezett határozószók jelentéstani változáson estek át: már nemcsak helyviszonyokat jelöltek, hanem akár elvont(abb) viszonyjelölésekre is alkalmassá váltak.

Rag- és jelszilárdulásra nemcsak az ősmagyar korban, hanem az ómagyar és a középmagyar korban is találunk példákat. Az ősi ragok mellett az ómagyar és a középmagyar korban mindinkább a testes(ebb), ún. szekunder ragok (*-bAn*, *-bA*, *-bÓl*, *-vAl*, *-nAk*) megszilárdulása figyelhető meg (ezek kialakulásukkal háttérbe szorították az ősi, ún. primer ragoakat). Az újmagyar korban pedig – mivel akkor újabb határozóragok már csak elvétve születtek – elsősorban analógiásan keletkeztek hasonló módon határozószók. A középmagyar kortól felerősödött az összetétellel és egyéb módokon (pl. szófajváltással) keletkezett határozószók csoportja.

A ragszilárdulás egész nyelvtörténetünk folyamán érvényesülő változás, amely akkor következik be, ha egy szóalak morfológiai tagolódása a beszélők számára meggyengül vagy elhomályosul. Ez bekövetkezhet akkor,

- ha a fő felismerhetetlenné válik, nem fordul elő más nyelvi környezetben, pl. *rög-tön*, *reg-gel*, *suttyom-ban*, *vaktá-ban*, *hapták-ba*, *általá-ban*, *kapó-ra*, *hiá-ba*,
- ha az összetett szó egyik tagja elhomályosul, önállóan már nem használatos, pl. *tegnap* (*tege* 'időben közel, nemrég, a minap' + *nap*), *holnap* (*hol* 'reggel' + *nap*), *tétova* (*té* 'közelre mutató nm.' + *to* 'távolra mutató névmás'),
- ha a rag felismerhetetlen, önállóan már nem aktív, pl. *oldal-t*, *megin-t*, *haz-a*, *sok-á*, *több-é*,
- ha mindkét elem elhomályosult, pl. *hany-att*, *tüstén-t*,
- ha jelentésbeli tömbösödés történik: ilyen esetben a szó alakilag világosan tagolható (a szótő is és a toldalék is aktív), de ehhez a tagoláshoz nem társul megfelelő jelentéstagolódás, tehát a szóalak jelentése nem transzparens, jelentése nem következik alkotóelemeinek jelentéséből, pl. *csípő-ből* ('gyorsan, váratlanul') *tüzel*, *szív-ből* ('őszintén') *szeret*, *hát-ra* ('hátra, visszafelé, ellenkező irányba') *fordul*, *titok-ban* ('észrevétlenül') *érkezik*, *nyom-ban* ('azonnal') *indul*, *új-ra* ('ismét') *havadzik*.

A szinkroniában a már biztosan megkövesedett alakok mellett mindig jelen vannak a megszilárdulóban lévő, azaz határozószóvá válóban lévő (átmeneti) alakok is: a határozószók tehát a morfológiai megszilárdultság legkülönbözőbb variációit mutatják a morfológiai szempontból még összetett (ragos névszóktól) a morfológiai szempontból már elemezhetetlen (egyszerű) alakokig.

A határozószói szófaj a szinkroniában

A határozószó leíró nyelvészeti szempontból olyan szófajként definiálható, amelyben a névszók és a viszonyozók bizonyos szófaji jellemzői (a tartalmi és a grammatikai viszonyjelentés) együttesen találhatók meg, amelynek jelentésében lexikai és szintaktikai mozzanatok kombinálódnak. Míg a névszó csak viszonyító eszköz segítségével tud határozóként beépülni a mondatba (pl. *hétfő-n, szobá-ban, öt-kor, március-ig, az asztal alatt*), addig a határozószó önmagában, szótári formában (tehát viszonyító elem nélkül) képes határozói szerepet betölteni a mondatban. Ezt pedig az teszi lehetővé, hogy történetileg tartalmaz ragot (vagy névutót), de a szóalaknak ez a szerkesztettsége többé-kevésbé elhomályosult.

A helyhatározószók körében (már az ősmagyar kortól) érvényesül az irányhármasság, amely a magyar határozórendszer finnugor sajátossága. „Érdekes törekvése a magyar beszélőnek, hogy ahol a jelentés is engedi, az őmagyar korban és a középmagyar kor elején minden határozószónak megalkossák az irányhármasságnak megfelelő három alakot (...) a nem helyviszonyt jelölőek között többnyire egyirányú határozószókat találunk (...) pl. a fok-, állapot-, mód-, eredmény-, tekintethatározóként álló határozószóknak nincs szükségük arra, hogy irányt jelöljenek” (Fazakas 2008: 177–178).

<i>HOL?</i>	<i>HOVÁ?</i>	<i>HONNAN?</i>
<i>lent</i>	<i>le</i>	<i>lentről</i>
<i>fent</i>	<i>fel</i>	<i>fentről (felülről)</i>
<i>kint</i>	<i>ki</i>	<i>kintről (kívülről)</i>
<i>bent</i>	<i>be</i>	<i>bentről</i>
<i>itt</i>	<i>ide</i>	<i>innen</i>
<i>ott</i>	<i>oda</i>	<i>onnan</i>

<i>elől</i>	<i>előre</i>	<i>előlről</i>
<i>hátral</i>	<i>hátra</i>	<i>hátról</i>
<i>közel</i>	<i>közelre</i>	<i>közelről</i>
<i>messze</i>	<i>messzire</i>	<i>messziről</i>
<i>távol</i>	<i>távolra</i>	<i>távolról</i>
<i>otthon</i>	<i>haza</i>	<i>otthonról</i>
<i>jobbra</i>	<i>jobbra</i>	<i>jobbról</i>
<i>balra</i>	<i>balra</i>	<i>balról</i>

Hegedűs 2004: 156 felhasználásával

Ma nemcsak névszók és névmások határozóraggal megszilárdult alakjaiból keletkezhetnek határozószók, hanem más előzményszófajból is szófajváltással. Vannak pl.

- határozói igenévi eredetű határozószók, pl. *Lopva nézett az órájára, Játszva megcsinálta a leckéjét, Csak elvéte találunk hibát a szövegben, Betéve tudja a verset, Ez csak közvetve kapcsolódik a témához,*
- ikerszói eredetűek, pl. *cakpakk, hébe-hóba, immel-ámmal,*
- összetett szavakból keletkeztek, pl.
 - mellérendelők, pl. *étlen-szomjan, hanyatt-homlok, hébe-hóba, néha-néha,*
 - alárendelők, pl. *másnap, mezítláb, négykézláb, szabadláb, lélekszakadva,*
 - szervetlen összetételek, pl. *mígnem, alighogy, korántsem,*
 - névutós összetételek, pl. *azután, délelőtt, holnapután, rendkívül, szemközt,*
- vannak idegen eredetű határozószók is nyelvünkben, pl. lat. *ab ovo* 'kezdettől', *ad absurdum* 'képtelenségig', *ad acta* 'irattárba', *áperté* 'nyíltan', *plusz* 'hozzáadva', *abszolúte* 'teljesen'; ném. *curükk* 'vissza, hátra', *furton-furt* 'egyfolytában', *extra* 'külön, csak neki', *richtig* 'megfelelően', *srég* 'ferdén, átlósan'; szl. *doszt(ig)* 'untig'.

A szófaji változások rendszerében a határozószók központi szerepet játszanak mind a bemenet, mind a kimenet oldaláról nézve. Szófaji továbbfejlődésük sokirányú: fogalomszók és viszonzyszók is keletkezhetnek belőlük. Ilyenkor kettős (illetve több-) szófajúság állt elő. Az eredeti

határozószói érték vissza is szorulhat, ritkán ki is veszhet (pl. a *még* 'hátra, vissza' > 'megint, ismét' már csak igekötőként él).

Fogalomszóvá válik:

1. határozószó → ige, pl. *jelen* (*jel* főnév + *-n* lokatívuszrag) 'láthatóan' (hsz.) > (*meg*)*jelen(ik)* 'láthatóvá, tapasztalhatóvá válik' (ige) – ritka jelenség,
2. határozószó → főnév, pl. *reggel*, *haza*, *rokon* (kettős szófajú szavak),
3. határozószó → melléknév, pl. *messze*, *közel*;

Ha fogalmi jelentése háttérbe szorul, viszonyzóvá válik, pl.

1. határozószó → névutó, pl. *együtt vmivel*, *kívül* / *belül vmin*,
2. határozószó → igekötő, pl. *túlmegy*, *hazamegy*,
3. határozószó → módosítószó, pl. *természetesen*, *nyilván*, *bizonyára*, *valószínűleg*,
4. határozószó → partikula, pl. *tulajdonképpen*, *alig*;

Többszófajúság állhat elő:

1. határozószó + melléknév: *messze*, *hirtelen*, *céltalan*, *érdemtelen*, *meztelen*,
2. határozószó + főnév: *délelőtt*, *délután*, *reggel*, *este*.

26. HOGYAN ALAKULTAK KI A NÉVUTÓK?

A névutók – alaki felépítésükben és helyviszony-jelölő funkciójukban – szoros rokonságot mutatnak a határozószókkal. Ennek köszönhetően hosszú ideig tartotta magát az az elképzelés a nyelvtörténetben, hogy a névutók határozószókból keletkeztek. A névutók jelentős részének alaki felépítése azonban arra mutat, hogy a névutó inkább olyan birtokos szerkezetből válhatott ki, amelynek alaptagja primer határozóragot vett fel, pl. (sematikus leírásban) *ház + bele* 'a háznak a belsejében', *fa + alatt* 'a fának az aljában'. A névutók keletkezésének módjáról (határozószói-névutói kettős szófajiság vagy birtokos szerkezet lehetett-e a keletkezés hátterében) alaki kritériumok híján (ti. a birtokviszony az ősmagyar kor folyamán hosszú ideig jelöletlen volt) nehéz egyértelműen nyilatkozni. Az bizonyos azonban, hogy a névutó ősi szófaji kategória, hiszen valamennyi rokon nyelvben létezik, de „a különböző nyelvek névutóállományának egyedi vonásai arra mutatnak, hogy e részrendszerek kiteljesedése az egyes nyelvek külön életének időszakára esik” (Zsilinszky 1991: 442). A magyar nyelv névutóállományának jelentős része az ősmagyar korból eredeztethető, már ebben a korban gazdag névutórendszert feltételezhetünk. A névutóknak ezt a korai rétegét tipikus morfémaszerkezet jellemzi: (névszói vagy névmási) tő és (primer) határozórag kapcsolataból, tehát két morfémből álltak, pl. *melle-tt*, *al-á*, *aló-l* / *tú-l*, *mi-á*. Ebből az állományból, amelyben az alapszó és a ragok kapcsolata igen szoros, és többé-kevésbé állandósult lehetett, indult meg az ősmagyar kor folyamán a névutói szófaj kiválása, s a korszak végére létrejött az önálló névutói rendszer (vö. Zsilinszky 1991: 442). Névutóink tehát – a határozószókhöz hasonlóan – megszilárdult ragos névszók, amelyek a nyomaték elvesztését és a mondattani kapcsolódás átértékelődését követően egyre inkább a hozzájuk kapcsolódó névszóval együtt voltak képesek mondattani szerep betöltésére.

A névutók szintagmában jöttek létre, többségük (1) jelölt vagy (2) jelöletlen birtokos szerkezetben keletkezett (de értelmezős, minőségjelzős, alanyi és tárgyi szerkezetből is keletkeztek ragszilárdulással névutók).

(1) A jelöletlen birtokos szerkezet egy ragtalan, jelzői szerepű névszó és egy határozóragos névszó kapcsolata volt, pl. *ház mell-é*. E szerkezet ragos főneve (*mell-é*) vált névutóvá úgy, hogy fogalmi jelentése háttérbe szorult, és a ragnak köszönhetően a viszonyjelentés került előtérbe.

Grammatikalizáció következett be: egy szintagmatag (a *mellé* ragos főnév, mondatbeli határozó) viszonyszóvá, névutóvá vált, és önállóan már nem, csak az előtte álló névszóval volt képes mondattani szerepet betölteni. A szintaktikai szerkezetből morfológiai természetű szerkezet lett. Az így létrejött névutók a rajtuk lévő primer ragoknak megfelelően háromirányúak voltak, pl. *mellé, mellett, mellől* / *alá, alatt, alól* / *mögé, mögött, mögül*. E névutók ragtalan főnévhez járultak (*ház mellett, ház mellé*), hiszen korábban a főnév mint birtokos jelző ragtalan volt. A háromirányú névutók rendszere már az ősmagyar korban stabilizálódott, ebbe a rendszerbe később nem léptek új elemek (vö. D. Mátai 2003: 227). Egyirányú névutók persze már ebben a korszakban is lehettek, pl. *ellen*. Jelöletlen birtokos szerkezetekben a középmagyar kort követően már analógiásan sem jöttek létre névutók, hiszen a birtokos szerkezet akkor már minden helyzetben jelölt volt.

A ragtalan alapszóhoz csatlakozó névutók mellett már az ősmagyar kor végén létezhetek ún. ragvonzó névutók, pl. *vmin túl, vkivel össze*, amelyek határozószói eredetűek. Az átértékelődés folyamata (határozószó → névutó) már ebben a korszakban megindulhatott. E szóalakok egy részében határozószó → igekötő szófajváltás is lejátszódott.

(2) Az első, már jelölt birtokos szerkezetekben keletkezett névutónk az *után* volt: *út* (tő) + *-á* (E/3. birtokos személyjel) + *-n* (lokativuszrag), az ómagyar korszaktól mindinkább efféle jelölt szerkezetekben keletkeztek a névutók, és az egész nyelvtörténet folyamán folytatódott ennek a csoportnak a bővülése, pl. *számára, részére, javára, ellenére, következtében, dacára, értelmében, révén, során, múltán*.

A korai ómagyar korban jelenik meg az első két határozói igenévre visszavezethető névutó, a *vmitől fogva* és a *vmitől megválva* 'kivéve, leszámítva, nem tekintve'. Mindkét névutó ragvonzó: az eredeti igei alapszó vonzata továbbél bennük.

A legtöbb névutótípus az ősmagyar kor végére kialakult. Az alaki és funkcionális változások ideje ugyan csak hozzávetőlegesen állapítható meg, de az biztosnak látszik, hogy az ekkorra kiépült névutói állomány bizonyos elemeinek raggá válása már ebben a korszakban elkezdődött, és bizonyos esetekben be is fejeződhetett (vö. Zsilinszky 1991: 442–460).

27. MIÓTA HASZNÁL A MAGYAR NYELV IGEKÖTŐT?

Az igekötők keletkezési idejével kapcsolatban a vonatkozó szakirodalomban egymással meglehetősen ellentétes nézetekkel találkozhatunk. Ezek szerint e kategória:

- ugor alapnyelvi örökség (Klemm 1928–1940, Soltész 1959, Honti 2002): a finnugor nyelvekben nincs, vagy alig-alig van igekötő, ám a legközelebbi rokon nyelvekben (vogul, osztják) eléggé kifejlett, a magyarral alak és jelentés tekintetében számos ponton egyező igekötőrendszer arra enged következtetni, hogy már az ugor alapnyelvben, idegen hatásoktól függetlenül alakulhatott ki ez a kategória, amely tehát ugor kori örökség;
- az ősmagyar korból származik (tehát nyelvünk külön életében fejlődött ki, vö. pl. Zsirai 1933, D. Mátai 1989, Hajdú 1994), de a honfoglalást követően számolnunk kell az idegen (szláv, német, latin) nyelvi minták utánzásával, tükörfordításokkal is (Simonyi 1907, Soltész 1959, Kiefer 1996, 1997).

Az igekötők kialakulásával kapcsolatban már egybehangzó a szakirodalom állásfoglalása: a mai igekötők előzményei a mozgást jelentő igék térbeli irányultságára utaló latívusz ragos határozószók voltak (*le, föl, elé, mögé, be, ki*), amelyek kezdetben az igével (igenévvvel) szabad határozós szerkezetet alkottak. „Legkorábban és leggyakrabban a legtöbb igéhez a térnek hat különböző, egymással párosával ellentétben álló helyét, illetve irányát kifejező határozószók kapcsolódtak. Ezek (*kivé > ki, lévő > le, mögé > mög, elé > el, belé > be, fölé > fel*) (...) egyre szorosabb kapcsolatba kerültek igéjükkel, azzal összetett szóvá tapadtak” (D. Mátai 1991: 433). Mindeközben alaki és funkcionális változások következtek be: alaki redukció történt (megrövidültek), a latívuszi eset ragja lekopott róluk (egyszótagúakká váltak), eredeti, helyviszonyt jelölő (lokáliszi) funkciójuk meggyengült, és előtérbe került aspektuális jelentésük.

A korai ómagyar adatok szerint a *még* és az *el* a két legrégebbi igekötő: a *még* a 'hátra, vissza' jelentésű *mégé*, az *el* az 'előlső rész, előre' jelentésű *elé* határozószóból keletkezett. A mozgást, helyváltoztatást jelentő igékhez bővítményként kapcsolódó latívuszi irányú *mégé*, *elé* egyre gyakrabban és egyre szorosabban kapcsolódtak igéjükhöz. A *Mégé tér az erdőből* vagy a *Mégé mene ő lakóhelyére* mondatok eredetileg azt jelentették, hogy a cselekvő a járást befejezte, vagyis a 'vissza' irányjelentésű

mégé magában hordozta a cselekvés elvégzésének, befejezésének mellékjelentését is (irányjelentés + a cselekvés perfektivitása). Idővel aztán a hangsúly az irányjelentésről áttevődött a cselekvés befejezettségének a mozzanatára. Eltávolodva eredeti irányjelölő funkciójától az új, perfektiváló szerepben már nem mozgást jelentő igékhez is hozzájárult, fokozatosan eljutva a cselekvés befejezettségét, a „tiszta perfekciót” kifejező funkcióig.

A cselekvés irányát kifejező határozószók konkrét jelentésükön kívül elvontabb jellegű jelentéstartalmak kifejezésére is alkalmassá váltak, pl. a cselekvés nyomósításának, megtörténtének, eredményességének, mozzanatosságának, kezdetének a jelölésére. Minél jobban elhomályosult az eredeti határozószói jelentés, annál erősebbé vált az új funkció, pl. a perfektiválás és az akcióminőség jelölése.

Az igekötők keletkezése, az ezzel járó funkcionális változás más nyelvi részrendszerekkel összefüggésben zajlott le. Kiefer a magyar igekötők forrását keresve összefüggést lát az igekötő és az igeidők között: „Az igekötők kialakulása összefügg az igeidők átértékelésével, a befejezett múlt perfektiváló funkciójának elvesztésével” (Kiefer 1996: 268). A perfektív cselekvésre külön tempusszal (a *t*-jeles múlt idővel) rendelkező gazdag igeidőrendszer egyszerűsödésével, a perfektum eredeti funkciójának átértékelődésével kialakíthat a nyelv újabb eszközöket, pl. az igekötőt a cselekvés perfektív voltának kifejezésére (vö. D. Mátai 1989: 7, 1991: 440). Az igekötőrendszer bővülése nyilvánvaló összefüggést mutat a mozzanatos képzők viaszszorulásával is (az ómagyar korban).

A határozószók igekötővé válása annak az általános nyelvfejlődési folyamatnak az egyik megnyilvánulása, amelynek során a nyelvi jel jelentése a konkrétól halad az átvitt felé, az átvitt, elvont jelentésből pedig a grammatikai funkció kialakulása felé. Az igekötőrendszer bővülése révén nyelvünk szintetikuságának a foka erősödik tovább.

Az „igekötő” grammatikai kategóriának (latin eredetű) idegen nyelvi megnevezései (n. „Verbal-präfix”, ang. „verbal prefix”) félreértéseket okozhatnak a magyarban, a mi nyelvünkben ugyanis ennek az elemnek a szórendi helye nem állandó (nincs „fix” [kötött] helye az ige előtt): állhat az ige előtt (pl. *felmegy*), de állhat az ige mögött is (pl. *megy fel*) vagy előfordul, hogy az igekötő és az igéje közé más elem is beékelődik (pl. *fel fog menni*), ellentétben az újlatin és a szláv nyelvek vagy a német nyelv hasonló funkciójú elemeivel (amelyek régtől fogva szilárdan

hozzátapadtak igéjükhöz igazi prefixumként). E képzőelem megnevezése (prefixum) nem mondható szerencsésnek a magyarban.

Szintaktikailag és szemantikailag az igekötők az ún. igemódosítók osztályába tartoznak, amelybe sokféle szófajiságú elem tartozik (vö. Kiefer 1999, É. Kiss et al. 1999). Szófaji szempontból a viszonzások csoportjába tartozó önálló szófaj (jóllehet funkciója bizonyos mértékig egybeolvad a határozószókéval), mely két fő funkcióval rendelkezik: (1) képzőhöz hasonló grammatikai jellegéből következően új lexikai egységek létrehozására (lemmatizációra) és (2) az aspektus és akcióminőség kifejezésére alkalmas.

Ma is folyamatosan keletkeznek igekötők: ezek nem mindig különíthetők el egyértelműen a latívusztags határozószóktól, pl.

*Mozi után **haza** (határozószó) megyek, nem a barátnőmhöz.*

*Mozi után nem **haza** (határozószó) megyek, hanem a barátnőmhöz.*

*Mozi után **hazamegyek** (igekötős ige), nem megyek el a barátnőmhöz.*

*Mozi után nem megyek **haza** (igekötős ige), elmegyek a barátnőmhöz.*

28. MIKORTÓL HASZNÁLUNK NÉVELŐT A MAGYARBAN?

Mind a határozott, mind a határozatlan névelő a magyar nyelv önálló életében keletkezett, belső fejlődés eredményeként, szófaji elkülönüléssel jött létre. Elválásuk az előzmény-szófajoktól már a korai ómagyar korban megindulhatott, de elterjedésük, általános használatuk ideje a kései ómagyar kor volt.

1. A határozott névelő

A határozott névelő a főnévi mutató névmás veláris alakjából (*a, az*) alakult ki, kijelölő jelzői helyzetben. Egyes esetekben az elkülönülés mindmáig nem teljes, összefonódó és átmeneti esetek sokaságával lehet találkozni, pl. a *Hol jártál a nyáron?* vagy a *Kérem a könyvet, amelyről beszéltünk* mondatokban az *a* névmási és névelői funkcióban is értelmezhető. A mutató névmás > névelő változásra sok más nyelvben is találunk példát, ez a szófaji változás sok nyelv életében hasonlóképpen ment végbe: az újlatin nyelvek névelői pl. a latin *ille (ipse)* névmásokra vezethetők vissza, vö. még görög, újlatin, germán nyelvek, mordvin, svéd-lapp, finn-lapp (vö. Gallasy 1991: 461, 1992: 753).

A szófaji változás egyik jellemző jege a hangsúlytalanná válás, illetve a névmásból formálódó névelők alaki rövidülése. Míg a főnévi mutató névmás hangsúlyos, a névelő hangsúlytalan. A határozott névelők kétalakúságának létrejötte, tehát az *a* és az *az* formák fonetikai helyzettől (magán- vagy mássalhangzós kezdetűl) függő váltakozása hosszan elhúzódó folyamat volt. Névelőként sokáig az *az* volt használatos minden fonetikai helyzetben (mássalhangzóval kezdődő szó előtt is). Több nyelvemlékben előfordul az egykori *-z*-re való ortográfiai utalás az *a'*-féle hiányjelölés.

A kései ómagyar korban jelenik meg az *az a lány*-típusú szerkezet is, amely a későbbiekben nagyon általánossá válik. Ez a szerkezet minden bizonnyal azért jött létre, mert a névelő határozottá tevő funkcióján túl névmási értékű azonosításra is szükség volt, amelynek az *a(z) lány*-féle szerkezet önmagában nem tudott eleget tenni az *a(z)* kétarcúsága miatt: az *a(z)* mutató névmásként, de már névelőként is funkcionálhatott. Ilyen esetben a (névmásból) lett névelőt tartalmazó szerkezet elé ismét kitétték a névmást, de már névelővel kibővítve: *az* (névmás) + *a(z)* (névelő) *lány*. Ilyesmi akkor történik meg a nyelvben, ha egy szerkezet valamely elemének funkciója elhomályosul, és ennek következtében egy újabb (az

eredetivel azonos vagy más), ugyanazt a funkciót megerősítő elem vonódik be a szerkezetbe. Az efféle szerkezetekben (a közvetlenül a főnév előtt álló) névelő változatlanul toldalékolhatatlan, az elhomályosult névmási funkció betöltésére a szerkezetbe bevont (mutató) névmási jelző azonban toldalékolható, pl. *az-on a lány-on, az-tól a lány-től*. Ez a szerkesztésmód – a használati szabályok tisztázását követően – egyébként erősítette a névelő önállóságát, növelte használati gyakoriságát, lehetővé tette széles körű elterjedését.

2. A határozatlan névelő

A határozatlan névelő is az ómagyar korszakban keletkezett, használatára annak csak kései szakaszából van nyelvtörténeti adatunk. Létrejöttében az *egy* lexéma számnévi és határozatlan névmási szerepkörének elhomályosodása, funkcionális módosulása és a névelői helyzethez való kötődése játszott szerepet. A szófaji elkülönülés mind a mai napig nem merev és nem teljes: maradtak érintkezések és átmenetek a három szófaj (számnév + névmás + névelő) között, annál is inkább, mert alakilag a szó nem változott meg: *egy* szavunk – mindhárom szófaji értékben – formai tekintetben azonos.

A határozatlan névelőnek az előzményszófajoktól eltérő sajátossága pl. az, hogy mindig főnév (vagy főnévi szerkezet) előtt áll, toldalékolhatatlan és hangsúlytalan(abb) (szemben az előzményszófajokkal: a számnévvel vagy a névmással). A 'szám szerint egy' jelentésű számnév, illetve az 'egyik, valaki' vagy 'egy bizonyos, valamilyen' jelentésű főnévi-melléknévi határozatlan névmás tartalmasabb jelentése helyett névelői funkcióban az *egy* a határozatlanság, a definiálatlanság jelölésének eszközévé válik.

A határozatlan névelő használatáról legkorábbi adatunk az ómagyar kor kései szakaszából van (vö. Gallasy 1991: 474). A névelő kialakulását lehetővé tevő előzményszófajok minden bizonnyal megvoltak már a korai ómagyar korban is, pl. HB.: *igg ember, ig fa*; ÓMS.: *O en efes urodū eggen ygfyodum*. Ezekben a példákban az *egy* számnévi jelentésű, illetőleg az *ig fa* adat esetében határozatlan névmási ('az egyik, egy bizonyos fa') jelentésben is lehetséges.

VI. HANGJELÖLÉSEL KAPCSOLATOS KÉRDÉSEK

29. MIÉRT JELÖLJÜK A [j] HANGOT KÉTFÉLE BETŰVEL: J-VEL (JÉVEL) ÉS LY-NAL (ELLIPSZILONNAL)?

Az *ly* meglehetősen furcsa betű, mert ma ugyanazt a hangot jelöli, mint a *j*. Ez a betűkapcsolat valamikor egy olyan hangot jelölt, amely ma már nincs meg a köznyelvben: kiejtése eredetileg a lágy (palatalizált) *l*-nek [kb. lj] felelt meg a magyar nyelvben. Ez ugyanúgy viszonyult az [l]-hez, mint ma az [ny] az [n]-hez vagy a [ty] a [t]-hez, a [gy] a [d]-hez. Ez a hang azonban a 16. századtól a nyelvterület nagy részéről kezdett eltűnni: általában [j]-vé vált, a Nyugat-Dunántúlon [l]-lé, és a 19. század végére csak a nyelvterület két távoli periferiáján, északon a palócban, délen pedig néhány erdélyi nyelvjárásban maradt meg. A köznyelv hatására a [j] később még nagyobb teret nyert. A köznyelv hangrendszerében ma már nincs meg az a régi hang, amelyet *ly*-nal jelöltünk, az írás azonban megtartotta az *ly* betűt, ezért számos szóban hagyományosan *ly* a [j] hang jele.

A *ly* ~ *j* dilemma alighanem a magyar helyesírás egyik legneuralgikusabb pontja. A *ly* betű tulajdonképpen feleslegessé vált a magyar ábécében, sőt, inkább csak gondot okoz a helyesírásban, hiszen a magyar anyanyelvűek túlnyomó többségének nyelvében az *ly*-nak [j] felel meg. Az *ly* írására nincs igazi szabály, ezt a betűt már csak a hagyomány elve alapján használjuk. Az élő nyelv megváltozott, az erősen konzervatív írás viszont a régebbi állapotokat tükrözi. Mivel ma már nehezen tudnánk megmondani, hogy eredetileg melyik szóban volt [ly], ezért a magyar anyanyelvűeknek is az iskolában kell megtanulniuk, melyik szóban melyik betűt kell használni a [j] hang helyén. Mivel nincs szabály, minden szó írásmódját meg kell tanulni. Annak ellenére, hogy az *ly* eltörlése hangtanilag indokolt lenne, és vélhetően sok helyesírási hibalehetőségtől fosztana meg bennünket, egyelőre hagyománytiszteletből (és a megszűntetéssel együtt járó bonyodalmak miatt) őrizzük az *ly*-t.

Vajon lehet-e, illetve milyen kapaszkodót lehet adni egy külföldinek, mikor a *j* és az *ly* betűk közötti írásmód között kell választania a [j]

hangot tartalmazó szavak leírásakor? Tudunk-e valamiféle útmutatást adni arra nézve, mikor melyiket kell használni? Nagy valószínűség szerint kijelenthető, hogy nem tudunk segítséget nyújtani, a legjobb, ha megtanulják a szavakhoz tartozó írásmódot. Több nyelvben is léteznek hasonló jelenségek, például a francia [o] hangot lehet *o*, *ô*, *au*, *eau* betűvel/betűcsoporttal is jelölni. A lengyel [zs] hangot kétféle betűvel jelölik (*rz* és *ź* betűkkel), ahogy az angol rövid zárt *a* hangot [ʌ] is (*oo* vagy *u* betűkkel). Mindezeknek nyelvtörténeti okai vannak. Mindegyik hagyományos írásmódot egységesíteni lehetne, de – úgy tűnik – egyelőre mindenütt ellenállnak ennek.

A toldalékok esetében már biztosabb fogódzók is akadnak: az esetek túlnyomó többségében csak *j* betűvel használjuk a toldalékokat, pl. az igei személyragokban (*vár-ja*, *vár-juk*, *vár-játok*, *vár-ják*) vagy a birtokos személyjelekben (*barát-ja*, *barát-juk*). Képzők esetében a ritka és kevésbé produktív képzőkben a [j] hang helyén *ly*-t írunk, pl. *lap-ály*, *ap-ály*, *tekint-ély*. Támaszkodó lehet, hogy egyetlen kivétellel (*lyuk*) a szókezdő pozícióban mindig *j* betűt használunk (pl. *jó*, *játék*), illetve az *-áj* végződésű töveket is mindig *ly*-nal írjuk (pl. *sirály*, *király*, *dagály*), kivéve a *muszáj* és *papagáj* szavunkban.

30. MIÉRT NEM JELÖLI A HELYESÍRÁS A ZÁRT *e* HANGOT (AZ *ĕ*-T), HA AZ A NYELVTERÜLET NAGY RÉSZÉN MEGVAN?

Az *ĕ* a magyar köznyelv egyetlen írásban általában nem jelölt magánhangzója. A nyelvészeti munkákban ennek a hangnak a jelölésére szokásosan használt betű (*ĕ*) nem tagja a magyar ABC-nek. A magyar helyesírás szabályai 12. kiadásának 89. szabálypontja kiejtési segédjelként engedélyezi a Kalmár György által először 1770-ben alkalmazott betűt (amelyet az *ő* ékezetének mintájára hozott létre).

Az *ĕ* a nyelvelmékek szerint is ősi hangunk. Finnugor örökségnek tekinthető, hiszen a finnugor nyelvek többsége: a finnségi nyelvek (finn, észt stb.), a volgai nyelvek (mari, erza-mordvin és moksa-mordvin), az obi-ugor nyelvek (manysi, hanti) különbséget tesznek az *e*-féle hangok között. A zárt *e* fonéma (*ĕ*) a régi magyar nyelvben, illetve a mai nyelvjárások többségében is megvolt/megvan: kivételnek csak a Felső-Tisza vidéke, a Mezőség területe és az északi moldvai csángó nyelvjárás számít, ahol az *ĕ* és az *e* egybeesik, viszonylag ritka a Dél-Dunántúlon és az Alföld déli részén (az ún. *ő-ző* nyelvjárásokban), ahol az *ĕ* helyett a legtöbb esetben *ö*-t találunk. Az *ĕ* középső nyelvallású illabiális (ajakréses) palatális rövid magánhangzó, amelyet (többé-kevésbé) a (rövid) *ő* hang helyén, ugyanolyan nyelvallással, de ajakkerekítés nélkül képezzük. Ez a hang körülbelül úgy hangzik, mint az [é], csak rövid.

A magyar irodalmi nyelvben (a normatív kiejtésben) sincs *ĕ*, ennek a hangnak a köznyelvben általában *e* felel meg. Hogy a helyesírás miért nem jelöli az *ĕ*-t, annak okaira Fejes mutatott rá: „A középkorban keletkezett magyar nyelvű dokumentumokban általában a latin ábécé betűire szorítkoztak, a hangjelölés meglehetősen pontatlan volt. Az első olyan hangjelölési rendszer, melyben a hangjelölés pontosabbá vált, a huszita bibliában jelent meg. Itt külön jele volt az *e*-nek és az *ĕ*-nek – ám az itt alkalmazott (mellékjeles) írásmód (a latinból hiányzó magán- és mássalhangzókat is mellékjelekkel jelölték, nem pedig betűkapcsolatokkal, mint *ma*) zsákutcának bizonyult a magyar helyesírás-történetben” (Fejes 2014 <http://www.nyest.hu/hirek/a-zart-e>). Igazán nagy hatása az első teljes magyar bibliafordításnak, Károlyi Gáspár vizsolyi bibliájának volt. Károlyi *e*-zős nyelvterületen (a felső-tiszai nyelvjárás területén) élt és alkotott, így aztán a vizsolyi bibliában nem jelöli az *ĕ*-t. Változást ebben leginkább a nyelvújítás és az azt kísérő helyesírási viták hozhattak volna, de Kazinczy Ferenc is a

felső-tiszai nyelvjárást beszélte. Később is többen szorgalmazták (Kodály, Bárczi), hogy a helyesírás jelölje az *ë*-t. A Bárczi Géza nevét viselő alapítvány¹² következőképp fogalmazza meg célját: „Az igényes magyar köznyelvi kiejtés ápolása és fejlesztése, különös tekintettel a 15. magánhangzó (az úgynevezett zárt *e* = *ë* hang) megőrzésére a társalgás, a fõlolasás és a különféle előadások hangzó nyelvében, továbbá egyéb nyelvművelő tevékenység. Ennek érdekében kiejtésjelöléssel ellátott könyvek kiadása, pályázatok kiírása, vers- és prózamondó, kiejtési, fõlolasási versenyeken különdíjak adományozása, illetve ilyenek szervezése” (részlet a Bárczi Alapítvány honlapjáról, www.nyelvmueves.hu/barczi-alapitvany).

Azokban a nyelvjárásokban, amelyekben megvan az [ë], ott az *e* és az *ë* külön fonémák, tehát jelentés-megkülönböztető szerepük van. Klaszikus példaként vizsgáljuk meg az irodalmi nyelvi *mentek* szóalakot, amelynek – szövegkörnyezettől függően – négy jelentése lehet. A (zárt) *ë*-t és a (nyílt) *e*-t megkülönböztető nyelvjárások – kontextus nélkül is – képesek ezeket a jelentéseket elkülöníteni egymástól:

(*ti most*) *mënték*: a *megy* ige többes számú, második személyű, jelen idejű alakja,

(*ők korábban*) *mëntek*: a *megy* ige többes számú, harmadik személyű, múlt idejű alakja,

(*én most*) *menték*: a *ment* ige egyes számú, első személyű, jelen idejű alakja,

mentek: a 'mentesek valamitől' melléknév ritka, régies formája.

Az *ë* hang valószínűleg változatosabbá, a fülnek kellemesebbé tenné a magyar nyelv hangzását, ám a köznyelvbe való beemelésére tett kísérletek eddig nem jártak sikerrel, az erőfeszítések nem hoztak eredményt.

Az érdekesség kedvéért közzéteszek egy listát, amelyen szereplő szavakban az *e ~ ë* használata jelentésbeli különbségeket juttat kifejezésre, pl.

1. *e* = mutatószó

2. *ë* = kérdőszó

Mégérëtt-ë e mëggy?

1. *hëgyes* = hëgyvidékës

2. *hëgyës* = éles csúcsos

Ennek a hëgyes vidéknek hëgyës a hëgycsúcsa.

¹² A Bárczi Géza Kiejtési Alapítvány 1999-ben jött létre a szép magyar kiejtés ápolásáért.

1. *vész, vészik* = vásárol, vásárolják
2. *vesz, veszik* = eltűnik vagy vesztettség nevű nyavalya érte
Eszük veszik, úgy vészik.

1. *érték* = én valamit fölfogok szellemileg
2. *értek* = ők meg(/oda)találtak
Érték némétül, értek örömek.

1. *értém* = valamit fölfogok szellemileg
2. *értem* = engémért
Értém én, hogy értem jöttek.

1. *eszém* = okosságom, agykapacitásom, fifikám, gógyim, sütnivalóm
2. *észém* = étkézék
Van eszém, a moslékot nem észém.

1. *élég* = Na, most hagyjátok abba! Köszönöm, nem kérek többet.
2. *elég* = tűz martalékává válik
Élég baj, ha elég.

1. *félém* = egy új embert helyeztek az enyémnél magasabb pozícióba
2. *felém* = irányomban
A félém helyezett új igazgató kérdéssel fordult felém.

1. *szémét* = látószervét
2. *szemét* = hulladék
Nëm bántja a szemét a szemét?

1. *terem* = személyes környezetem
2. *terëm* = nagy helyiség vagy növény termést hoz, illetve hirtelen megjelenik
Nincs elég terem, kicsi ez a terëm.

1. *töttem* = csináltam (ige)
2. *töttëm* = cselekedetëm (főnév)
Rosszul öttem, megbántam e töttëm.

1. *néztek* = ők megtekintettek
 2. *nézték* = ti megtekintettétek
- *Mit nézték a moziban?*
- *Amit a többiek is néztek.*

1. *égyenésen* = nem kacskaringósan
2. *égyenésén* = rajta a vonalon

égyenésen előre az egyenésén

1. *sejtettem* = homályosan utaltam rá nekik (műveltető ige)
 2. *sejtettem* = gondoltam, de nem voltam bizonyos benne
- Sejtettem velük, hogy nem is sejtettem.*

31. Mit lehet tudni a székely rovásírásról?

ΛΛM∩H H4†48-03031

(Jobbról olvasandó: sávor ragyam-lyekéSz)

Vonyarcvashegy és Csíkszereda rovásos helységnévtáblája

Autós utazásaink alkalmával egyre több olyan magyarországi, erdélyi, felvidéki és kárpátaljai helységnév-táblával találkozunk, amelyen a települések neve nemcsak latin betűkkel, hanem rovásírással is fel van tüntetve¹³. A népi-nemzeti hagyományörzés keretében nagyon sok helyen ápolják a magyar szellemi örökség eme érdekes részét, keresve a mindennapi használat lehetőségét is. De mit lehet tudni erről az írásmódról?

A fennmaradt rovásírással szövegek többnyire erdélyi eredetűek: a székelyekhez köthetően kerültek elő korai emlékei, melyek jelentős része a székelyföldi templomok felirataként tűnik fel. Nincs nyoma annak, hogy valaha a magyarság szélesebb körei használták volna, a krónikákban is kifejezetten a székelyek írásaként szerepel.

Keletkezési idejük legtöbbször csak közvetett fogódzók alapján határozható meg. „Mai tudásunk szerint legrégibb a homoródkarácsonfalvi¹⁴ felirat, amely legkésőbb a 15. század végén, de nagy valószínűséggel

¹³ A „Quo vadis Székelyföld?” című konferencia (Csíkszereda, 2003. június 21.) kérte „...székely településeink önkormányzati testületeit, hogy a helységtáblákon tüntessék fel a települések nevét a székely rovásírással is!”. Ezt követően több magán és önkormányzati kezdeményezés történt rovásos helynévtábla állítására, többnyire a Székelyföldön, később a Nagy-Magyarország egész területén.

¹⁴ Homoródkarácsonyfalva falu Romániában, Hargita megyében, 21 km-re Székelyudvarhelytől.

az Árpád-korban keletkezett” (Korompay 2003: 102). A feliratok főként konkrét események, nevek megörökítésére szolgáltak, szépirodalmi szövegek rögzítésére nem.

A homoródkarácsonyfalvai felirat

A *rovás* jelző a betűk megörökítésének korai technikájára vonatkozik: kezdetben a betűket fába rótták vagy kőbe vésték, később csontba, fémbe karcolták¹⁵. Oláh Miklós esztergomi érsek már a 16. században megjegyezte, hogy a székelyek egymás közötti rovásírásos üzenetei a kívülállók számára nem érthetőek: „...fapálcákra némely jegyeket rónak, melyek közöttük valamit jelentenek, s az így rótt pálcákat barátjaikhoz és szomszédaikhoz üzenet és levél gyanánt használják” (Révai 1974). Ez az írásmód később fokozatosan feledésbe merült, de az énlakai felirat¹⁶ azt mutatja, hogy a rovásírást Rákóczi korában még ismerték és használták. A Rákóczi-szabadságharc idején kifejlesztett kuruc titkosírás jelei közé a rovásírás jeleit is bevonták.

¹⁵ A középkortól megjelenik a kézzel papírra írott változata, a jelenkorban nyomtatott és digitális formája is létezik.

¹⁶ Orbán Balázs néprajzkutató fedezte fel az énlakai feliratot székelyföldi kutatóútja során 1864-ben, amely ekkor az egyetlen eredetiben fennmaradt és ismert rovásemlékünk volt.

Az énlakai rovásfelirat (1668):

EGY AZ ISTEN GEORGYIUS MUSNAI DIAKON

A sorok a legtöbb esetben vízszintesen jobbról balra haladnak, az írás tehát jobb oldalról olvasandó. A fa mint felület nagymértékben meghatározza a betűk alakját: „a rovásbotok hosszanti rostjai elsősorban olyan jelek kialakításának kedveznek, melyek a rostokra merőlegesek. Ezért olyan gyakori a függőleges vagy ferde vonal, s olyan ritka a vízszintes vagy a kerek” (Korompay 2003: 103). Alapvetően alfabetikus írásról van szó, amely minden hangra külön jelet alkalmaz. Az „egy hang – egy jel” alapelv átfogóan érvényesül, azzal a megszorítással, hogy a rövid magánhangzónak és hosszú párjának ugyanaz a jele. Jellegetes vonása a székelv rovásírásnak a ligatúrák (betűösszevonások) kedvelése és kiterjedt használata: a magyarázat szerint ez minden bizonnyal arra vezethető vissza, hogy hely szűkén az egymás mellé került betűk szárait összevonták, egy betű valamelyik már meglévő vonását a következő betű egyik elemeként alkalmazták. Leggyakrabban ez a sűrűn használt szótagoknál történt meg. A helymegtakarításra alkalmas még a hangugratás (a magánhangzók kihagyása) is bizonyos esetekben. Az *e* mint a leggyakoribb magyar magánhangzó, általában emiatt ki is maradt. Egységes hangrendű szavaknál az első magánhangzót írták csak ki, mert a következő könnyen kikövetkeztethető. Ha a szón belül hangrendváltozás történt, az

első más hangrendű betűt ki kellett írni. A szavak elválasztására gyakran pontot használtak, de a szavak sok esetben egybeírva szerepeltek.

A székely rovásírás eredetével kapcsolatban még mindig megglehetősen sok a megválaszolatlan kérdés. Bizonyos betűk a türk rovásírás jeleivel feleltethetők meg, néhány jel azonban – minden kétséget kizáróan – a görög, illetve a glagolita ábécéből származik. A székely rovásírás valószínűleg e források felhasználásával, de bizonyos önállósággal jött létre. Mindent egybevetve a ma ismert rendszer a legkorábban az ősmagyar kor végén, az ómagyar kor elején (a 9–10. század körül) formálódhatott ki.

A kereszténység felvétele után a rovásírás egyre inkább háttérbe szorult, mert hosszabb szövegek lejegyzése nehézkes volt vele, másrészt pedig az egyháznak, a szellemi kultúra akkori hordozójának megvolt a saját, „hivatalos” írása, helyesírása, s ez latin betűs írás volt.

A székely írás nemzeti örökségünk része, kutatása komoly tudományos feladat, amely az ismert rovásírási emlékek összegyűjtését és vizsgálatát jelenti az írás megismerése és leírása érdekében.

Az ISO/IEC-10646-2014 nemzetközi szabvány nemzeti bevezetéseként 2015-ben magyar nemzeti szabvány lett a rovásírás MSZ ISO/IEC-10646-2015 hivatkozási számmal, amely a Szabványügyi Közlöny 2015. július 1-i számában jelent meg.

em	ely	el	ek	ej	i	i	eh	egy	eg	ef	é	e	ed	ecs	ec	eb	á	a
ezs	ez	ev	ü	ü	u	ely	et	esz	es	er	ep	ő	ő	ó	o	eny	en	
1000	100	50	10	5	1	emp	us	ent	ech	ent ant	and	amb	enc	er	ö	ë	unk	ak

Az MSZ ISO/IEC 10646-2015 számítógépes szabványba került „Old Hungarian” magyar rovás jelkészlet.
(az önmagukban kimondott mássalhangzókat „e”-vel ejtjük)

32. MIT LEHET TUDNI A MAGYAR HELYESÍRÁSRÓL?

A magyar idegen nyelvként tanuló külföldiek körében nyelvünk nagyon nehezen elsajátítható nyelv hírében áll: a megtanulhatatlanságáról szóló legendáknak se szeri, se száma. Ha nyelvünk szabályaira gondolunk, többé-kevésbé egyet kell értenünk a magyar nyelv nehézségei miatt panaszkodó külföldiekkel, jóllehet teljesíthetetlen feladat a nyelveket megtanulhatósági sorrendbe állítani, ugyanis nem léteznek olyan objektív kritériumok, amelyek alapján ez a rendszerezés hitelesen elvégezhető lenne. Az a kérdés tehát, hogy egy nyelv nehéz-e vagy sem, voltaképpen megválaszolhatatlan. A nyelvtanulók általában anyanyelvük és a már megismert idegen nyelvek típusától, azok grammatikai rendszerétől függően érzékelik nehéznek vagy könnyűnek egyik vagy másik idegen nyelvet.

Természetesen a magyarban is vannak olyan részrendszerek, amelyek a legszigorúbb kritikusok szerint is viszonylag könnyen elsajátíthatók. Ilyen például a helyesírás, jóllehet a helyes írást, illetve az írott szövegek helyes, fonetikus olvasását részben megnehezíti ortográfiánk hibrid – fonetikus, etimologizáló, hagyományörző és egyszerűsítő – jellege. A mai helyesírás alapelveinek bemutatása előtt tekintsük át röviden a magyar helyesírás történetét!

Helyesírásunk rövid története

Krónikaírók említik, hogy a magyarság körében már a honfoglalás előtti időkben sem volt ismeretlen az írás fogalma (honfoglalás előtti török eredetű szavaik közé tartozik az *ír* és a *betű* szavak is). A magyarságnak a latin ábécé átvétele előtt már saját írása volt: nagy valószínűséggel a ma székely rovásírás néven ismertté lett írástípust alkalmazták, melynek használata a középkor folyamán szorult vissza (a rovásírás történetéről bővebben a 31. fejezetben olvashat).

A kereszténység felvétele után az egyháznak, a szellemi kultúra akkori hordozójának a latin betűs írásmód volt a saját, „hivatalos” írása. A 11. század elejétől az írásbeliség nyelve nálunk is a latin lett, s a fokozatosan kialakuló magyar nyelvű írásbeliség alapjává a latin betűs írás vált. Mivel a két nyelv hangrendszere nem fedte egészen egymást (ebben a korban a latin ábécé 23 betűből állt, a korai ómagyar hangrendszer pedig 35 elemet tartalmazott, vö. Korompay 2018: 85), ezért a latin

betűs írásnak magyar nyelvre alkalmazása nem ment zökkenők nélkül. Ha olyan hangot találtak, amely nem volt meg a latinban (pl. *ö, ő, ü, ű* / *ty, gy, ly, ny* / *c, cs, dz, dzs*), módosították a betűket: új betűvel, betűkapcsolattal egészítették ki a latin ábécét. Jó példa erre a *j* hang, ami a latinban nem szerepel, s ezért korabeli írnokaink hol *i*, hol pedig *y* betűvel jelölték azt, vagy az *ü* hang, melynek betűjeleként az *u* és a *v* betűket alkalmazták. Ebből is látható, hogy akkor még többféle íráshagyomány létezett egymás mellett.

A 15. században új írástípus jött létre, az ún. huszita, mellékjeles írásmód, amely szakított a betűkapcsolatokkal, és úgy tett különbséget a rokon hangok jelölése között, hogy a kiindulópontul szolgáló betűt vesszővel vagy ponttal kiegészítve is felhasználta, pl. a *ty* hang új jele a *t'* lett, az *ö, ő* hangoknak pedig az ún. farkas *o*, az *o* lett a jelük. Ezzel a – Husz János magyar követői által létrehozott, „egy hang – egy jel” elvét érvényesíteni kívánó – helyesírással a Huszita Biblia három kódexében (Bécsi-, Müncheni-, Apor-kódex) találkozhatunk.

A 16. század második felétől, a reformáció térhódításának következtében vallási alapon megosztottá vált a helyesírás is: protestáns (Károli Gáspár, Heltai Gáspár) és katolikus helyesírás (Pázmány Péter, Káldi György) élt egymás mellett. Idővel a felekezeti kötöttség csökkent (a kétféle hagyomány között megindult a kiegyenlítődé), de a jelölésmód kettőssége egészen a 19. századig fennmaradt. Sok családnév éppen e helyesírások betűjeleit őrizte meg a mai napig, pl. *Kazinczy, Babits*.

A magyar helyesírás a 17–18. századig inkább fonetikus volt, a kiejtés minél hűségesebb tükrözésére törekedett (pl. *egésség, szabactság, hajja, teccik* stb.). Ekkor kezdett kialakulni és érvényesülni az ún. etimologikus (szóelemző) helyesírási elv, amely a szóelemek eredeti alakjának megtartására törekedett (*egész-ség, szabad-ság, hall-ja, tetsz-ik* stb.). Ennek a helyesírási elvnek a legfőbb szószólói Geleji Katona István, Tótfalusi Kis Miklós és Tsési János voltak.

A 19. század legfontosabb helyesírási vitája az ún. „jottista-ipszilonista háború”, a szóelemző elvnek és a kiejtés elvének összeütközése volt (amely ebben a korban leginkább a *j*-vel kezdődő toldalékok írásmódjára vonatkozott: *látja* vagy *lattyá*). A jottisták vezéralakja Révai Miklós, az ipszilonistáké Verseghy Ferenc volt. A vitából a szóelemző írásmód került ki győztesen (Kazinczy tekintélyének köszönhetően), s ez a kor végre megszüntette a magyar helyesírás vallási megosztottságát is.

A Magyar Tudós Társaság 1832-ben adta ki az első magyar helyesírási szabályzatot, „A magyar helyesírás’ és szóragasztás’ főbb szabályai” címmel (ez az első hivatalos helyesírási szabályzatunk). A helyesírás egyiségéről azonban még jó ideig nem beszélhetünk, sokáig több eltérő gyakorlat élt egymás mellett.

Mivel helyesírásunk nyelvkövető jellegű, ezért a nyelv folyamatos változása időről időre (20–30 évenként) szükségessé teszi a helyesírási szabályzat átdolgozását, „finomabbra hangolását”-t. 1832 óta többször is módosult a szabályzat, amelynek 2015-ben már a 12. új kiadása jelent meg.

Helyesírási rendszerünk következetesnek tűnik: betűállományunk minden hangunkat tartalmazza. Ezt a szabályosságot ma két kivétel töri meg: az első a *j* hang kétféle jelölése (*j* és *ly*), a másik pedig az, hogy a sokak nyelvjárásában még élő *ë* fonémát helyesírásunk nem jelöli (ezekről a kérdésekről a 29–30. fejezetben olvashatnak). A mai magyar beszédhangok jelölésmódjának történetéről kiváló, táblázatos összefoglalást ad Korompay (2018: 96–97).

Helyesírásunk alapelvei

(1) A kiejtés szerinti (fonetikus) írásmód

A magyar helyesírás egyik jellemzője, hogy a betűk legtöbbször a kiejtett beszédhangoknak felelnek meg, tehát a szavak és a szóalakok leírását nagyrészt a kiejtés szerinti írásmód határozza meg. Ez pedig azt jelenti, hogy a szóelemeket (a szótöveket és a toldalékokat) írásban köznyelvi kiejtésük szerint rögzítjük, pl. *diák, okos, -ász, -ész, -talan, -telen*. Ha egy szónak vagy egy toldaléknak a köznyelvben kétféle alakváltozata is létezik, akkor írásban is mindkét alakváltozat használata helyes, pl. *hova ~ hová, fel ~ föl, gyerek ~ gyermek, fent ~ fenn ~ fönt ~ fönn, tanulj ~ tanuljál, mondta ~ mondotta, ezzel ~ evvel*.

(2) A szóelemző (etimologizáló) írásmód

A magyar helyesírásnak ez az elve biztosítja azt, hogy a toldalékos szavakban mind a szótő, mind a toldalék, az összetett szavakban pedig minden komponens világosan felismerhető legyen, pl.

szabad + ság [szabactság], *gond + ja* [gongya], *főz + t-ük* [fősztük], *szív + telen* [sízítelen]

nép + dal [nébdal], *víz + szint* [vísszint], *tan + menet* [tammenet], *szín + nyomat* [színnyomat]

(3) A hagyományos (tradicionális írásmód)

Hagyományos írásmódról akkor beszélünk, ha a máig őrzött írásmód sem a kiejtés szerinti, sem a szóelemző írásmóddal nem magyarázható. Vannak olyan családnevek, amelyekben megtartjuk a ma már egyébként nem használatos, régies írásmódot (betűhasználatot), pl. *Eötvös* [ötvös], *Széchényi* [szécsényi], *Batthyány* [battyányi], *Cházár* [császárr], *Dessewffy* [dezsőfi], *Kováts* [kovács].

Az *ly* (betű) használatát is a hagyomány elve alapján tartotta meg a helyesírás, hiszen a köznyelvben már nincs meg az a régi hang, amelyet eredetileg *ly*-nal jelöltünk. Számos szóban hagyományosan *ly* a [j] hang jele, pl. *lyuk*, *folyik*, *bagoly*, *akadály* (minderről részletesebben l. 29. fejezet).

(4) Az egyszerűsítő írásmód

A magyar helyesírás bizonyos esetekben észszerű egyszerűsítést alkalmaz, pl.

- a többjegyű betűk kettőzése tőszókban és toldalékos alakokban csonkítottan történik, vagyis a betűnek csak az első jegyét ismételjük meg, pl. *hosszú*, *jeggyel*, *meggyes*, *Arannyal* (nem egyszerűsítjük azonban az összetett szavak tagjainak határán találkozó kétjegyű betűket, pl. *észszerű*, *nagygyűlés*, *kulcscsomó*, *jegygyűrű*),
- a toldalékolás következtében egymás mellé kerülő három azonos mássalhangzót jelölő betűt kettőre egyszerűsítjük, pl. *toll* + *lal* > *tollal*, *szebb* + *ben* > *szebben*, *hall* + *lak* > *hallak* (ez a szabály nem érvényesíthető a tulajdonnevekre, pl. *Thomas Mann-nal*, *Mariann-nál*, *Tallinn-nak* és a szóösszetételekre sem, pl. *balett-táncos*, *sakk-kör*).

33. MÁSSALHANGZÓRA VAGY MAGÁNHANGZÓRA VÉGZŐDŐ TŐ-E A MÉH, A DÜH, A CSEH?

Az első fejezetben szó esett arról, hogy a magyar beszélők a szó végén általában nem kedvelik a [h] hangot. Ez a magyarázata pl. annak, hogy a német eredetű *Kelch* 'kehely' jövevényszó szókincsünkbe kerülése után – a mássalhangzó-torlódás feloldásával és hangátvetéssel – *kehely* formában honosodott meg (*Kelch* > R. *kelyeh* > *kehely*).

A címben felvetett kérdés jogos, tudniillik a *h*-ra végződő tövek mint ha átmenetet képeznének a mássalhangzóra és a magánhangzóra végződő tövek között, ugyanis:

- a szóvégi helyzetben lévő *h* a hangzó beszédből eltűnik („néma” *h*), ám a helyesírás konzervativizmusának köszönhetően még mindig írunk *h*-t e tövek végén: *cé(h)*, *mé(h)*, *dü(h)*, *cse(h)*, *ju(h)*, *rü(h)*,
- két magánhangzó közötti helyzetben azonban a kiejtésben is megőrződik a *h*, pl. *méhet*, *csehek*, *dühös*,
- a mássalhangzós kezdetű toldalékos alakokban a kiejtésben ingadozás (kettős forma) figyelhető meg, pl. *düh* + *tól* > [dütől] ~ [düh-től], *méh* + *ben* > [mében] ~ [méhben]; írásban azonban mindkét alakban jelen van a *h* betű,
- ugyanezen főnevek -*vAl*, -*vÁ* ragos alakjainak nemcsak az ejtésük lehet kétféle, de az írásuk is, pl. *dühvel* [düvel] ~ *dühhel*, *méhvé* [mévé] ~ *méhhé*.

Azok a *h* végű szavak, amelyek alapformájában kiejtjük a tövégi *h*-t, mássalhangzós tövűnek számítanak, pl. *Allah*, *sah*, *potroh*, *doh*, *APEH*, a „néma” *h*-ra végződők viszont – kiejtésük szerint – magánhangzós tövűnek.

VII. NYELVROKONSÁG, TIPOLOGIAI ROKONSÁG

34. MIÉRT FINNUGOR NYELV A MAGYAR?

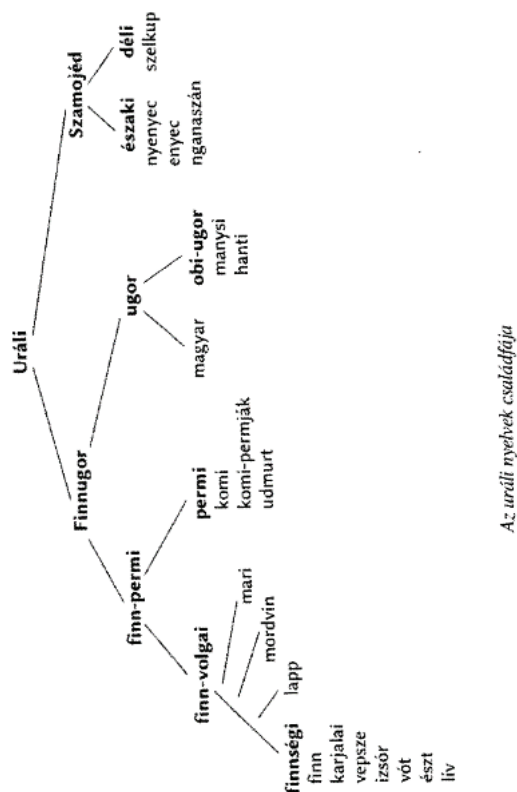
A nyelvünk eredetével és rokonságával kapcsolatos kérdések régóta foglalkoztatják az embereket. A nyelvek közti genetikai rokonsággal a történeti-összehasonlító nyelvtudomány foglalkozik, amely voltaképpen két nyelvtudományi módszer együttes alkalmazásából áll:

(1) A történeti nyelvtudomány az egy-egy nyelv vagy nyelvcsoporthoz tartozó nyelvek bekövetkezett változásokat deríti fel, és igyekszik a változásoknak okát adni. Példaként megemlíthető, hogy a „Halotti Beszéd és Könyörgezés” (1195 körül) korának nyelvállapota és anyanyelvünk mai formája között számos fejleményt e diszciplína művelői tanulmányozták.

(2) A rokonság gyanújába került nyelvek közötti viszonyok tisztázása, vagyis annak eldöntése, hogy két vagy több nyelv vajon rokonságban áll-e egymással, közös előzményük volt-e vagy sem, az összehasonlító nyelvtudomány szakembereinek feladata.

A magyar nyelv rokonsága kérdésében már a 19. században kialakult az egységes tudományos álláspont, ennek ellenére még mindig sok (és egyre több!) téves, dilettáns elképzelés terjeng ezzel kapcsolatban: közszájon forognak, és nagy népszerűségnek örvendenek a finnugor nyelvrokonságot kétségbe vonó alternatív „rokonságelméletek”, amelyek nem a finnugor nyelveket, hanem a japánt, a törököt, a dravidát, a kecsuát, a sumert, a hébert, a perzsát stb. stb. emlegetik a magyar nyelv lehetséges rokonai között. Mindezen elméletek, fantasztikus elképzelések komolytalanok: nem tudományos igényű munkák, amelyek érdemben vitatnák és/vagy cáfolnák a finnugor nyelvrokonság tényét, vagyis azt, hogy nyelvünk az uráli–finnugor nyelvcsalád tagja, így rokoni viszonyban áll az uráli nyelvek családjába tartozó nyelvekkel (vö. Honti 2010, 2012).

Az alábbi ábra az uráli nyelvek (leegyszerűsített) rokonsági viszonyait mutatja be családfa formájában (Csúcs 2019: 15):

A nyelvek tudományosan megalapozott történeti és összehasonlító vizsgálata a 19. század elején bontakozott ki. Akkor alakultak ki azok a tudományos módszerek, amelyek egy-egy nyelv vagy nyelvcsoporthoz tartozó nyelvek közötti viszonyok tisztázására alkalmasak. A nyelvrokonságtárral (is) foglalkozó történeti-összehasonlító nyelvészet egzakt tudomány, amely szinte természettudományos pontossággal veszi figyelembe a nyelvek hang-, szó-, jelentés- és szerkezeti változásait annak érdekében, hogy bebizonyítsa két (vagy több) nyelv rokonságát, illetve a különböző nyelvcsaládok (indoeurópai, uráli, török stb.) létezését. A nyelvrokonság kritériumai a következőképpen összegezhetők:

Közös szavak az úgynevezett alapszókinszben

Az egymással rokonságban lévő nyelvek talán legszembetűnőbb sajátossága szóképzletbeli hasonlóságuk. A nyelvtudománnyal nem foglalkozó ember is könnyen észreveszi az olasz, a francia, a spanyol, a portugál, a román – vagyis az újlatin –, a szláv és a germán nyelvek közötti egyezéseket, elsősorban a szókinszbeli azonosságok, hasonlóságok alapján. Azt könnyű belátni, hogy az olasz *lupo*, román *lup*, francia *loup* [lu] a latin *lupus*-ból ('farkas') származnak. A nyelvek közötti rokonság – a szókinsz alapján – azonban nem mindig ismerhető fel könnyen, pl. a 'szem' jelentésű szó a franciában *yeux* [jó], az olaszban *occhi* [okki] – nem hasonlítanak egymásra, pedig mindkettő a latin *oculi* leszármazottja, pontos etimológiai megfelelője.

Általában a finnugor nyelvek rokonsága sem szembeötlő. Tapasztalatból tudjuk, hogy a mai magyar, finn, vogul, osztják stb. beszélői, bizony, egy kukkot sem értenek egymás nyelvéből, nem képesek kommunikálni egymással. Nem is csoda, hiszen a magyarnak a finnugor nyelvek nem úgy közeli rokonai, mint a spanyolnak az olasz, a hollandnak a német vagy az orosznak a bolgár. A finnugor nyelvekben – eltérő fejlődésük és a hosszú különélésük következtében¹⁷ – olyan változások történtek a szavak hangalakjában, a szóképzletben, a nyelvtani rendszerben, melyek a rokon nyelveknek az alapnyelvből származó közös örökségét olyan nagy mértékben átformálták, hogy ez a közös örökség sok esetben csak mélyreható nyelvészeti kutatásokkal tárható fel. Például a magyar *ég* 'égbolt' szónak pontos etimológiai megfelelője a finn *sää* 'időjárás' és a zürjén *syn-* 'levegő', amelyek ránézésre egyáltalán nem hasonlítanak egymásra. Mindebből azonban nem következik, hogy ezek a nyelvek nem lennének rokonai egymásnak, hiszen sohasem a hasonlóság a döntő, hanem a szabályszerű, megjósolható eltérések, tehát az úgynevezett hangmegfelelés. A finnugor nyelvcsaládba tartozó nyelvek szóképzlete, nyelvtana feltűnően hasonló, és egyformán eltér az őket szinte teljesen körülvevő indogermán nyelvekétől.

A magyar nyelv szókinszében a finnugor nyelvekkel kapcsolatba hozható szavak rétege a legősbibb. Az úgynevezett alapszókinsz (testrésznevek,

¹⁷ A nyelvészek úgy becsülik, hogy a finnugor nyelvek többsége már néhány ezer év óta él elkülönülten egymástól, míg pl. a szláv nyelvek csak az elmúlt (valamivel több mint) ezer évben szakadtak el egymástól.

rokonságnevek, a lakással és a ruházattal kapcsolatos megnevezések, eszköz- és anyagnevek, állat- és növénynevek, természeti jelenségek nevei, névmások, számnevek, elemi cselekvések és történések megnevezése) nagy része az uráli, finnugor és ugor korból öröklődött át mai nyelvünkbe, pl. *kéz, fej ~ fő, mell, szem, fiú, lány, öcs, vő, ház, fal, küszöb, kés, fék, íj, ív, nyíl, ideg, arany, vas, meny, ló, egér, nyúl, hal, sünn, méh, fa, tő, kéreg, fenyő, szil, tavasz, ősz, tél, év, éj, reggel, fekete, hosszú, jó, meleg, tűz, felhő, víz, jég, én, te, ez, az, egy, két ~ kettő, három, megy, kér, ér, tud, néz, olvad, esik*. Az e rétegbe tartozó szavak egy része már a Kárpát-medencében hullott ki a szókincsből, ilyen pl. a *tjó* 'folyó' szavunk, amely csak néhány folyónevünkben őrződött meg, mint pl. *Berettyó, Hejő, Sajó*.

A honfoglalás előtt az ősmagyarok iráni, törökségi nyelvű népekkel és keleti szlávokkal is kapcsolatba kerültek, azokból több-kevesebb szó (jövevényszó) került be az ősmagyarok nyelvébe. Iráni eredetű szavak pl. *tíz, ezer, asszony, vám, tehén, tej*. Régi törökségi jövevények pl. az *ökör, disznó, turul, bor, sör, térd, árpa, búza, gyékény, gyümölcs, betű, ír, szám, gyón(ik), gyarló*. Régi szláv eredetű szavaink pl. a *varsa, zátony, tanya, görög*. A Kárpát-medencében megtelepedvén az ősmagyarok által hozott szókincs újabb szláv, német, latin és újlatin szavakkal bővült.

Szabály- és rendszerszerű hangmegfelelések az ősi (közös) szókincs szavaiban

A nyelvrokonság bizonyításában nagy súllyal esik latba a nyelvek közös eredetű szókézlete, az úgynevezett alapszókincs. A szókincsnek ezek a központi, leggyakrabban használt ősi elemei a történeti nyelvészet szempontjából azért kiemelkedő fontosságúak, mert ezek a legkevésbé hajlamosak a változásokra. Az alapszókincs számos eleme (pl. a testrészek neve, a rokon megnevezések, a számnevek, a névmások, az egyszerű cselekvésekkel és a természettel kapcsolatos szavak) szabályos hangmegfelelések alapján rokonítható a finnugor nyelvek megfelelő lexémáival. Megfigyelhető, hogy a hangváltozások a nyelvekben nem önkényesen és nem is véletlenszerűen zajlanak le: a nyelvtudomány számára megismerhető „hangtörvények” szabályozzák a változásokat. Ha egy bizonyos helyzetben álló hang megváltozik, akkor várható, hogy a más szavakban hasonló helyzetben álló „azonos” hangok is ugyanúgy fognak változni.

Ezeknek a szabályosan ismétlődő különbségeknek jelentős szerepük van a rokon vonások felismerésében, a nyelvrokonság bizonyításában.

Az alábbi táblázat két latin hangkapcsolat, a *ct* (= *kt*) és a *pt* továbbélését mutatja be néhány újlatin nyelvben (Honti 2012: 21 alapján):

latin		olasz	spanyol	portugál	francia	román
<i>ct</i> (= <i>kt</i>)		<i>tt</i>	<i>ch</i> (= <i>cs</i>)	<i>it</i>	<i>it > iØ</i>	<i>pt</i>
<i>pt</i>		<i>tt</i>	<i>t</i>	<i>t</i>	<i>t</i>	<i>pt</i>
klasszikus latin >	kései latin >	olasz	spanyol	portugál	francia	román
<i>factum</i> 'tett, tény'	<i>facto</i>	<i>fatto</i>	<i>hecho</i>	<i>feito</i>	<i>fait</i>	<i>fapt</i>
<i>lac, lactis</i> 'tej'	<i>lacte</i>	<i>latte</i>	<i>leche</i>	<i>leite</i>	<i>lait</i>	<i>lapte</i>
<i>nox, noctis</i> 'éj'	<i>nocte</i>	<i>notte</i>	<i>noche</i>	<i>noite</i>	<i>nuit</i>	<i>noapte</i>
<i>septem</i> 'hét'	<i>septem</i>	<i>sette</i>	<i>siete</i>	<i>sete</i>	ófr. <i>set > sept</i>	<i>șapte</i>
<i>scriptum</i> 'irat'	<i>scripto</i>	<i>scritto</i>	<i>escrito</i>	<i>escrito</i>	<i>écrit</i>	<i>script</i>

A következő táblázat a germán nyelvek hangváltozásai közül az indoeurópai **p* > germán **f* szabályos hangváltakozást mutatja be (Honti 2012: 21):

ógörög	latin	germán				
		német	holland	angol	svéd	gót
<i>patēr</i> 'apa'	<i>pater</i>	<i>Vater</i>	<i>vader</i>	<i>father</i>	<i>fader</i>	<i>fadar</i>
<i>pélla</i> 'bőr'	<i>pellis</i>	<i>Fell</i>	<i>vel</i>	<i>fell</i>	<i>fjäll</i>	<i>fill</i>
	<i>piscis</i> 'hal'	<i>Fisch</i>	<i>vis</i>	<i>fish</i>	<i>fisk</i>	<i>fisks</i>

Nézzünk meg most néhány szabályos hangmegfelelést, amely a finn-ugor alapszókinsbe tartozó mai szavakban mutatható ki. A finnugor szókezdő **p-* a magyarban *f*-fé változott, míg a legtöbb nyelvben, így pl. a finnben is megmaradt. Íme néhány közismert példa:

FU **pilwe* > magyar *felhő* / finn *pilvi*,

FU **pojka* > magyar *fiú* / finn *poika*,

FU **pesä* > magyar *fészek* / finn *pesä*.

Az is előfordul, hogy ugyanaz a hang különböző hangkörnyezetben különbözőképpen fejlődik valamelyik nyelvben, tehát ugyanannak a hangnak több szabályos megfelelője/folytatója is lehet. Így pl. a finnugor szókezdő **k*-nak a magyarban *k* és *h* is megfelelhet, ezt láthatjuk az alábbi példákban:

A szókezdő **k*- magas hangrendű (*e, é, i, í, ö, ő, ü, ú*) magánhangzók előtt *k*- marad a magyarban, pl.

FU **käte* > magyar *kéz*,

FU **kerä* > magyar *kér*,

FU **kere* > magyar *kéreg*;

A szókezdő **k*- mély hangrendű magánhangzók (*a, á, o, ó, u, ú*) előtt *h*-vá változik a magyarban, pl.

FU **kala* > magyar *hal*,

FU **kota* > magyar *ház*.

Ha a *ház, víz, méz* szavaink *-z* hangját hasonlítjuk össze a rokonnyelvi megfelelők szóbeljei és szóvégi mássalhangzójával, akkor azt tapasztaljuk, hogy a magyar *-z* helyén a rokon nyelvekben *-t-* hang áll, tehát a két magánhangzó közötti *-t-* a magyarban (legtöbbször) *-z*-vé változott, pl.

FU **kota* > magyar *ház* / finn *kota*,

FU **wete* > magyar *víz* / finn *vete-*

FU **mete* > magyar *méz* / finn *mete-*;

A közös előzményből levezethető egyezések a nyelvtanban (az alaktanban és a mondattanban)

A nyelvrokonság bizonyításában – a fentebb említett szempontok mellett – fontos szerepet játszik a közös grammatikai (morfológiai és szintaktikai) elemek egyezése is. Közös morfológiai sajátosság például, hogy az elsődleges (primer) névszóragok, a birtokos személyjelek, az igei

személyragok, bizonyos névszó- és igeképzők több-kevesebb eltéréssel megegyeznek a finnugor nyelvekben. A közös szintaktikai sajátosságokból felsorolásszerűen említek meg néhányat:

- az uráli nyelvcsoporthoz tartozó nyelvek nem ismerik a grammatikai nem kategóriáját: e nyelvek történetében nincs „nem”-re utaló jel, ez a kategória teljességgel hiányzik belőlük;
- a mondat tipikus (alap)szórendje SOV (alany + bővítmény + ige);
- a szószervezetekben a *rectum* (bővítmény) + *régens* (alaptag) szórend érvényesül (azaz a jelző megelőzi a jelzett szót, a tárgy az igét stb.);
- a melléknévi jelző és a jelzett szó között nincs egyeztetés a grammatikai számot és az esetet tekintve (ami jellemző vagy jellemző volt az indoeurópai nyelvekre), pl. *a nagy házban*, *a nagy házakban*, vö. pl. orosz *в большом доме*, *в больших домах*. Viszont a magyarban is egyeztetjük a jelzőt, ha az mutató névmás, pl. *ebben a nagy házban*, *ezekben a nagy házakban*, vö. pl. orosz *в этом большом доме*, *в этих больших домах*;
- a számnévi jelzős szervezetekben a jelzett szó egyes számú, pl. magyar *három hal*Ø, vogul *χürem χül*Ø, osztják *χorem χul*Ø, finn *kolme kala*a (egyes szám, partitívus), ellentétben a legtöbb indoeurópai nyelvvel (pl. német *ein Fisch*, *drei Fische*);
- általában egyes szám használatos a páros testrészek, ruhadarabok, tárgyak nevében is, pl. magyar *jó a szeme*, *cipőt vásárol*, osztják *semäl jëm* 'jó szeme van';
- a páros testrésznevek egyikének megnevezésére az uráli nyelvek a *fél*-jelzőt használják, pl. magyar *félszemű*, vogul *sam-päl*, osztják *sempelek*, finn *silmä-puoli*;
- birtokos névmások helyett birtokos személyjeleket használtak, pl. magyar *hal-am*, vogul *χül-em*, osztják *χul-em*, finn *kala-ni* (vö. német *mein Fisch*, angol *my fish*, francia *mon poisson*, orosz *моя рыба*);
- szinte mindenütt megmaradt a birtoklás kifejezésének ősi szerkezete, amelyben a birtokos valamilyen esetragot kap, ezt követi a létige, majd a birtokos személyjeles birtokszó, pl. magyar *(nekem) van házam*, *a fiúnak van szája* / finn *minu-lla on kirja*, *poja-lla on suu*, szemben a legtöbb indoeurópai nyelvvel, amelyek ilyenkor birtoklásigét alkalmaznak, vö. német *ich habe ein Haus*, *der Knabe hat einen Mund* / angol *I have a house*, *the boy has got a mouth*;

- a határozórendszer ősi vonása az irányhármasságnak nevezett jelenség, vagyis a *hol? hová?* és a *honnan?* kérdésre felelő határozók alaki megkülönböztetése, pl. magyar *kéz-ben*, *kéz-be*, *kéz-ből* / finn *käde-ssä*, *käte-en*, *käde-stä*;
- az összetett mondatokat gyakran igeneves szerkezetek helyettesítették (nem voltak kötőszók, alárendelt összetett mondatok), pl. magyar *jöttömben találkoztam vele*, *mentemben láttalak téged*, *ránéztében elég egyszerű mondat*. Ilyen pl. a HB.-ből való idézet is: *hadlaua choltat terumteve istentvl* = (valószínű kiejtése megközelítően mai írásmód szerint) *hadlawá holtát terümtewé istentül* 'hallotta az (őt) teremő Istentől, hogy meg fog halni'. A magyarban ma ritkábban használunk igeneves szerkezeteket, mint a rokon nyelvekben, ahol ma is eléggé általánosak az efféle szerkezetek;
- gyakoriak az összefoglaló (kopulatív) szóösszetételek, pl. finn: *maa-ilma* 'világ (= föld-levegő)' / észt: *suu-silmad* 'arc (= száj-szemek)', *isad-emad* 'szülők (= apák-anyák)' / votják: *im-nir* 'arc (= száj-orr)' / osztják: *ewi-poχ* 'gyerek (= lány-fiú)', *ne-χo* 'ember (= nő-férfi)' / magyar: *ia-fia* 'minden hozzátartozója (= lánya-fia)', *orca* 'arc (= orr-száj)';
- a legtöbb rokon nyelvben a szóhangsúly az első szótagon van;
- a magánhangzó-illeszkedés ősi jellemző vonása anyanyelvünknek, amely a rokon nyelvek nagy részében ma is megvan: ha egy szó magas (elülső) hangrendű, rendszerint a hozzá csatlakozó képzők, jelek, ragok is magas hangrendűek, míg a mély (vagy hátsó) hangrendű szavakhoz általában mély hangrendű végződéses járulnak, pl. *ház – ház-ban – ház-ak – ház-as – ház-as-ság*; *kéz – kéz-ben – kez-ek – kez-es – kezes-ség* / finn *koda* 'ház' – *koda-ssa* 'házban'; *käte* 'kéz' – *käde-ssä* 'kézben'.

A magyar és a finnugor alapszókinccs és a nyelvtani szerkezetek olyan szabályos hasonlóságokat és különbségeket mutatnak, amelyek a mai ismereteink szerint csak egymással rokonságban lévő nyelvekre jellemzőek. Egészen biztos, hogy a mai finnugor nyelveknek valamikor közös előzményük volt. Túl sok hasonlóság van köztük ahhoz, hogy ezt máshogyan lehessen magyarázni. Ez jelenti tehát a nyelvrokonságot, nem pedig az, hogy egyik nyelv a másikból fejlődött volna ki, vagy hogy genetikai rokonság állna fenn mai beszélőik között. A nyelvrokonsághoz sem a genetikai rokonságnak, sem a kulturális rokonságnak nincsen köze, hiszen

a nyelvrokonság önmagában vajmi keveset mond az illető népek származásáról, szelleméről, kultúrájáról: „A nyelvrokonság olyasféle, mint egy DNS-vizsgálat: kiderítheti, hogy mi ketten valójában testvérek vagyunk, de ha a sorsunk máshová vetett, másutt nőttünk föl, egymás nyelvét sem értjük, esetleg más vallásúak vagyunk, akkor ettől a biológiai ténytől még nem lesz közünk egymáshoz. Az tehát, hogy a magyar nyelv finnugor nyelv, csak azt mutatja, hogy kb. 3 000 évvel ezelőtt a beszélők ősei együtt éltek” (Nádasdy 2019).

35. MIÉRT AGGLUTINÁLÓ NYELV A MAGYAR?

A nyelvtipológiai kutatások a világ nyelveiben fellelhető szerkezeti sokféleséget aszerint rendszerezik, hogy a nyelvek a különböző jelentésvi-szonyokat milyen módon, milyen grammatikai eszközök segítségével (pl. ragozással, szóképzéssel, előljárószókkal, szórenddel stb.) fejezik ki. A jelentéstömörítés mértéke szerint megkülönböztetünk:

- analitikus nyelveket, melyek a nyelvtani viszonyítást inkább segéd-szavakkal és a szórenddel (ritkábban ragozással és szóképzéssel) fejezik ki,
- szintetikus nyelveket, melyek a nyelvtani viszonyítást főként rago-zással, illetve szóképzéssel fejezik ki, és
- poliszintetikus nyelveket, amelyekben egy szó kifejezhet akár egy mondatot is.

A nyelvtani viszonyítás módja szerint a tudományos irodalomban Frid-rich Schlegelre visszanyúló (1808) osztályozás általában három morfológi-ai típust: izoláló (vagy elszigetelő), agglutináló (vagy ragasztó) és flektáló (vagy hajlító) nyelveket különböztet meg, valamivel ritkábban egy negye-diket is, az inkorporáló (vagy bekebelező) típust. Ebben a felosztásban a nyelveket az alapján különböztetjük meg egymástól, hogy túlnyomóan izoláló, agglutináló vagy flektáló szerkezeteket találunk-e bennük.

Izoláló nyelvek

Az izolálás a morfológiai megformálás hiányát jelenti. Az izoláló nyel-vekre az jellemző, hogy a szótövek a mondatban jórészt nyelvtani viszo-nyokat kifejező segédelemek nélkül (szótári alakban) jelennek meg (a szavak egymorfémásak), tehát a szóalakokban nincsenek toldalékmor-fémák (ragok, jelek vagy képzők). A szavak mondatrészi szerepét álta-lában a szórend (esetleg a hangsúly vagy a hanglejtés) határozza meg, a grammatikai jelentések kifejezésére pedig önálló grammatikai szerep-pel bíró szavak szolgálnak, pl. előljárók vagy módosítószók, amelyek a (változtatlan) tövek mellett jelennek meg. Az egyik legtisztábban izoláló nyelv a kínai, nézzük meg, hogy érvényesülnek benne a fentebb leírtak:

<i>T'a</i>	<i>k'an</i>	<i>ni</i>	'ő néz te = ő néz téged',
<i>Ni</i>	<i>k'an</i>	<i>t'a</i>	'te néz ő = te nézed őt';

A fenti mondatokban a *ni* vagy a *t'a* szó mondatrészi szerepét a mondatban elfoglalt helyük határozza meg: az állítmány előtt állva alanyi ('te', 'ő'), az állítmány után állva tárgyi funkciót ('téged', 'őt') töltenek be.

E csoport legjellegzetesebb képviselője pl. a kínai, a vietnami, a burmai, a tibeti.

Agglutináló nyelvek

Az agglutináló nyelvtípusra a szótövekhez járuló, a jelentés módosítására, a mondatbeli viszonyok jelölésére hivatott toldalékmorfémák (képzők, jelek, ragok) gazdagsága, ebből adódóan a szóalakok összetettsége jellemző. A toldalékmorfémákat a gyakran változatlanul maradó, ezért könnyen felismerhető tövekhez „ragasztják hozzá”, pl. magyar *diák-jaitok-ról* (a *diák-* tőhöz kapcsolódó toldalékok a szó egy-egy grammatikai tulajdonságát jelölik: a *-jai-* a többes számot, a *-tok-* azt, hogy a birtokos többes számú második személyű (*ti*), a *-ról* pedig az eset jelölője).

Legjellemzőbb vonásuk, hogy a névszó- és az igeragozásban analitikus (egyjelentésű) morfémákat használnak, amelyek határai világosak, így a nyelvtani viszonyokat kifejező toldalékmorfémák jól elkülöníthetők egymástól: pl. külön morféma jelzi a főnevek számát, külön az esetét, minek következtében ugyanazt a morfológiai kategóriát (egyes és többes számban is) ugyanaz az esetrag fejezi ki:

Sg. nominativus:	<i>föld-Ø</i> ,	Pl. nominativus:	<i>föld-ek-Ø</i> ,
Sg. dativus:	<i>föld-nek</i> ,	Pl. dativus:	<i>föld-ek-nek</i>

Ebbe a csoportba tartoznak az uráli és az altaji nyelvek, a dravida, a bantu, a suahéli, a japán, a mára már kihalt sumér stb.

Flektáló nyelvek

A flektáló nyelvekben a jelentésmódosulást a szótövek váltakozása (pl. német *die Mutter* 'az anya' ~ *die Mütter* 'az anyák', *der Vater* 'az apa' ~ *die Väter* 'az apák' – ezt nevezték eredetileg hajlításnak, innen a típus neve) vagy a tövel felismerhetetlenül összeolvadó végződés (pl. angol *foot* 'láb' ~ *feet* 'lábak', *see* 'lát' ~ *saw* 'látott') jelölik. Ezek a végzések

– az agglutináló típussal ellentétben – szintetikus morféimák, amelyekben a nyelvtani jelentések elválaszthatatlanul fejeződnek ki, pl.

Sg. nominativus: *terra* 'föld', Pl. nominativus: *terr-ae*,
Sg. dativus: *terr-ae* 'földnek', Pl. dativus: *terr-is*,

tehát a *terr-is* alakban a szám és az eset nem rendelkezik külön morféimával (*-ae* az egyes szám, az *-is* a többes szám alakja ugyanabban a nyelvtani esetben, tehát az esetjelölő nem azonos a két számban, és a számjelek sem különíthetők el). Egy tisztán flektáló nyelvben tehát nem lehet meghatározni, mi a többes szám vagy mi a dativus toldaléka.

A grammatikai jelentések ilyen módon történő változtatása jellegzetes jegyük a hámi-sémi nyelveknek (pl. héber, arab), és az indoeurópai nyelveknek is.

Inkorporáló nyelvek

Ehhez az izoláló–agglutináló–flektáló sorhoz negyedikként csatlakozik az inkorporáló (bekebelező) típus, amely az agglutináló nyelvek egyik altípusaként, extrém válfajaként értelmezhető. A poliszintetikus nyelvek jellemzője, hogy egyetlen morféimasorba sűrítene be olyan tartalmakat, amelyeket a más nyelvtípusba tartozó nyelvek szószervezetekkel vagy mondatokkal fejeznek ki, mintha pl. a 'ha jó kenyérrel sütök, örülni fogok' jelentésű mondat helyett a következő morféimasort szerkesztenénk: **jókenyérsütésörömom**. Érdekes megfigyelni az eszkimó québeci nyelvjárásából vett következő példát:

<i>illu</i>	'ház',
<i>illuliu</i>	'házat építeni',
<i>illuliugati</i>	'egy társsal építeni házat',
<i>illuliugatigi</i>	'vkit társként rábírnai a házépítésre',
<i>illuliugatigiguma</i>	'akarni vkit társként házépítésre',
<i>illuliugatigigumavagit</i>	'téged kívánlak társul ai házépítéshez' ¹⁸ ;

Ugyancsak az eszkimóból vett adat az *illujuaraalummuuttuviniugaluapungalittauq* „szó”, amelynek jelentése: 'de én is egyike vagyok azoknak, akik még a nagyon nagy házhoz mentek el'. Az amerikai oneida indián törzs nyelvében használt *gnaglaslizaks* „szó” jelentése szintén mondatértékű: 'Keresek egy falut' (vö. Fodor 1999). Látható, hogy ezek a nyelvek nagyon magas fokon használják a jelentéstömörítést, egész

¹⁸ Ez a példa Havas Ferenc egyik általános nyelvészeti óráján hangzott el, talán még a 2000/2001-es tanévben.

mondatok tartalma, tartalmas tövek képesek egyetlen komplex szóba sűrűsödni.

Tipikusan inkorporáló nyelvek az eszkimó, a paleoszibériai nyelvek (jukagír, csukcs, aljutor, gilják), a kaukázusi nyelvek, az észak-amerikai indián nyelvek.

A nyelvek besorolhatósága tipológiai csoportokba

A nyelvek általában nem sorolhatók be tisztán egy-egy típusba, a tipológiai csoportokra jellemző tulajdonságok ugyanis legtöbbször keverednek bennük. Az egyes nyelvek történetük során akár még típust is válthatnak. Ennek lehetünk most éppen szemtanúi az angol nyelvvel kapcsolatban, amelyben éppúgy találhatók flektáló megoldások (pl. *I sing* '[én] énekelek', *I sang* '[én] énekeltem'), mint izoláló sajátosságok, pl. a névszóragozás eltűnése, illetve az igei személyragok hiánya is (pl. *set* = present simple Sg./1. 2., Pl./1. 2. 3.; past simple; imperative; past participle). Mivel az angol főneveknek nincs alany- és tárgyesetük, ezért az alanyi és a tárgyi pozíciót kizárólag a szavak sorrendje dönti el, pl. *Peter loves Mary* 'Péter szereti Marit' ~ *Mary loves Peter* 'Mari szereti Pétert'. A szórend mutatja meg, ki kit szeret.

A magyar mint agglutináló nyelv

A magyarban a szavak morfológiai felépítése általában utal mondatrészi pozíciójukra: amelyik szó alanyesetben van, általában az az alany (és általában a cselekvő is), amelyik pedig tárgyesetben, az a tárgy (vannak persze tárgyi pozíciót betöltő alany esetben álló főnevek is, pl. *Keresem a szemüvegem*Ø, minderről részletesebben l. 18. fejezet).

A magyarban a toldalékok általában meghatározott sorrendben követik egymást: tö + képző(k) + jel(ek) + rag (T + K + J + R). Néha előfordul, hogy bizonyos morfémák eltérő sorrendben jelennek meg a tövön, pl. *öt-ször-ös* (T + R + K), *kis-ebb-ít* (T + J + K), *nagy-ban-i* (T + R + K). Mivel minden egyes toldalék (általában) egyetlen morfológiai vagy morfoszintaktikai kategóriát fejez ki, ezért bátran állíthatjuk, hogy – morfológiai mintázatát tekintve – a magyar **agglutináló nyelv**, illetőleg jellemző rá az agglutináció, jóllehet teljes mértékben nem tekinthető agglutináló nyelvnek: sem a főnév-, sem pedig az igeragozás nem teljesen agglutináló

jellegű. A főnévragozásban a birtokos személyjelek két morfémát fejeznek ki egyszerre, pl. a *tanár-om* szóalakban az *-om* toldalék egyszerre jelöli az egyes számot és az 1. személyt, a *tanár-unk* szóalakban az *-unk* a többes számot és az 1. személyt. Az igei személyragok is két morfémát testesítenek meg: a *tanul-tok* szóalakban a *-tok* toldalék a 2. személyt és a többes számot fejezi ki, a *vár-lak* szóalak *-lak* ragja pedig három jelentést is hordoz: a cselekvő egyes számát, első személyét (*én*) és a cselekvés második személyre történő irányulását (*téged* / *titeket*). Az eddigiekből is megállapítható, hogy a magyarban sem a főnév-, sem pedig az igeragozás nem tisztán agglutináló jellegű.

Az agglutináció fogalma morfofonológiai követelményt is támaszt: a toldalékoknak a szótári tőhöz (vagy a tő valamelyik melléktövéhez) kell járulniuk annak megváltoztatása nélkül (pl. *ház-ból*, *lov-ak*). Ez alól a szabály alól is találunk néhány kivételt a magyarban: az egyik ilyen az *-i* kicsinyítő és becéző képző, amely a szó csonka tövéhez járul, pl. *pörkölt* > *pör-i*, *Márta* > *Márt-i*. További hasonló kivételek az *-ít*, *-ul*, *-odik* ige-képzők, amelyek előtt a tövégi magánhangzó gyakran törlődik, pl. *sárga* + *-ít* > *sárg-ít*, *drága* + *-ul* > *drág-ul* *savanyú* + *odik* > *savanyodik*, és ilyen az *-ász* foglalkozásnév-képző is, pl. *erdő* + *-ész* > *erd-ész*. Az első eset nem tartozik a morfológia centrális területéhez (és ez nemcsak a magyarban van így), a többi kivételnek kell tekintenünk. Megállapíthatjuk tehát, hogy a szóképzés a magyarban lényegében agglutináló jellegű.

A fő vonásaiban agglutináló magyarnak is vannak izoláló vonásai, pl. előfordul, hogy csak önálló szóval tudjuk kifejezni azt, amit más nyelvek toldalékkal (is), ilyen pl. a magyar névelős szerkezet *a ház*, szemben a román (*dom-ul* 'a ház') vagy a dán (*hus-et* 'a ház') posztartikulusos (hátravetett névelős) szóalakkal, vagy a feltételes mód múlt idejét is önálló szó jelöli (pl. *szeretett volna*). Aztán a magyarban is létrehozhatók olyan mondatok, amelyekben a mondatrészi szerepre kizárólag a szórend utal, pl. *A kutyám kergeti a macskám* 'A kutyám kergeti a macskám' ≠ *A macskám kergeti a kutyám* 'A macskám kergeti a kutyám' vagy *A kezem megérinti a kezed* ≠ *A kezed megérinti a kezem*. Aztán a magyarban vannak flektáló vonások is, pl. toldalékoláskor megváltozik a szó töve: *megy* – *men-t*, *ló* – *lov-ak*, *hó* – *hav-as*. Ez azonban nem az egész nyelvre jellemző alapvonás, mint például a tisztán flektáló arab esetében.

Mivel a nyelvek morfológiai típusa változhat, a nyelvrokonságnak nem bizonyítéka, ha két vagy több nyelv azonos típusba tartozik, ellenben az nem zárja ki a nyelvrokonságot, ha két vagy több nyelv más típusba tartozik.

VIII. BIBLIOGRÁFIA

- E. Abaffy Erzsébet 1976. Szövegrendszerünk az ős- és az ómagyar korban. A szóvégi redukálódás. In: E. Abaffy Erzsébet (szerk.) *Magyar nyelvtörténet. Tanulmánygyűjtemény I-II.* Tankönyvkiadó, Budapest. 4–17.
- E. Abaffy Erzsébet 1991. Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő (főszerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 104–121.
- E. Abaffy Erzsébet 1991. Az igei személyragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A korai ómagyar kor és előzményei.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 122–139.
- E. Abaffy Erzsébet 1992. Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő (főszerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 120–183.
- Abaffy Erzsébet 2003. Hangtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet.* Osiris, Budapest. 10–28.
- Antal László 1959. Gondolatok a magyar főnév birtokos ragozásáról. *Magyar Nyelv* 55: 351–357.
- Antal László 1961. A magyar esetrendszer. *Nyelvtudományi Értekezések* 29. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Balázs Géza 2002. *Magyar nyelvhelyességi lexikon.* Corvina Kiadó, Budapest. 113–115.
- Bárczi Géza 1963. *A magyar nyelv életrajza.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1967. *A magyar nyelv története.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- D. Bartha Katalin 1958. *A magyar szóképzés története.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- D. Bartha Katalin 1964. Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. *Nyelvtudományi Értekezések* 42.
- Benkő Loránd 1953. A magyar *ly* hang története. *Nyelvtudományi Értekezések* 1.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1991. *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.* kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Benkő Loránd (főszerk.) 1992. *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1995. *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. II/2. kötet. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Berrár, Jolán 1967. A szóelemek alaktörténete. In: Bárczi – Benkő – Berrár 1967: 212–235.
- Borbás Gabriella Dóra 2006. Analógia és asszociáció. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.) *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum, Budapest. 79–82.
- Corbett, Greville G. 1991. *Gender*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Csepregi Márta 1998. *Finnugor kalauz*. Panoráma, Budapest.
- Csepregi Márta 2014. Evidencialitás a hanti nyelvjárásokban. In: Havas Ferenc – Horváth Katalin – Kugler Nóra – Vladár Zsuzsa (szerk.) *Nyelvben a világ: Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 99–107.
- Csúcs Sándor 2019. *Miért finnugor nyelv a magyar?* Reguly Társaság – Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Décsy Gyula 1984. *A Handbook of the Transworld Hamburger Culture*. Eurolingua, Bloomington.
- Domonkosi Ágnes 2004. A társasnyelvészet szemlélete a magyar nyelv oktatásában. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán – Guttmann Miklós (szerk.) *Emberközpontúság a mai magyar nyelv kutatásában és oktatásában*. A Berzsényi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VI. BDTF. Szombathely. 28–34.
- Dugántsy Mária 2003. Az általános igeragozás személyragjainak tárgyi vonatkozásairól. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 137–142.
- Elekfi László 1993. Eltűnőben van-e a magyar birtokos részeshatározó? In: Horváth Katalin – Ladányi Mária (szerk.) *Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben*. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 35–43.
- Elekfi László 1998. Eltérő toldalékokban mutatkozó jelentéskülönbségek (A „Szókinszünk nyelvtani alakrendszere” gyűjtemény alapján). *Magyar Nyelvőr* 122: 305–17.
- EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1993–95. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Fazakas Emese 2008. *A magyar nyelv kis történeti nyelvtana*. Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság – Kolozsvár.
- Fejes László 2008. Az agglutinációról. In: Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.) *Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére*. ELTE BTK Finnugor Tanszék – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest. 185–198.
- Fejes László 2010. A szabályos hangmegfelelésekről. *Rénhírek*. 2010. február 03.
- Fejes László 2011. Érvek a finnugor nyelvrokonság mellett. *Nyest* 2011. január 10.
- Fejes László 2014. *A zárt ë hangról*. nyest.hu (2014. február 20). <http://www.nyest.hu/hirek/a-zart-e>
- Fejes László 2014. *Ilyen lenne az új helyésírás?* nyest.hu (2014. március 4.) <http://www.nyest.hu/hirek/ilyen-lenne-az-uj-helyesiras> www.nyelvmueves.hu/barczy-alapitvany
- Fejes László 2016. *A ly fogságában*. nyest.hu (2016. február 24)
- Fodor István 1959. A nyelvtani nem kialakulása. *Nyelvtudományi Közlemények* 61: 29–43.
- Fodor István 1999. *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fodor István 2003. *A világ nyelvei és nyelvcsaládjai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Forgács Tamás 1990. A nyelvtörténet mint segédeszköz a magyarnak idegen nyelvként való oktatásában. In: Egyed Orsolya – Giay Béla – B. Nádor Orsolya (szerk.) *Hagyományok és módszerek – Az I. Nemzetközi Hungarológia-oktatási Konferencia előadásai*. Budapest. 44–52.
- Forgács Tamás 2019. *Nyelvtörténeti ismeretek felhasználása a magyar mint idegen nyelv oktatásában*. A szegedi MID-napon (2018. március 24.) elhangzott előadás szerkesztett változata.
- Gallasy Magdolna 1991. A névelő és névelőelőzmény. In: Benkő Loránd (főszerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 461–475.
- Gallasy Magdolna 1992. A névelők. In: Benkő Loránd (főszerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 716–771.
- Gallasy Magdolna – Haader Lea – Horváth László 2018. Mondattörténet. In: Kiss – Pusztai (szerk.) 2018: 168–225.

- Grétsy László 1964. A kétkulacsos kettő. In: Grétsy László, *Szaknyelvi kalauz*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 162–164.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1980. *Nyelvművelő kézikönyv I.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1985. *Nyelvművelő kézikönyv II.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Grétsy László 1994. Természetesen, hogy nyelvi változás – de milyen? In: Kemény Gábor – Kardos Tamás (szerk.) *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 93–98.
- Grétsy László – Kemény Gábor 1996. *Nyelvművelő kézisótár*. Auktor Könyvkiadó, Budapest. 303.
- Hajdú Péter (szerk.) 1975. *Uráli népek*. Corvina, Budapest.
- Hajdú Péter – Domokos Péter 1980. *Uráli nyelvrokonaink*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter 1994. Nicht-Uralisches in den uralischen Sprachen. *Incontri Linguistici* 17. Pisa-Roma. 59–79.
- Havas Ferenc 2005. Tárgyas ragozás és medializáció. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.) *Uráli grammatizáló*. BUM 4: 147–185.
- Hegedűs Attila 2003. A nyelvjárási alaktani jelenségek. In: Kiss Jenő (szerk.) *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 351–361.
- Hegedűs Rita 1999. Alany-e az állítmány? In: Balaskó Mária – Kohn János (szerk.) *A nyelv mint szellemi és gazdasági tőke II. A VIII. MANYE előadásainak gyűjteményes kiadása*. Szombathely. 319–324.
- Hegedűs Rita 2004/2018. *Formák, funkciók, összefüggések*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Honti László 2002. Milyen korú a magyar igekötő? In: Keresztes László – Maticsák Sándor (szerk.) *A magyar nyelv idegenben. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson. (Jyväskylä, 2001 augusztus 6–10)*. Debrecen – Jyväskylä. 111–120.
- Honti László (főszerk.) 2010. *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Honti László 2012. *Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Honti László 2014. Milyen lehetett anyanyelvünk a honfoglalás korában? *Korunk* 3. évfolyam XXV/8: 21–28.

- Honti László 2015. Az ugor és a szamojéd attributív és nem attributív számnevek koráról. In: Báর্থ M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.) *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE BTK, Budapest. 556–569.
- Horváth László 2003. Szó szerkezet-történet. In: Kiss – Pusztai 2003: 234–251.
- Huszár Ágnes 2009. Női nyelv? Férfi nyelv? Gendernyelvészet Magyarországon. *Magyar Tudomány* 3: 276–285.
- Imrényi András – Kugler Nóra – Ladányi Mária – Markó Alexandra – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor 2018. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Jakab László 1999. Tanulmányok az igeragozás köréből. *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai* 73. Debrecen.
- A. Jászó Anna 1991. Az ige nevek. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 319–352.
- A. Jászó Anna 1992. Az ige nevek. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 411–454.
- Juhász Dezső 2011. Rendszertörténet, kronológia, területiség. Egy nagy ívű tendencia szerkezetéről és mozgásáról. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) *Nyelvelmélet és diakronia*. Szent István Társulat, az Apostoli Szentselek Könyvkiadója, Budapest – Piliscsaba. 225–246.
- Kádár Edit 2007. *Alaktan és szófajtan*. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár.
- Kálmán Béla 1975. A magyar múlt idejű igealakok történetéből. In: Szathmári István – Ördög Ferenc (szerk.) *Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 140., Budapest. 117–124.
- Károly Sándor 1956. Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. *Nyelvtudományi Értekezések* 10.
- Károly Sándor 1967. A magyar intranzitív-tranzitív képzők. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok V*: 189–218.
- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 529–723.
- Kertész Manó 1914. Finnugor jelzős szerkezetek. *Nyelvtudományi Közlemények* 43: 1–101.

- Keszler Borbála 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1987. A magyar főnév esetei. *Magyar Nyelv* 83[4]: 481–486.
- Kiefer Ferenc 1996. Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból. *Magyar Nyelv* 92: 257–268.
- Kiefer Ferenc 1997. Verbal prefixation in the Ugric languages from a typological-areal perspective. In: Eliasson, Stig-Jahr, Ernst Håkon (eds.) *Language and Ecology. Essays in Memory of Einar Haugen. Trends in Linguistics. Studies and Monographs* 100. Berlin–New York. 323–341.
- Kiefer Ferenc 1999. *Jelentélmélet*. Corvina, Budapest.
- Kiefer Ferenc 2000. A ragozás. In: Kiefer (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan*. 3. *Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 569–618
- Kiefer Ferenc 2001. The negative suffix in Hungarian. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik*. 11. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 195–208.
- Kiefer Ferenc (főszerk.) 2006. *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 2003. A magyar nyelvtörténet korszakolásához. *Magyar Nyelv* 99[4]: 385–392.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2003/2005. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2018. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1999. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin 2003. A szibériai kapcsolat (avagy miért nem tárgyasan ragozzuk az igét 1. és 2. személyű tárgy esetén). *Magyar Nyelvjárások* 41: 321–326.
- Klemm Antal 1925. A *-lak, -lek* tárgyas személyrag eredete. *Magyar Nyelv* 21: 256–259.
- Klemm Antal 1928–1940. *Magyar történeti mondattan*. Budapest.
- Kontra Miklós (szerk.) 1988. *Beszélt nyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- M. Korchmáros Valéria 1973–1974. A magyar tárgyas igeragozás kialakulásának relatív kronológiájához. *Néprajz és Nyelvtudomány*. XVII–XVIII: 161–168.
- Korompay Klára 1991. A névszójelezés. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 259–283.

- Korompay Klára 2003. A székely rovásírás. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 102–105.
- Korompay Klára 2018. Helyesírás-történet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 83–98.
- Kovalovszky Miklós 1970. „Nyilván, hogy” így rossz. *Élet és Tudomány* 28: 13–14.
- Kugler Nóra – Tolcsvai Nagy Gábor 2000. *Nyelvi fogalmak kisszótára*. Korona Kiadó, Budapest.
- Lehocki-Samardžić Anna 2011. A grammatikai nem kategóriája az indoeurópai nyelvekben. *Acta Hungarica Universitatis Essekiensis* 3: 65–77.
- Ladányi Mária 2008. Van-e genitivus a magyarban? In: Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.) *Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére. Urálisztikai Tanulmányok* 18. Megjelent CD-n. ELTE BTK Finnugor Tanszék – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest. 522–534.
- Ladányi Mária 2018. Alaktan. In: Imrényi – Kugler – Ladányi – Markó – Tátrai – Tolcsvai Nagy 2018: 501–660.
- Lengyel Klára 1995. Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein. *Magyar Nyelvőr* 119: 310–333.
- Lőrincze Lajos 1953. *Magyar Nyelvőr* 77: 210–212.
- Lőrincze Lajos 1956. Össze ne tévessze! In: Lőrincze Lajos (szerk.) *Nyelvművelő*. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest. 181–186.
- D. Mátai Mária 1989. *Igekötőrendszerünk történetéből*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 187. Budapest.
- D. Mátai Mária 1991. Az igekötők. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 433–441.
- D. Mátai Mária 1994. *Nyelvünk élete*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- D. Mátai Mária 2003. Szófajttörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 204–233.
- Mohay Zsuzsanna 2012. Régi magyar múlt időkkal kapcsolatos ismeretek, tapasztalatok és attitűdök középiskolás diákok körében. In: Parapatics Andrea – Csernák-Szuhánszky Debóra (szerk.) *FÉLÚTON* 7. A hetedik *Félúton* konferencia (2011) kiadványa. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest. 1–14.

- Molnár Ilona 1994–1995. Az alárendelt mondatbeli felszólító módról. *Nyelvtudományi Közlemények* 94 [1–2]: 5–43.
- Nádasdy Ádám – Siptár Péter 1994. A magánhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan. 2. kötet: Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 42–182.
- Nádasdy Ádám 2003. Számháború. In: Nádasdy 2003. *Ízlések és szabályok. Írások nyelvről, nyelvészetről 1990–2002*. Magvető, Budapest. 191–194.
- Nádasdy Ádám 2008. Rendhagyó, mert rendes. In: Nádasdy Ádám (szerk.) *Prédikál és szónokol. Újabb írások, beszélgetések a nyelvről*. Magvető, Budapest. 297–300.
- Nádasdy Ádám 2019. *Miért finnugor nyelv a magyar?* OTDK nyitóelőadás. 2019. április 24. www.facebook.com/notes/xxxiv-otdk-human-tudomanyi-szekcio/nadasdy-adam-miert-finnugor-nyelv-a-magyar/2205066899612413/
- Nanovfszky György (szerk.) 2000. *Nyelvrokonaink*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Németh Miklós 2006. Nyelvtörténeti észrevételek az antiharmonikus tövek é hangot tartalmazó altípusáról. *Nyelvtudomány* 2: 121–131.
- Oszkó Beatrix – Sipos Mária – Várnai Zsuzsa *A nyelvhasonlítás alapfogalmai*. <http://www.nytud.hu/oszt/finnugor/anyelvhasonlitasalapfogalmai.pdf>
- Oszkó Beatrix 2019. Nyelvtörténet dióhéjban – magyar mint idegen nyelv tanároknak. KRE – L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Papp Ferenc 1975. *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pásztor Emil 1961. Az elbeszélő múlt idő az iskolában. *Magyar Nyelvőr* 69–82.
- Pataki Pál 1984. A francia subjonctif és a magyar kötőmód. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 15: 207–218.
- Péli Péter 2009. Finnugor-e a magyar nyelv? *Nyest* 2009. június 12
- Pomozi Péter 1991. Néhány gondolat a magyar „konjunktívusz”-ról. *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből* 23. Budapest.
- Prileszky Csilla 1974. A felszólító módú mellékmondat néhány kérdéséről. *Nyelvtudományi Értekezések* 83: 473–475.
- Révay Zoltán 1974. *II. Rákóczi Ferenc és korának rejtjelzése*. Magyar Néphadsereg Híradó Főnökség, Budapest.

- RMNyA. = Juhász Dezső (szerk.) 2004. *A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–IX*. Magyar Nyelvtudományi Társaság–Pharma Press, Budapest.
- Sárosi Zsófia 1992. A névszótövek. In: Benkő Loránd (főszerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 239–267.
- Sárosi Zsófia 2003. Morfématörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 129–172, 352–371, 610–617, 719–724.
- Schultz Judit 2006. Az ikes ragozás nyelvatlaszaink tükrében. In: Érsok Nikoletta Ágnes – Slíz Mariann (szerk.) *Félúton 1*. Budapest. 114–118.
- Schultz Judit 2009. Az ikes paradigmáról kognitív funkcionális szemantikai megközelítésben. In: Kuna Ágnes – Veszelszki Ágnes (szerk.) *FÉLÚTON 3*. A hetedik *Félúton* konferencia (2007) kiadványa. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest. 214–227.
- Simonyi Zsigmond 1906. Az ikes ragozás története. *Nyelvészeti Füzetek* 28. Atheneum, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1907. *Die ungarische Sprache. Geschichte und Charakteristik*. Straßburg.
- Soltész Katalin 1959. *Az ősi magyar igekötők (meg, el, ki, be, fel, le)*. Budapest.
- Sólyom Réka 2008. Új *-da/-de* képzős üzlet-, cég- és vállalkozásnevek a magyar nyelvben. In: Bölcskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.) *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. KRE Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Budapest. 610–614.
- T. Somogyi Magda 2000. *Toldalékrendszerünk vitás kérdései*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- T. Somogyi Magdolna 2011. A felújított és a megújított képzők. A nyelvújítás hatása a képzőrendszerre. In: Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 229–247.
- Szarka Péter 2000. Van-e kötőmód a magyarban? (Egy szórendi vizsgálat tanulságai). *Hungarológia* 2: 249–259.
- Szathmári István 1994. A szenvedő ige újabb terjedése. *Magyar Nyelvőr* 118: 484.
- Szentgyörgyi Rudolf 2013. Analógia – diakron szemmel. In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.) *Analógia és modern nyelvleírás*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 215–235.

- Szentgyörgyi Rudolf 2014. A nyelvi változások előrejelzésének lehetősége és lehetetlensége. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.) *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. Eötvös Kollégium, Budapest. 397–410.
- Szili Katalin 1999. Valahol a passzívum és a mediálisok között... *Magyar Nyelvőr* 123: 350–357.
- Szili Katalin 2001. A magyar főnévi esetrendszer sajátosságairól (a magyar mint idegen nyelv tanításának szempontjait is tekintve). *Hungarológiai Évkönyv* 2[1]: 34–48.
- Szili Katalin 2006. *Vezérkönyv a magyar grammatika tanításához (A magyart idegen nyelvként oktató tanároknak)*. Enciklopédia Kiadó, Budapest.
- Temesi Mihály 1969. Az igealakok rendszere nyelvjárásainkban. *Magyar Nyelvjárások* 15: 3–20.
- TESz I. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet. A–Gy*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Turi Gergő 2009. Kötőmód a mai magyar nyelvben. *Argumentum* 5. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 25–38.
- Tompá József 1953. Melléknévi igeneveink állítmányi használatáról. *Magyar Nyelv* 49: 128–140.
- Törkenczy Miklós – Siptár Péter 2000. Magánhangzó ~ semmi változások a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények* 97: 64–130.
- H. Varga Márta 2000. Egyszerű vagy összetett képzők? *Magyar Nyelvőr* 124: 514–519.
- H. Varga Márta 2005. A kettős funkciójú -t, -tt formáns. *Folia Uralica Debreceniensia* 12: 113–120.
- H. Varga Márta 2007. A 'birtoklás' kifejezőeszközei (funkcionális megközelítésben). *THL2 A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata (Journal of Teaching Hungarian as a 2nd Language and Hungarian Culture)* 1–2: 16–24.
- H. Varga Márta 2012. A nyitótövekről. *Magyar Nyelv* 108: 269–281.
- H. Varga Márta 2012. *Formák és funkciók. Morfoszintaktikai eszközök és grammatikai jelentések vizsgálata*. KRE BTK – Patrocinium Kiadó, Budapest.
- H. Varga Márta 2013. *Meg van írva! A határozói igenév és a létige alkotta szerkezet funkciójáról és háttéréről*. (társszerző: Honti László). In: Honti László 2013. *Magyar nyelvtörténeti tanulmányok*. Károli Könyvek. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 2013: 255–266.

- H. Varga Márta 2014. A „szabályosság ~ szabálytalanság” jelentése a morfológiában. *Magyar Nyelvőr* 138: 36–52.
- H. Varga Márta 2014. A névszói számjelölés a magyarban. www.emagyariskola.hu/magyar-mint-idegen-nyelv
- H. Varga Márta 2015. Singulare tantum és plurale tantum. *Nyelvtudományi Közlemények* 111: 185–210.
- H. Varga Márta 2015. A passzív jelentés és nyelvi kifejezőeszközei a magyarban. *Folia Uralica Debreceniensia* 22: 293–310.
- H. Varga Márta 2016. A „nem” (sexus, genus) fogalma néhány európai nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 112: 299–323.
- H. Varga Márta 2018. *Segédlet nyelvi formák és grammatikai funkciók tanulmányozásához (elmélet és gyakorlat)*. KRE BTK, Budapest. <http://www.kre.hu/ebook>
- H. Varga Márta 2020. Igemód és mondatmód. A felszólító mód és a kötőmód (a „mellékmondati felszólító mód”) összefüggései a magyarban. *Magyar Nyelvőr* (megjelenés előtt)
- Velcsov Mártonné 1974. A magyar nyelv verbum finitumainak néhány kérdése. In: Rácz Endre – Szathmári István (szerk.) *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 125–133.
- Wacha Imre 1994. Újabb elvonásos „utótagok” vagy képzőszerű alakulatok nyelvünkben: *-kini*, *-marán* és a többiek. *Magyar Nyelv* 90: 214–217.
- Wichmann, Yrjö 1936. Wörterbuch des ungarischen moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluer Csángódialektes nebst Grammatikalischen Aufzeichnungen und Texten aus dem Nordcsángódialekt. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* IV. Herausgegeben von Bálint Csúry und Artturi Kannisto. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Zaicz Gábor (főszerk.) 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Zsilinszky Éva 1991. A névutók. In: Benkő (főszerk.) 1991: 442–460.
- Zsirai Miklós 1933. Az obi-ugor igekötők. *Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből*. XXVI. kötet. 3. szám. Budapest.
- Zsirai Miklós 1937/1994. *Finnugor rokonságunk*. Magyar Tudományos Akadémia / Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- A magyar helyesírás szabályai 12. kiadás. 2015. Akadémiai Kiadó, Budapest.

A nyelvtörténeti kutatások eredményei nemcsak a magyarnak mint anyanyelvnek, hanem a magyarnak mint idegen nyelvnek az oktatásában is felhasználhatók: a nyelv történeti szempontú vizsgálatát a magyar mint idegen nyelvi órákon elsősorban a jelenségek okát feltáró háttérismeretként, a leíró nyelvészeti ismeretek kiegészítésére, az egyes nyelvi jelenségek tudományosan is helytálló magyarázatára érdemes alkalmazni.

A kötet 35 kérdés-feleletben foglalja össze a magyar mint idegen nyelvi órákon leggyakrabban előkerülő grammatikai kérdésekkel kapcsolatos legfontosabb nyelvtörténeti tudnivalókat. Ezek a fejtegetések elsősorban a MID oktatói és a diákjai számára nyújthatnak hasznos információkat, de az olvasók között szívesen köszöntünk mindenkit, aki érdeklődik a nyelvi változások és a nyelvtörténeti kérdések iránt.